

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI

**TİCARETİN KOLAYLAŞTIRILMASININ TÜRKİYE’NİN DIŞ
TİCARET AKIMLARINA ETKİSİ: PANEL VERİ ANALİZİ**

Doktora Tezi

HALİT GÖKHAN YÜKSEL

İstanbul, 2022

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI

**TİCARETİN KOLAYLAŞTIRILMASININ TÜRKİYE’NİN DIŞ
TİCARET AKIMLARINA ETKİSİ: PANEL VERİ ANALİZİ**

Doktora Tezi

HALİT GÖKHAN YÜKSEL

Danışman: Doç. Dr. Esra YÜKSEL ACI

İstanbul, 2022

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Halit Gökhan YÜKSEL

Anabilim Dalı : İktisat

Bilim Dalı : Uluslararası İktisat

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Esra YÜKSEL ACI

Tez Türü ve Tarihi : Doktora – 2022

Anahtar Kelimeler :Ticaretin Kolaylaştırılması, Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması, Dış Ticaret Akımları, Genişletilmiş Panel Çekim Modeli, Temel Bileşenler Analizi, Hausman-Taylor Yöntemi, Stokastik Sınır Analizi

ÖZET

Farklı tanımlamaları yapılan ticaretin kolaylaştırılması, kısaca uluslararası ticarete işlemlerin basitleştirilmesi ve belirli bir standarda kavuşturulmasıdır. Çalışmanın amacı, uluslararası ticarete önemi giderek artan ticaretin kolaylaştırılmasının Türkiye'nin dış ticaret akımlarına etkisini incelemektir. Bu kapsamda, özellikle ticaretin kolaylaştırılması ile ilgili olan verilerine eksiksiz ulaşılabilen Türkiye'nin dış ticaret akımlarında en çok paya sahip ilk 50 ülke içerisinde 41 ülke ile dış ticaret akımları analiz edilmektedir. Ayrıca, söz konusu verilerle ilgili en uzun zaman dilimi olması sebebiyle 2008-2017 analiz dönemi olarak belirlenmiştir. Analiz yöntemi olarak genişletilmiş panel çekim modeli uygulanan bu çalışmada, ilk olarak ticaretin kolaylaştırılması değişkenlerinin aralarındaki yüksek korelasyonun ortaya çıkarabileceği olumsuz durumların önüne geçebilmek amacıyla Temel Bileşenler Analizi ile söz konusu değişkenler bir endeks şeklinde modele eklenmiştir. Bu endeksin yanı sıra, çekim modelinin temel değişkenleri olan ülke büyüklükleri ve ülkeler arası mesafe değişkenlerinin yanında benzerlik endeksi, serbestlik endeksi ve reel döviz kuru gibi farklı değişkenlerle analiz yapılmaktadır. Analizde, havuzlanmış EKK, sabit etkiler ve tesadüfi etkiler yöntemleri ile tahminler yapılmış, bunlara ek olarak ülkeler arası mesafe değişkeni gibi zamanla değişmeyen değişkenleri tahmin olanağı sunan Hausman-Taylor yöntemi ile de tahmin yapılmıştır. Elde edilen sonuçların dirençliliğine yönelik ise Stokastik Sınır Analizi yapılmıştır.

Elde edilen bulgulara göre, çekim modelinin temel değişkenlerinin Türkiye'nin dış ticaret akımlarına etkisinin literatür ile paralel olduğu tespit edilmiştir. İkinci olarak ticaretin kolaylaştırılmasının Türkiye'nin söz konusu ülkelerle dış ticaret akımlarını artırıcı bir etkiye sahip olduğu anlaşılmıştır. Bu bulgulara ilaveten, benzerlik endeksi sonuçlarına göre, Türkiye'nin ticaret partnerleri ile olan dış ticaret akımlarında Linder Hipotezi'nin geçerli olduğu belirlenmiştir. Diğer taraftan, reel efektif döviz kuru değişkeninin de literatürdeki çalışmalarla paralel olduğu görülmüştür. Son olarak ekonomik serbestlik endeksi ile ilgili olarak ihracat yapan ülkenin ekonomik serbestliği dış ticaret akımlarını pozitif yönde etkilerken, ithalat yapan ülkenin negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Tarife dışı engellerin ölçümünde yaşanabilen sorunlardan dolayı bazı durumlarda bu tür sonuçlar çıkabildiği belirtilmektedir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Halit Gökhan YÜKSEL
Field : Economics
Programme : International Economics
Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Esra YÜKSEL ACI
Degree Awarded and Date : Doctorate – 2022
Keywords: : Trade Facilitation, Trade Facilitation Aggrement, Foreign Trade Flows, Augmented Panel Gravity Model, Principal Component Analysis, the Hausman-Taylor Method, Stochastic Frontier Analysis

ABSTRACT

Trade facilitation which different definitions, in short, it is the simplification and standardization of transactions in international trade. The aim of this study is to examine the effect of trade facilitation, which is becoming increasingly important in international trade, on Turkey's foreign trade flows. In this context, foreign trade flows are analyzed with 41 countries, whose data on trade facilitation especially can be accessed in full out

of the first 50 countries that have the largest share in Turkey's foreign trade flows. In addition, it has been determined as the analysis period of 2008-2017, as it is the longest time period for the data in question. In this study, in which the extended panel gravity model was applied as the analysis method, the variables in question were added to the model as an index with Principal Component Analysis in order to prevent the negative situations that may arise due to the high correlation between the trade facilitation variables. In addition to this index, analysis is made with different variables such as the similarity index, the index of freedom and real Exchange rate, as well as the variables of country size and distance between countries, which are the main variables of gravity model. In the analysis, estimations were made with the pooled OLS, fixed effects and random effects methods, and in addition to these, estimations were made with the Hausman-Taylor method, which provides the opportunity to estimate time-invariant variables such as the distance variable between countries. Stochastic Frontier Analysis was performed for the robustness of the obtained results.

According to the findings, it has been determined that the effect of the main variables of the gravity model on Turkey's foreign trade flows is in parallel with the literature. Secondly, it has been understood that trade facilitation has an increasing effect on Turkey's foreign trade flows with these countries. In addition to these findings, according to the similarity index results, it has been determined that the Linder Hypothesis is valid in the foreign trade flows of Turkey with its trade partners. On the other hand, it has been observed that the real effective exchange rate variable is in parallel with the studies in the literature. Finally, regarding the economic freedom index, it has been determined that while the economic freedom of the exporting country affects the foreign trade flows positively, the importing country has a negative effect. It is stated that such results can be obtained in some case due to the problems that may be experienced in the measurement of non-tariff barriers.

ÖNSÖZ

Üniversite hayatımdan doktora kadarki süre içerisinde bana alanımı ve akademiye sevdiren pek çok hocam, dostum, arkadaşım oldu. Öncelikle bu noktaya gelmemde emeği olan tüm hocalarıma, dostlarıma, arkadaşlarıma sonsuz teşekkür ederim. Burada ismini anmadan geçemeyeceğim, doktora başladıktan sonra beni her anlamda geliştiren, desteğini hiçbir zaman esirgemeyen başta danışmanım Doç. Dr. Esra YÜKSEL ACI olmak üzere, tez izleme jürimde yer alan Prof. Dr. Nurdan ASLAN, Dr. Öğr. Üyesi Funda Hatice SEZGİN'e ve emekli olduğu güne kadar komitemde yer alarak tecrübeleriyle destek olan Prof. Dr. Osman KÜÇÜKAHMETOĞLU'na sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, sıkıştığım anlarda, engin bilgi ve tecrübeleriyle yolumu aydınlatan Prof. Dr. Hakkı Ozan ERUYGUR'a, Dr. Sefa IŞIK'a, Dr. Öğr. Üyesi Sedef ŞEN'e ve Dr. Öğr. Üyesi Memduh Alper DEMİR'e teşekkürü bir borç bilirim. Hayatımın her anını kıymetli kılan, varlıklarıyla, sevgileriyle, destekleriyle bu süreçte her zaman yanımda olan sevgili eşim Şeyma GÜLENÇ YÜKSEL'e, kıymetli anneme, abime, büyük geniş aileme, tüm sevdiklerime ve lisans eğitimim sırasında aramızdan ayrılan babam Mehmet YÜKSEL'e müteşekkirim. Hepiniz iyiki varsınız.

Bu tezi, 2009 yılında aramızdan ayrılan sevgili babama ithaf ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar LİSTESİ	8
ŞEKİL, HARİTA VE GRAFİKLER LİSTESİ	10
KISALTMALAR	11
GİRİŞ	13
1. ULUSLARARASI TİCARET TEORİLERİNE GENEL BAKIŞ	15
1.1. Klasik Uluslararası Ticaret Teorileri	16
1.1.1. Mutlak Üstünlükler Teorisi	16
1.1.2. Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi	17
1.2. Heckscher-Ohlin (Faktör Donatımı) Teorisi	20
1.2.1. Uluslararası Faktör Fiyatları Eşitliği Teoremi	21
1.2.2. Stolper-Samuelson Teoremi	22
1.2.3. Rybczynski Teoremi	24
1.3. Uluslararası Ticarete Yeni Teoremler	25
1.3.1. Nitelikli İşgücü Teoremi	25
1.3.2. Teknoloji Açığı Teoremi	26
1.3.3. Ürün Dönemleri Teoremi	27
1.3.4. Tercihlerde Benzerlik Teoremi	31
1.3.5. Ölçek Ekonomileri Teoremi	31
1.3.6. Monopolcü Rekabet Teoremi	32
2. TİCARETİN KOLAYLAŞTIRILMASI	34
2.1. Ticaretin Kolaylaştırılmasının Tanımı	34
2.2. Ticaretin Kolaylaştırılması ve Ulus Üstü Kurumlar	41
2.2.1. Dünya Ticaret Örgütü	41
2.2.2. Dünya Gümrük Örgütü	44
2.2.3. Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı	46
2.2.4. Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Konseyi	49

2.2.5. Dünya Bankası Grubu.....	52
2.2.6. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü	57
2.2.7. Uluslararası Ticaret Merkezi	59
2.3. Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması ve Ticaretin Kolaylaştırılması.....	63
2.4. Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması	65
2.4.1. Ticaretin Kolaylaştırılmasının Etkileri ve TKA'nın Beklenen Faydaları.....	67
2.4.2. TKA Uygulamasının Zorlukları	72
2.5. Ticaretin Kolaylaştırılması ve Türkiye'de Gelişimi	76
3. DIŞ TİCARET AKIMLARININ DÜNYA'DA VE TÜRKİYE'DE GELİŞİMİ.....	87
3.1. Ticaret Akımlarının Belirleyicileri.....	87
3.2. Dünya'da Ticaret Akımlarının Gelişimi.....	93
3.3. Türkiye'de Ticaret Akımlarının Gelişimi.....	98
4. AMPİRİK ANALİZ.....	106
4.1. Veri Seti.....	106
4.1.1. Temel Bileşenler Analizi ve Ticaretin Kolaylaştırılması Endeksi.....	109
4.1.2. Reel Efektif Döviz Kuru.....	114
4.1.3. Benzerlik Endeksi.....	115
4.1.4. Ekonomik Serbestlik Endeksi.....	116
4. 2. Model Tanımlama	117
4. 3. Ekonometrik Metodoloji	120
4.3.1. Havuzlanmış En Küçük Kareler Yöntemi	121
4.3.2. Sabit Etkiler Yöntemi	124
4.3.3. Tesadüfi Etkiler Yöntemi	125
4.3.4. Hausman-Taylor Yöntemi	126
4.3.5. Stokastik Sınır Yöntemi.....	129
4.4. Analiz Bulguları	131
SONUÇ	142
EKLER.....	145
Ek-1: Analize Konu Türkiye'nin Ticaret Partneri Ülkeler Listesi	145
Ek-2: GATT Madde-5: Geçiş Özgürlüğü.....	146
Ek-3: GATT Madde-8: İthalat ve İhracata İlişkin Harç ve Formaliteler	148
Ek-4: GATT Madde-10: Ticaret Düzenlemelerinin Yayımlanması ve Yönetimi.....	150
KAYNAKÇA.....	152

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Mutlak Üstünlüklere Bir Örnek	17
Tablo 2: Karşılaştırmalı Üstünlüklere Bir Örnek	19
Tablo 3: Bazı Ticaretin Kolaylaştırılması Tanımları	35
Tablo 4: GATT ve DTÖ Zaman Çizelgesi.....	43
Tablo 5: ITC Odak Alanları ve Programları	61
Tablo 6: GATT Ticaret Turları	64
Tablo 7: Ticaretin Kolaylaştırılması Gelişmelerinden Tahmini Mal İhracatı Kazançları.....	70
Tablo 8: Ticaretin Kolaylaştırılması Gelişmelerinden İki Yönlü Ticaret Gelişmelerinden Elde Edilen Tahmini GSYH Artışı (Milyar Dolar)	71
Tablo 9: Sınır Ötesi Ticaret Gösterge Setinde Türkiye.....	80
Tablo 10: Sınır Ötesi Ticaret Endeksinde Ülke Grupları ve Türkiye.....	81
Tablo 11: OECD Ticaretin Kolaylaştırılması Göstergelerinde Türkiye'nin Durumu.....	85
Tablo 12: Küresel Dijital ve Sürdürülebilir Ticaretin Kolaylaştırılması Araştırma Sonuçları ...	86
Tablo 13: Dünya İhracat ve İthalatının Bölgesel Dağılımı	95
Tablo 14: 2008-2021 Döneminde Türkiye'nin Dış Ticaretindeki Gelişmeler	99
Tablo 15: Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına Göre Türkiye'de İhracat ve İthalat	101
Tablo 16: Sektörel Dış Ticaret	102
Tablo 17: Türkiye'de Dış Ticaretin Bölgesel Dağılımı	105
Tablo 18: Değişkenler Arasındaki Korelasyon	108
Tablo 19: KMO Değerleri.....	110

Tablo 20: Bartlett Küresellik Testi.....	110
Tablo 21: Temel Bileşenler Analizi-Eigenvalue Değerleri.....	111
Tablo 22: Temel Bileşenler Analizi Sonrası Değişkenler Arası Korelasyon Değerleri.....	113
Tablo 23: Değişen Varyans Sorunu Test İstatistiği Sonuçları	132
Tablo 24: Havuzlanmış EKK, Sabit Etkiler ve Tesadüfi Etkiler Analiz Bulguları.....	135
Tablo 25: Tahminci Seçimine Dair Test Sonuçları.....	136
Tablo 26: Hausman-Taylor Yöntemi Analiz Bulguları.....	138
Tablo 27: Stokastik Sınır Analizi Battase-Coelli (1988) Modeli Analiz Bulguları	140
Tablo 28: Değişkenlerin Tüm Regresyon Yöntemlerine Göre Sonuçları	141
Tablo 29: Analize Konu Türkiye'nin Ticaret Partneri Ülkeler	145

ŞEKİL, HARİTA VE GRAFİKLER LİSTESİ

Şekil 1: Rybczynski Teoremi	25
Şekil 2: Vernon Ürün Dönemleri	30
Şekil 3: Iceberg Modeli	37
Şekil 4: Ticaretin Kolaylaştırılmasının Genişletilmiş Görüntüsü	39
Harita 1: Ticaret Maliyetlerinde Tahmin Edilen Kesintiler	67
Grafik 1: Lojistik Performans Endeksi ve Alt Bileşenleri	82
Grafik 2: 2008-2020 Döneminde Dünya İhracat ve İthalatında İlk Beş Ülke	97
Grafik 3: 2008-2021 Döneminde Türkiye'nin Dış Ticaretindeki Gelişmeler	100
Grafik 4: Geniş Ekonomik Grupların Sınıflaması Göre Türkiye'de İhracat ve İthalat	101
Grafik 5: En Çok Dış Ticaret Yapılan 5 Ülke	104

KISALTMALAR

APEC	Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği
DGÖ / WCO	Dünya Gümrük Örgütü
DTÖ / WTO	Dünya Ticaret Örgütü
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GOÜ	Gelişmekte Olan Ülke
IBRD	Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası
ICC	Uluslararası Ticaret Odası
ICSID	Uluslararası Yatırım Anlaşmazlıkları Çözüm Merkezi
IDA	Uluslararası Kalkınma Birliği
IFC	Uluslararası Finans Kurumu
ITC	Uluslararası Ticaret Merkezi
LDCs / EAGÜ	En Az Gelişmiş Ülkeler
LLDCs / KÇGOÜ	Karayla Çevrili Gelişmekte Olan Ülkeler
MIGA	Çok Taraflı Yatırım ve Garanti Ajansı
OECD	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
OEEC	Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilâtı
SIDS / GOKAD	Gelişmekte Olan Küçük Ada Devletleri
TKA	Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması
TFSP	Ticaretin Kolaylaştırılmasını Destekleme Programı

UN / CEFAC	Birleşmiş Milletler Ticaretin Kolaylaştırılması ve Elektronik Ticaret Merkezi
UNCTAD	Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
UNECE	Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Konseyi

GİRİŞ

İktisat teorisinde gelişim, gelirin artışı ile sağlanmakta, gelir artışı ise daha fazla uluslararası ticaretle mümkün olabilmektedir. Uluslararası ticaretin gelişimi ise ticaretin önündeki engellerin kaldırılması ile mümkün olabilmektedir. Teoride ifade edilen bu duruma göre ticaretin önündeki engellerin kaldırılması oldukça önem arz etmektedir. Küreselleşmenin son hız devam ettiği yirmi birinci yüzyılda teknolojik gelişmelerin de etkisiyle dış ticaret akımları büyüklük ve hız açısından önemli ilerlemeler göstermiştir. Artan ticaret akımları ülkelerin gelir seviyelerine dolayısıyla da gelişimlerine katkı sağlamıştır. Ancak, her ne kadar ticaret akımları hızlanmış olsa da, bazen tarife ve kotalarla bazen de tarife dışı engellerle dış ticaret akımlarının seyri değişmek durumunda kalmıştır. Bu noktada, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ve sonrasında Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)'nün çabalarıyla bahsi geçen engeller önemli ölçüde ortadan kalkmıştır. Ancak dış ticaretin önündeki engeller açısından bir dizi engel daha bulunmaktadır ki bunlar daha çok dış ticaret işlemlerinin gerçekleşmesi sırasında düzenlenen belgelerin çokluğu ve malların sınırdan geçiş süresini artıran işlemlerin devam etmesi biçimindedir. Bu durum, dış ticaret akımlarının önünde yer alan tarife ve kota gibi görünen engellerden farklı nitelikteki söz konusu engellerin ortadan kaldırılmasının, ülkelerin dış ticaret akımlarını nasıl etkileyeceğinin araştırılması gereğini ortaya çıkarmaktadır.

Bütün bunlara ilave olarak, DTÖ'nün ilk çok taraflı ve en kapsamlı anlaşması olan Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması (TKA) 22 Şubat 2017 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Dolayısıyla, ülkelerin bu konuya yoğunlaşması ve önemli kararlar alması ticaretin kolaylaştırılmasına olan ilgiyi giderek artırmıştır. Aynı ilgi, ticaretin kolaylaştırılmasının Türkiye'nin dış ticaret akımlarına etkisinin detaylı olarak incelenmesinin gerekliliği için de geçerlidir. Zira 1980'den beri ihracata dayalı büyüme modeli çerçevesinde uluslararası ticaret Türkiye ekonomisinin gelişmesinde büyük önem arz etmektedir. Diğer taraftan Asya ve Avrupa arasında bir köprü görevi olma özelliği taşıyan Türkiye'nin transit geçişlerdeki rolü açısından da ticaretin kolaylaştırılması çalışmaları ayrı bir önem kazanmaktadır. Tüm bunlar Türkiye'nin ve ticaret partneri ülkelerin ticaretin kolaylaştırılması konusunda önemli adımlar atmaya

yöneltilmektedir. Dolayısıyla atılan adımların Türkiye'nin dış ticaret akımlarına etkisi ve bu konuda daha fazla nelerin yapılması gerektiğinin incelenmesi de oldukça önemli hale gelmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, uluslararası ticarete önemi giderek artan ticaretin kolaylaştırılmasının Türkiye'nin dış ticaret akımlarına etkisini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda elde edilen bulguların uluslararası ticaret literatürüne önemli bir katkı sağlayacağı beklenmektedir. Bu bağlamda çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, uluslararası ticaret teorilerinin tarihsel gelişimi Klasik Dış Ticaret Teorileri ile Yeni Dış Ticaret Teorileri üzerinden ele alınmaktadır. İkinci bölümde, ticaretin kolaylaştırılması kavramının tanımı, uluslararası organizasyonların bu konuya bakış açıları ve uygulamaları, TKA, ticaretin kolaylaştırılmasının beklenen faydaları ve zorlukları ve son olarak Türkiye'de ticaretin kolaylaştırılması konusundaki durumu incelenmektedir.

Üçüncü bölümde, dış ticaret akımlarının belirleyicileri ile dünya ve Türkiye'de dış ticaret akımlarının gelişimi ortaya konmaktadır. Son bölümde ise, ticaretin kolaylaştırılmasının Türkiye'nin dış ticaret akımlarının etkisinin tespitine yönelik 2008-2017 dönemini ve en çok ticaret gerçekleştirilen ticaret partneri 41 ülkeyi kapsamına alan ekonometrik analize yer verilmektedir. Bu bölümde, ilk olarak uygulanacak yöntemler, sonrasında veri seti ve nihayetinde gerçekleştirilen analize ilişkin bulgular açıklanmaktadır.

Genişletilmiş panel çekim modelinin uygulandığı bu çalışmada, ilk olarak klasik panel veri analizi tahmin yöntemleri ile tahminler yapılmış, ikinci olarak zamanla değişmeyen değişkenleri de dikkate alarak daha etkin tahminler elde etme imkânı sunan Hausman Taylor yöntemi ile tahmin yapılmıştır. Elde edilen tahmincilerin dirençliliğine yönelik olarak ise Stokastik Sınır Analizi yöntemi ile tahmin gerçekleştirilmiştir.

1. ULUSLARARASI TİCARET TEORİLERİNE GENEL BAKIŞ

Uluslararası ticaret teorilerinin detaylarına girmeden önce bir takım basitleştirici varsayımlara değinmek gerekmektedir. Neredeyse dış ticaret modellerinde standart haline gelen söz konusu varsayımları şu şekilde sıralamak mümkündür:

i) *İki ülkeli ve iki mallı analiz söz konusudur: Bu varsayıma göre, dünyada yalnızca iki ülke vardır (biri bahsi geçen ülke, diğeri onun haricindeki ülkelerin tümü) ve bu iki ülke aynı iki homojen malı üretmektedir.*

ii) *Uluslararası ticarete para kullanılmaz, değişimler malın malla değişimi şeklindedir. Bu sebeple, fiyat, maliyet gibi kavramlar, parasal olmayıp, reel kavramlardır.*

iii) *Bütün piyasalarda tam rekabet koşulları geçerlidir.*

iv) *Modellerde hükümet kesimi bulunmamaktadır. Bu sebeple herhangi bir dış ticaret engeli bulunmamaktadır.*

v) *Ekonomide kaynakların atıl kullanımı söz konusu olmayıp, tam çalışma durumu geçerlidir.*

vi) *Taşıma giderlerinin olmadığı da bir diğer varsayımdır.*

İki ülkeli ve iki mallı dış ticaret modellerindeki bu basitleştirici varsayımların yapılmasının sebebi meselenin temel özelliklerini anlamayı kolaylaştırmaktır. Analizlerin ileriki aşamalarında söz konusu varsayımlar çok daha gerçekçi olanlarla değiştirilecektir. Ancak, son durumda, basitleştirici varsayımlarla elde edilen sonuçların daha gerçekçi sonuçlarla aynı şekilde geçerliliğini koruduğu oldukça dikkat çekmektedir.¹

Bu bölümde, dış ticarete ilişkin teorik temellerin ele alınmasının çalışmanın geneli için oldukça faydalı olacağına inanılması sebebiyle ilk olarak Klasik Uluslararası Ticaret Teorileri ardından da yeni teoremler detayları ile ele alınacaktır.

¹ Halil Seyidoğlu, **Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama**, 17. Baskı, İstanbul: Güzem Can Yayınları, 2009, s. 24.

1.1. Klasik Uluslararası Ticaret Teorileri

Uluslararası ticaret teorilerine bakıldığında ilk olarak Adam Smith'in Mutlak Üstünlükler Teorisi ve David Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi ile karşılaşılmaktadır.

1.1.1. Mutlak Üstünlükler Teorisi

Ünlü iktisatçı Adam Smith 1776 yılında kaleme aldığı “The Wealth of Nations- Ulusların Zenginliği” adlı eserinde mutlak üstünlükler konusuna değinmektedir. Buna göre, “bir ülke karşı ülkeye göre hangi malları daha düşük maliyetle üretiyorsa o malların üretiminde uzmanlaşmalı ve bunları ihraç ederek pahalıya üretebildiklerini dış ülkeden ithal etmelidir”.²

Smith'in çalışmasındaki önemli varsayımlardan birisi her ülkenin bir veya daha çok sayıdaki malı ticaret yaptığı ülkeye göre daha düşük maliyetle üreteceğidir. Böyle bir durumda düşük reel maliyetle ürettiklerini ihraç ederken, diğer ülkelere kıyasla yüksek reel maliyetle ürettiklerini ise ithal etmektedir. Burada Smith'in reel maliyet ile kastettiği şey bir malı üretmek için gerekli emek-zaman miktarıdır. Emek-Değer Teorisi'ne dayanan Smith'in analizinde iki mal değiştirilirken bu malların üretiminde gerekli olan emek saat miktarı dikkate alınmaktadır.³ Bunu bir örnekle şu şekilde açıklamak mümkündür: Bir bilgisayar üretmek için 80 emek saate ve bir telefonu üretmek için ise 40 emek saate ihtiyaç duyuluyorsa, bu durumda 2 telefon 1 bilgisayarla değiştirilebilecektir. Böylece 2 telefonu üretmek için gereken emek miktarı ile 1 bilgisayar üretmek için gerekli emek miktarı birbirine eşit olmaktadır.

Emek-Değer Teorisi'ne dayanan, işbölümü ve uzmanlaşmanın yararlarını açıklayan Smith'in Mutlak Üstünlükler Teorisi'nde iki ülke arasındaki ticaret aşağıdaki Tablo 1'de yer alan örnekle açıklanabilmektedir:

² Seyidoğlu, s. 25.

³ İlker Parasız ve Nazım Ekren, **Uluslararası İktisat**, 1. Baskı, Bursa: Ezgi Kitabevi, Eylül 2013, s.1.

Tablo 1: Mutlak Üstünlüklere Bir Örnek

Ürün Adı	Türkiye	Almanya
Buğday (Ton)	12	2
Otomobil (Adet)	1	6

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tabloya göre, Türkiye buğday üretiminde, Almanya ise otomobil üretiminde mutlak üstünlüğe sahiptir. Bu bağlamda, ülkelerin her biri iki malı üretmeyip yalnızca mutlak olarak üstün oldukları malda uzmanlaşırsa toplam üretilen buğday ve otomobil miktarı daha fazla olacaktır. Diğer bir ifadeyle buğday üretiminde uzmanlaşan Türkiye buğdayı ihraç edip otomobili Almanya'dan ithal ederken, otomobil üretiminde uzmanlaşan Almanya ise Türkiye'ye otomobil ihraç edip Türkiye'den buğday ithal edecektir. Bunun yapılması halinde her iki ülke de dış ticaretten kazançlı çıkacaktır. Dolayısıyla A. Smith'in Mutlak Üstünlükler Teorisi'nde dış ticaret, Merkantilist Yaklaşım'ın savunduğu gibi sıfır toplamalı bir oyun olmayıp ticaret partnerlerinden her ikisi de kazançlı çıktığı için pozitif toplamalı bir oyundur.

1.1.2. Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi

Mutlak üstünlük yasası, eğer iki ülke, iki mal varsa ve bir ülke her iki malı da diğerine göre daha ucuza üretebiliyorsa karşılıklı ticaretten kazanç olmayacağını ifade etmektedir. Bu iddiayı hatalı olarak gören ve eleştiren David Ricardo, bütün malların üretiminde biri üstün olsa bile karşılıklı olarak faydalı ticaret için hala bir temelin var olduğunu iddia etmektedir. Buna göre, üstün ülke mutlak üstünlüğünün karşılaştırmalı olarak daha fazla olduğu malın ihracatında ve üretiminde uzmanlaşmalıdır ve bunun tersi de geçerlidir.⁴

1817 yılında yayımladığı “Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri” (On the Principles of Political Economy and Taxation) kitabında Ricardo, dış ticaret üzerine karşılaştırmalı üstünlüklerden bahsetmiş ve bu değerlendirmeler geniş bir kesim

⁴Martin Grancay ve Nora Szikorova, History of the Principle of Comparative Advantage Revisited: What Makes A Satisfactory Definition?, **History of Economic Ideas**, Vol. 21, No. 3 (2013), p. 51.

tarafından Ricardo'nun ekonomi teorisine en önemli katkılarından birisi olarak kabul görülmüştür. Ricardo, bir ülkenin ticarete konu her bir malın üretiminde ticaret ortağından daha verimli olmasına rağmen, ülkeler arasında uzun verimlilik avantajları farklılık gösterdiği için ticaretin ülke refahını artıracığını göstermektedir.⁵

Çalışmasının “Dış Ticaret Üzerine” başlıklı yedinci bölümünde Ricardo bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: *“Eksiksiz serbest ticaret sistemi altında, her bir ülke doğal olarak sermayesini ve emeğini kendilerine en çok faydayı sağladığı işlere tahsis etmektedir. Bireysel üstünlüğün bu arayışı, övgüye değer bir biçimde bütünün genel iyiliği ile bağlantılıdır. Bu arayış, sanayiye uyararak, beceriyi dikkate alarak, ve doğa tarafından bağışlanan özel güçleri en etkili şekilde kullanarak, işgücünü en etkin ve ekonomik olarak dağıtmaktadır.. genel üretim kütlelerini artırarak genel faydayı dağıtmaktadır, ve ortak bir ilgi ve ilişki bağı kurarak tüm medeni toplumu baştan başa evrensel uluslar topluluğu olarak birbirine bağlamaktadır. Şarabın Fransa’da ve Portekiz’de yapılmasını, mısırın Amerika ve Polonya’da yetişmesini, makine ve diğer malların İngiltere’de imal edilmesini belirleyen bu ilkedir.”*⁶

Şu klasik örnek Ricardo'nun düşüncesini oldukça iyi açıklamaktadır: İşleri yoğun olan ve aynı zamanda bilgisayarda yazı yazma konusunda oldukça iyi olan bir avukat düşünelim. Bu avukat bir taraftan avukatlık hizmetleri yürütürken diğer taraftan da belgelerin yazımında hızlı olabilmektedir. Ancak iki işle ilgilenmesi sebebiyle kayba uğrayacaktır. Onun yerine, esas mesleğine yoğunlaşıp, kendisinden daha yavaş bilgisayar kullanan bir sekreteri yanına işe alması halinde, avukatlık mesleğinden daha çok gelir sağlayacak ve sekreterin ücretini ödedikten sonra da ek gelir elde etmiş olacaktır.⁷

Ricardo'nun görüşlerini, önceki bölümde mutlak üstünlükler için verilen örnekten yola çıkarak Tablo 2’de ele almak mümkündür. Bu örnekte Almanya hem buğday hem de otomobil üretiminde Türkiye’ye göre mutlak olarak dezavantajlı konumda yer almaktadır. Ancak, otomobildeki dezavantajı, buğdaya göre daha azdır.

⁵ Andrea Maneschi, Ricardo’s International Trade Theory: Beyond the Comparative Cost Example, **Cambridge Journal of Economics**, Vol. 16, No. 4, (1992), p. 421.

⁶ David Ricardo, **On the Principles of Political Economy and Taxation**, Canada, Kitchener: Batoche Books, 2001, s. 89-90.

⁷ Rıdvan Karluk, **Uluslararası Ekonomi: Teori-Politika**, 10. Baskı, İstanbul: Beta Yayınevi, Mart 2013, s. 31.

Bu sebeple, Almanya'nın otomobilde Türkiye'ye göre karşılaştırmalı üstünlüğü bulunurken, buğdayda ise karşılaştırmalı dezavantajı bulunmaktadır. Türkiye açısından bakıldığında ise tersi durum geçerlidir. Bir başka ifadeyle, Türkiye her iki malda da mutlak üstünlüğe sahip olmasına rağmen, bu üstünlüğü, otomobile (6:4) nazaran buğdayda (12:2) daha fazladır. Kısacası, Türkiye Almanya'ya göre buğdayda karşılaştırmalı üstünlüğe, otomobilde ise karşılaştırmalı dezavantaja sahiptir. Dolayısıyla Türkiye karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu buğdayda, Almanya ise karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu otomobil üretiminde uzmanlaşıp diğerini karşı ülkeden aldığı takdirde, karşılıklı yapılan dış ticaretten her iki ülke de kazançlı çıkacaktır.

Tablo 2: Karşılaştırmalı Üstünlüklere Bir Örnek

Ürün Adı	Türkiye	Almanya
Buğday (Ton)	12	2
Otomobil (Adet)	6	4

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'ne göre ilgili ülkelerde iç üretim maliyetlerinin (yurtiçi fiyatların) birbirinden farklı olması, her iki ülkenin de dış ticaretten kazançlı çıkabilmesi için gerekli olan zorunlu koşuldur.⁸ Bu kapsamda, örnekteki göreceli fiyatlara bakıldığında Almanya'nın ve Türkiye'nin yurtiçi fiyatlarının birbirlerinden farklı olduğu görülmektedir (Türkiye'de 1 ton buğday, ½ otomobil iken, Almanya'da 1 ton buğday 2 otomobildir). Bu durum, maliyet yapısı açısından incelendiğinde Türkiye'nin buğdayda, Almanya'da ise otomobilin daha ucuz mallar olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla iki ülke arasındaki maliyet farklılıkları dış ticaretin yapılabilmesi için zorunlu olan koşulu sağlamaktadır. Sonuç olarak Almanya otomobil üretiminde, Türkiye ise buğday üretiminde uzmanlaşmalıdır.

⁸ Seyidoğlu, sf. 28.

1.2. Heckscher-Ohlin (Faktör Donatımı) Teorisi

Ricardo'ya göre karşılıklı olarak faydalı ticaret ancak emek verimliliklerindeki farklılıklar sebebiyle ticaret öncesi göreceli mal fiyatları farklı olduğunda mümkün olabilmektedir. Buna rağmen, Ricardo'nun Neo-Klasik eleştirileri, O'nun ülkeler arasındaki verimlilik seviyelerinin sebeplerini açıklamadığını ve yanlış bir şekilde üretim faktörlerinin yalnızca emekten oluştuğunu varsayarak başarısız olduğunu iddia etmektedir. Bu kapsamda Faktör Donatımı Teorisi, sadece faktör yoğunlukları tarafından göreceli mal fiyatlarındaki farklılığın sebeplerini değil, aynı zamanda bu yoğunlukların uluslararası ticarete etkisini de açıklamaya çalışmaktadır.⁹

1919 yılında yayımladığı “Gelir Dağılımı Üzerine Dış Ticaretin Etkisi (The Effect of Foreign Trade On the Distribution of Income)” çalışmasıyla İsveçli iktisatçı ve tarihçi E.F. Heckscher, ardından 1933 yılındaki Bölgelerarası ve Uluslararası Ticaret (Interregional and International Trade) çalışmasıyla öğrencisi olan B. Ohlin klasik teoremin eksiklerini gidermişlerdir.¹⁰

Faktör Donatımı Teorisi olarak da isimlendirilen Heckscher-Ohlin Teorisi, bir takım tartışmalı varsayımlara dayandırılmaktadır: Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:¹¹

- *Mallar ülkeler arasında serbestçe hareket edebilmektedir.*
- *Bütün ülkeler üretimde aynı teknolojiyi kullanmaktadır.*
- *Üretim faktörleri ülke içinde hareketli, ülkeler arasında hareketsizdir.*
- *Bütün ülkelerde zevkler aynıdır.*
- *Ölçek ekonomisi yoktur.*
- *Bütün piyasalarda tam rekabet vardır.*
- *Taşıma maliyetleri yoktur.*
- *Bütün kaynaklar tam olarak istihdam edilmektedir.*
- *Ülkeler farklı faktör donatımlarına ve dolayısıyla faktör fiyatlarına sahiptir.*

⁹ Turan Subasat, “What Does the Heckscher-Ohlin Model Contribute to International Trade Theory? A Critical Assessment”, **Review of Radical Political Economics**, Vol. 35, Issue. 2, (June 2003), s. 148.

¹⁰ Karluk, sf. 65.

¹¹ Subasat, sf. 150.

Söz konusu varsayımlar ekseninde Heckscher-Ohlin Teorisi'ne göre sermayesi (emeği) emeğe (sermayeye) göre daha zengin donatılmış bir ülke için, sermayenin (emeğin) tamamıyla faydalı olabilmesi için (istihdam edilebilmesi için) endüstri ölçeği yüksek (düşük) sermaye-emek oranıyla büyütülmelidir. Diğer bir deyişle, sermaye(emek) zengini ülke, tamamıyla gerekmemesine rağmen, göreceli olarak emeğe (sermayeye) göre sermaye (emek) yoğun malların üretiminde uzmanlaşmalıdır. Tüketici zevklerinde uluslararası farklılıkların olmadığı durumda, sermaye zengini ülke sermaye yoğun malları ihraç ederken, emek yoğun malları ithal etmekte iken emek zengini ülke ise emek yoğun malları ihraç ederken, sermaye yoğun malları ithal etmektedir.¹²

Heckscher-Ohlin Teorisi'nden, *Faktör Donatımı Teorisi*, *Uluslararası Faktör Fiyatları Eşitliği Teoremi*, *Stolper-Samuelson Gelir Dağılımı Teoremi* ve *Rybczynski Teoremi* olmak üzere dört önemli teorem elde edilmektedir.¹³ Bunlardan ilki bu başlık altında ele alındığından ayrı bir başlık altında tekrar yer verilmeyecektir. Diğer üç teori ise uluslararası ticaret teorileri açısından oldukça önemli olması sebebiyle ayrı başlıklar olarak ele alınacaktır.

1.2.1. Uluslararası Faktör Fiyatları Eşitliği Teoremi

İlk olarak Eli Heckscher'in 1919 yılında yayımladığı makalesinde yer verdiği serbest ticaret vasıtasıyla ülkeler arasında faktör fiyatlarının eşitleneceği konusu, 1933 yılında öğrencisi Bertil Ohlin tarafından geliştirilmiş ve Paul Samuelson ise serbest ticaretin uluslararası faktör fiyatlarında bir eşitliğe sebep olacağını analitik olarak ispatlamıştır. Bu teoriye göre, *ölçeğe göre sabit maliyetlerin geçerli olması, her iki ülkede aynı üretim tekniklerinin geçerli olması, ticarette bir kısıtlamanın olmaması, ve ulaşım maliyetlerinin sıfır olması, piyasalarda tam rekabetin var olması ve üretim faktörlerinin ülkeler arasında hareketli olmaması* gibi çok kısıtlayıcı varsayımlar altında serbest ticaret, ülkeler arasında faktör fiyatlarını eşitlemektedir. Heckscher-Ohlin Teorisi'ne göre, bir ülke hangi üretim faktörüne daha çok sahipse, onu kullandığı malın üretiminde uzmanlaşmakta ve o malı ihraç etmektedir. Diğer taraftan nisbi olarak daha az bulunan üretim faktörü ile ürettiği malı ise ithal etmektedir. Kendisinde bol olan

¹² Takashi Negishi, *Developments of International Trade Theory*, New York: Springer Science+Business Media, 2001, s. 117-118.

¹³ Seyidoğlu, sf. 87.

Üretim faktörüyle üretebildiği malda uzmanlaşan ve bunu ihraç eden ülkede, üretimde daha fazla ihtiyaç duyulan üretim faktörüne olan talep artarken, ithal ettiği ürünün üretiminde gerekli olan üretim faktörü ülke içinde kıt ve pahalı olacağından bu faktöre olan talep azalmaktadır. Başka bir ifadeyle, bol olan üretim faktörünün fiyatı yükselirken, görece kıt olan üretim faktörünün fiyatı düşmektedir. Türkiye-Almanya örneğinden devam edilecek olursa, buğday üretiminde uzmanlaşan Türkiye’de buğday ihracatı tarım topraklarının değerini artırırken, Almanya’dan yapılan otomobil (sermaye yoğun üretimi yapılan) ithalatı ülkede sermayenin kıtlık derecesini azaltmakta ve bu üretim faktörünün gelirini düşürmektedir. Dolayısıyla dış ticaret, ülkelerin bir taraftan bol olarak sahip olduğu üretim faktörünün fiyatını yükseltirken, bir taraftan da kıt olan üretim faktörünün fiyatının düşürerek ülkeler arasında nisbi olarak faktör fiyatlarının eşitlenmesine sebep olmaktadır. Bir takım şartların geçerli olması durumunda faktör fiyatları eşitliğine yönelen söz konusu hareket, faktör fiyatlarında tam bir eşitlik sağlanana kadar devam etmektedir.¹⁴

Ancak, lkeler arası teknolojik farkların olması, bazı malların ölçeğe göre artan verim şartlarında üretiliyor olması, tarife ve taşıma maliyetlerinin mal fiyatlarını etkilemesi, varsayımlarda belirtildiği gibi tam rekabetin değil aksak rekabet durumunun olması ve ticareti gerçekleştirilen malın sayısından daha fazla faktörün olması durumu (spesifik faktör) gibi pek çok sebep ticaretin faktör fiyatları eşitlemesinin istisnai bir durum olmasına, dahası eşitleyememesine sebep olmaktadır.¹⁵

1.2.2. Stolper-Samuelson Teoremi

Faktör Fiyatları Eşitleme Teoremi, mal ve faktör fiyatları arasında bire bir benzerliğin var olduğunu iddia etmektedir. Ancak 1941 yılında Stolper ve Samuelson’un ortaya attığı ve sonrasında Stolper-Samuelson Teoremi olarak isimlendirilecek teori ise mal ve faktör fiyatları arasında özel bir ilişkinin var olduğunu iddia etmektedir. Buradaki zel ilişkiyi şu şekilde açıklamak mümkündür: Bir malın

¹⁴ Karluk, sf. 70-71.

¹⁵ Emin Ertürk, **Uluslararası İktisat**, 3. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınevi, Nisan 2010, s. 30.

fiyatındaki bir artış, yoğun faktörün fiyatında nisbi olarak daha fazla bir artışa sebep olmaktadır.¹⁶

Stolper ve Samuelson 1941 yılında yaptıkları çalışmada, uluslararası ticaretin herhangi bir ürün açısından kıt olan faktörün reel ücretini mutlaka düşürmekte olduğunu, ayrıca her bir ürün açısından reel ücret azaldığı takdirde, tüketici olarak işçilerin harcama kalıpları ve zevklerine bakılmaksızın reel gelirlerinin de düştüğünü ifade etmektedir.¹⁷

Konuya gelir dağılımı açısından bakıldığında Stolper-Samuelson Teoremi'ne göre, serbest dış ticaret, ülke içinde bol olan üretim faktörünün gelirlerini artırıcı, kıt olan faktörün ise gelirlerini azaltıcı etki yaptığı görülmektedir. Bu durumda serbest dış ticaret gelir dağılımını, ihracatı yapılan malın üretiminde kullanılan ve bol olan üretim faktörünün lehine, ithalata rakip sanayilerde yoğun olan kıt faktörün ise aleyhine değiştirmektedir. Başka bir ifadeyle, serbest dış ticaret sayesinde gelir dağılımı, ihracatta yoğun olarak kullanılan ve ülkede bol olan faktör lehine, ithalata rakip sanayilerde kıt faktörün aleyhine değişmektedir.¹⁸

Bu noktada, bahsedilen sonucun arka planına bakıldığında, ülke içerisinde göreceli olarak bol faktör sahiplerinin neden ticaretin önündeki engellerinin kaldırılması görüşünü savunduğu, kıt faktör sahiplerinin ise neden tarife ve tarife dışı engellerin olması gerektiğini savundukları daha net anlaşılmaktadır. Bir örnekle açıklamak gerekirse, emek karşısında sermayenin göreceli olarak bol olduğu ABD, Kanada, Fransa, Almanya gibi gelişmiş ülkelerde serbest ticaret emeğin gelirini düşürmekte, sermayenin gelirini ise artırmaktadır. Bu sebeple, bu ülkelerde tekstil, deri, mobilya, giyim vs. gibi emek yoğun ithalata rakip sanayilerde işçi sendikaları gibi bazı kesimler ticaret kısıtlamalarının getirilmesini istemektedir.¹⁹

Ancak, Stolper-Samuelson Teoremi koruma yanlıları için politik bir argüman sunmamaktadır. Çünkü Teorem, ticaret hadlerine etkisi göz ardı edilirse, serbest

¹⁶ John S. Chipman, "Factor Price Equalization and The Stolper-Samuelson Theorem", **International Economic Review**, Vol. 10, No. 3, (October 1969), s. 399.

¹⁷ Wolfgang Stolper ve Paul A. Samuelson, "Protection and Real Wage", **Review of Economic Studies**, Vol. 9, Issue 1, (November 1941), s. 66.

¹⁸ Karluk, sf. 74-75.

¹⁹ Seyidoğlu, sf. 92-93.

ticaretin kıt faktör sahiplerine vereceği zararın, bol faktör sahiplerine sağlayacağı kazançtan daha az olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durumda, ticaret sonrasında tüm faktörleri daha iyi hale getirmek için zarar gören kesim sübvansiyon veya diğer yeniden dağıtım araçlarıyla desteklendiği takdirde meydana gelen kaybı gidermek mümkün olmaktadır.²⁰

1.2.3. Rybczynski Teoremi

1955 yılındaki “Faktör Fiyatları ve Göreceli Mal Fiyatları” (Factor Endowment and Relative Commodity Prices) çalışmasıyla Tadeus M. Rybczynski, bir üretim faktörünün miktarı artırıldıktan sonra aynı ikame oranının sürdürülmesinin bu faktörü yoğun olarak kullanan malın üretiminde mutlak bir artış, aynı faktörün göreceli olarak daha az kullanıldığı malın üretiminde ise azalma meydana getireceğini tespit etmiştir. Rybczynski Teoremi olarak adlandırılan bu durumu aşağıdaki Şekil 1 üzerinden açıklamak mümkündür. Bu kapsamda, yatay eksen X faktörünün yoğun olarak kullanıldığı K malı, dikey eksen ise Y faktörünün yoğun olarak kullanıldığı L malı miktarı bulunmaktadır. SM eğrisi, başlangıç X ve Y faktörleri ile olası L ve K kombinasyonlarını yani üretim olanakları eğrisini göstermektedir. Dengenin orijinal konumu, tüketim ve üretimde ikame oranlarının eşitliği tarafından tanımlanmaktadır ve üretim olanakları eğrisi ile farksızlık eğrisinin teğet olduğu R noktası ile gösterilmektedir. X faktörünün miktarı artırıldığında üretim ve tüketimin yeni denge noktasını bulmak için yeni üretim olanakları eğrisi ile diğer farksızlık eğrisinin yeni teğet noktasını belirlenmesi gerekmektedir. Şekilde yeni denge noktasının R' olduğu görülebilmektedir. İlk denge noktası ile yeni denge noktası karşılaştırıldığında, aynı ikame oranının devam etmesi halinde, X faktörünün miktarındaki artışın, bu faktörü yoğun kullanan K malının üretimini mutlak olarak artırdığı, buna karşılık Y faktörünü yoğun olarak kullanan L malının üretimini ise mutlak olarak azalttığı görülebilmektedir.²¹

²⁰ Stolper ve Samuelson, sf. 73.

²¹ Tadeus M. Rybczynski, “Factor Endowment and Relative Commodity Prices”, *Economica*, Vol. 22, No. 88, (November, 1955), s. 337-339.

etmiştir. Ayrıca işgücü becerilerinin varlığının endüstriyel mallarda uluslararası ticaret kalıplarını güçlü bir şekilde etkilediğini ortaya çıkarmıştır.²³

Bu bağlamda Keesing ve Kenen gibi yazarların sahip olduğu görüşe göre, belirli türdeki mesleki veya becerikli işgücü açısından zengin olan ülkeler, bunları daha çok kullanarak ürettikleri mallarda uzmanlaşırlarken, niteliksiz/beceriksiz emeğe sahip ülkeler ise ağırlıklı olarak bu özellikteki faktörü kullanarak ürettikleri ürünlerin üretiminde üstün konumda olmaktadır. Bu durum, faktör donatımı teorisi ile nitelikli işgücü hipotezi arasında önemli bir benzerliği işaret etmektedir. İster işgücünün eğitilmesi, ister de fiziki sermayenin ortaya çıkarılması olsun her iki durumda da tasarrufa ihtiyaç duyulmaktadır. Nitelikli/Becerikli emek yoğun mallar ile sermaye yoğun mallar genellikle günümüz dünyasında birbirinin benzeri olarak görüldüğü için bazı iktisatçılar bunların *türetilmiş (man-made)* kaynaklar adı altında ele alınmasını tavsiye etmektedir. Heckscher-Ohlin Teorisi'nin bu tarzda değişikliğe uğramış şekline "Neo-Faktör Donatımı" Teorisi denmektedir.²⁴

1.3.2. Teknoloji Açığı Teoremi

Teknoloji Açığı Teoremi, diğer bir deyişle Gecikmeli Taklit Hipotezi, ilk olarak 1961 yılında Michael V. Posner tarafından ortaya atılmıştır. Bu hipotez, Heckscher-Ohlin Teorisi'ndeki her yerde aynı teknolojinin olduğu varsayımını gevşetmektedir. Buna göre söz konusu varsayım bütün ülkelerde her zaman mümkün değildir ve bir ülkeden diğerine teknolojinin iletiminde veya yayılmasında bir gecikme durumu söz konusudur. Bu durumu şöyle bir örnekle açıklamak mümkündür: Ülke-1 ve Ülke-2 şeklinde ülkelerin olduğunu düşünelim. Araştırma ve geliştirme takımlarının başarılı çabalarıyla Ülke-1'de yeni bir ürün ortaya çıksın. Bu teoreme göre, söz konusu yeni ürün, hızlı bir şekilde Ülke-2'deki firmalar tarafından üretilmeyecektir. Bir zaman boyutu dahil edilmesiyle, "taklit gecikmesi", Ülke-1'de ürünlerin girişi ve Ülke-2'de firmalar tarafından üretilen bu ürünün versiyonlarının görülmesi arasında geçen zaman olan (örneğin 15 ay gibi) belirli bir süre olarak tanımlanmaktadır. Taklit gecikmesi, Ülke-2'de firmaların ürünü üretmek için teknoloji ve know-how edinmeleri gereken bir

²³ Donald B. Keesing, "Labor Skills and International Trade: Evaluating Many Trade Flows with a Single Measuring Device", *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 47, No. 3, (August, 1965), s. 291-293.

²⁴ Seyidoğlu, s. 103.

öğrenme dönemini içermektedir. Buna ilave olarak, girdilerin satın alınması, ekipmanların yüklenmesi, girdi süreçleri, piyasaya son ürünü getirme vb. zamanlarını da kapsamaktadır. Bu yaklaşımda ikinci ayarlama gecikmesi talep gecikmesidir. Talep gecikmesi, Ülke-1’de ürünün görünmesi ile ürünleri mevcut durumda kullanan tüketiciler için iyi bir ikame olarak Ülke-2’de tüketiciler tarafından bu ürünün kabulü arasındaki zaman uzunluğudur. Bu gecikme, var olan tüketim sepetine bağlılık, eylemsizlik ve bilgi akışlarında gecikmelerden kaynaklanabilmektedir. Posner’in Teknoloji Açığı Teoremi’nde temel bir özellik, talep gecikmesi zaman uzunluğu ile taklit gecikmesi zaman uzunluğunun karşılaştırmasıdır. Örneğin, taklit gecikmesi 15 aysa, net gecikme 11 aydır, yani 15 aydan 4 ay (talep gecikmesi) daha azdır. On bir aylık dönem boyunca Ülke-1 bu ürünü Ülke-2’ye ihraç edecektir. Bu dönemden önce, Ülke-2 bu ürün için gerçek bir talebe sahip değildir; bu dönemden sonra, Ülke-2’deki firmalar, ürünü üretmekte ve arz etmektedirler, dolayısıyla Ülke-1’in ürününe talep azalmaktadır. Böylece, Teknoloji Açığı Teoremi’nde merkezi önem noktası ticaretin yeni imalat ürünlerine odaklanmasıdır.²⁵

1.3.3. Ürün Dönemleri Teoremi

Ürün Dönemleri Modeli (Product Cycle), Raymond Vernon tarafından “Ürün Dönemlerinde Uluslararası Yatırım ve Uluslararası Ticaret” (International Investment and International Trade in Product Cycle) isimli çalışmasında ortaya atılmıştır. Teknoloji Açığı Teoremi’ne dayanan bu modelde Vernon, bir malın icadından uluslararası ticareti etkilemesine kadar olan zamandaki yaşam dönemlerini ele almıştır. Buna göre, yeni teknolojiler ve yeni malların geliştirilmesi ABD gibi ileri sanayileşmiş ülkelerde mümkün olmaktadır. Bu seviyedeki ülkelerde yüksek derecede eğitilmiş işgücünün bulunması ve AR-GE’ye yapılan göreceli yüksek harcamaların olması böyle bir durumun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.²⁶

²⁵ Dennis Appleyard, Alfred J. Field Jr. ve Steven L. Cobb, **International Economics**, Fifth Edition, New York: McGraw-Hill Irwin, 2005, sf. 169-170.

²⁶ Seyidoğlu, s. 102.

Vernon ürün dönemlerini yeni ürün (new product), olgun ürün (maturing product) ve standart ürün (standardized product) olmak üzere üç aşamada ele almaktadır.²⁷

İlk aşamada üretime ilişkin sorunlar çözümlenmekte ve ürün geliştirilmekte, ayrıca üretim ihracata yönelik değil iç piyasanın talebini karşılamaya yönelik olarak gerçekleştirilmektedir. Ayrıca malın geliştirilmesinde tüketicilerden gelecek geri bildirimlere ihtiyaç duyulması sebebiyle üretimin tüketicilere yakın olan yerlerde yapılması zorunluluğu da bulunmaktadır. Olgunluk aşaması olan ikinci aşamada, üretim hız kazanmakta, iç piyasaya yönelik olarak yapılan satışlar, artan şekilde ihracata da yönelmeye başlamaktadır. Üretici firmanın yeni teknolojiyi henüz tek başına elinde bulundurduğu bu aşamada malın iç piyasada hem üretimi hem de tüketimi artmaktadır. Ancak, ürüne yönelik gelişen dış talepteki artış sebebiyle üretimdeki artış hızı oldukça yüksek olmaktadır. Üçüncü ve son aşama olan standart ürün aşamasında ise, yenilikçi firma kârlı olarak gördüğü için hem ülke içinde hem de ülke dışında teknoloji lisansı vermeye başlamaktadır. İşçi ücretlerinin düşük olduğu az gelişmiş ülkelere kaydırılarak, standart üretim maliyeti düşürülmeye çalışılmaktadır. Bu durumun arka planında icatçı ülkenin yüksek derecede kalifiye işgücüne sahip olması sebebiyle üretim maliyetleri göreceli olarak yüksek olması yatmaktadır.²⁸

Bu durum Vernon'un çalışmasında gösterdiği gibi Şekil 2 üzerinde görülebilmektedir. Ürünün icatçısı olan ABD'de üretim hızlı şekilde artmaktadır. İlerleyen dönemlerde ABD'de üretim azalmaya başlayıp, son döneme geçildiğinde düşüşe geçerken az gelişmiş ülkelerde üretim artmaya başlamaktadır. Gelişmiş ülkeler gibi nitelikli işgücüne yoğun olarak sahip olmayan az gelişmiş ülkelerde artan üretim, söz konusu ülkelerin ihracatlarını artırırken, gelişmiş ülkelerin ise ithalatını artırmaktadır.

Günümüzde kullanılan hesap makinelerinin üretimi Ürün Dönemleri Teoremi'ne oldukça iyi bir örnektir. ABD'li Texas Instruments ve Hewlett-Packard isimli firmalar tarafından 1970'li yıllarda bulunan hesap makineleri, bu tarihten hemen sonra Japon

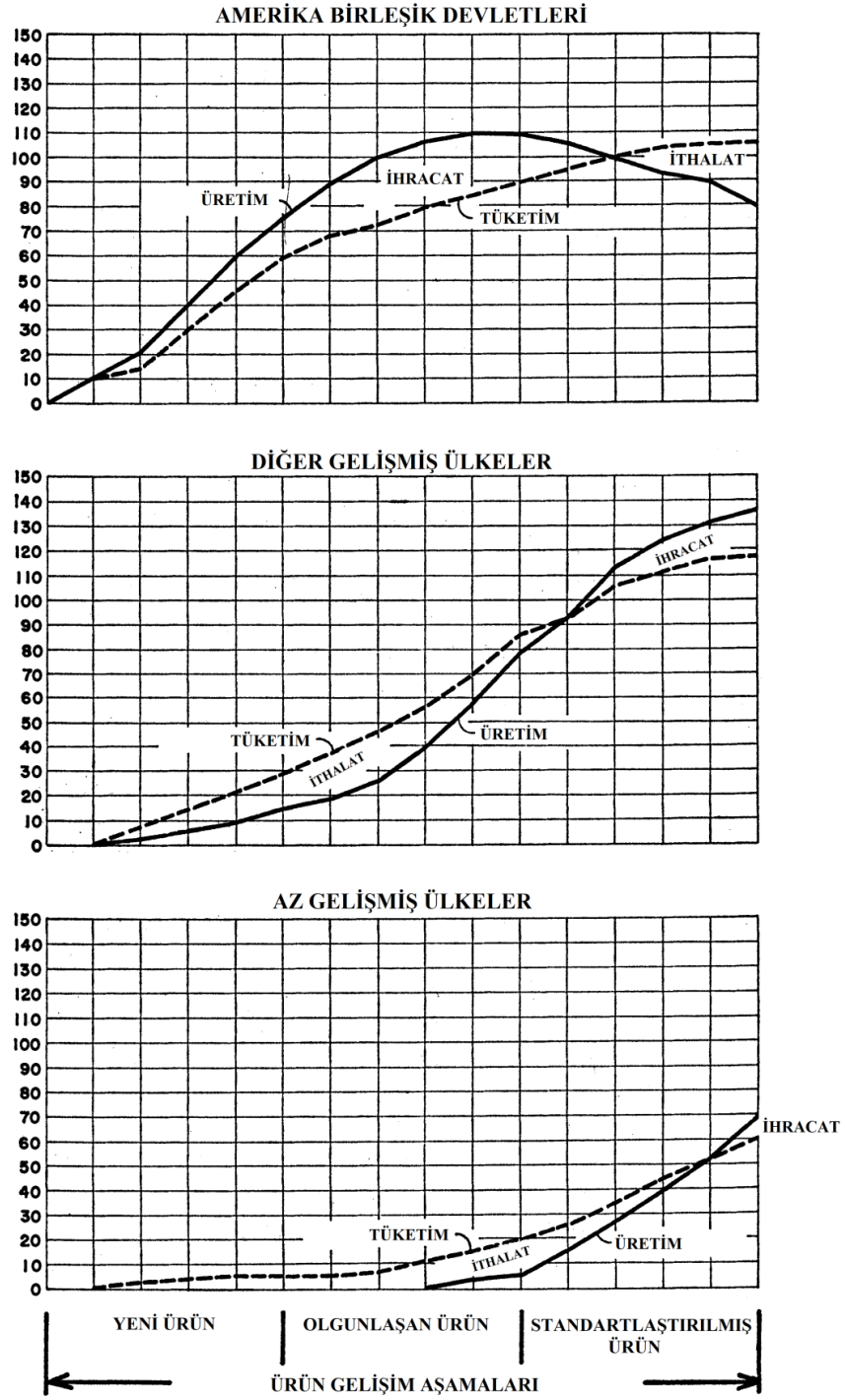
²⁷ Raymond Vernon, "International Investment and International Trade in the Product Cycle", **The Quarterly Journal of Economics**, Vol. 80, No. 2, (May, 1966), s. 199.

²⁸ Seyidoğlu, 102-103.

Sharp ve diğ er firmalar tarafından önce kopyalanarak üretilmiştir. Kopyalayarak  retim yapmaya başlayan söz konusu firmalar, daha sonrasında ürünü kendileri geliştirerek piyasaya egemen olmuşlardır.²⁹

²⁹ Karluk, s. 185.

Şekil 2: Vernon Ürün Dönemleri

Kaynak: Raymond Vernon, "International Investment and International Trade in the Product Cycle", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 80, No. 2, (May, 1966), s. 199.

1.3.4. Tercihlerde Benzerlik Teoremi

Tercihlerde Benzerlik Teoremi, Staffan Burenstam Linder'in 1961 yılındaki "Ticaret ve Dönüşüm Üzerine Bir Deneme" (An Essay on Trade and Transformation) isimli çalışmasında ortaya çıkmıştır. Bu teoreme göre, *iki ülkenin talep yapıları birbirlerine ne kadar benzerse, potansiyel olarak bu iki ülke arasındaki ticaret o kadar yoğun olmaktadır*. Eğer iki ülke tam olarak aynı talep yapılarına sahipse, birinin ihraç edilebilir malları ve ithal edilebilir mallarının tümü, diğer ülkenin de ihraç ve ithal edilebilir mallarıdır. Linder'e göre, bir dizi güç bir ülkenin talep yapısını etkilemektedir. Ancak, çalışmada talep yapısına baskın şekilde etki eden en önemli tek faktörün ortalama gelir seviyesi olduğu iddia edilmektedir. Durum buyken, *ortalama gelir seviyesi benzerliği, talep yapılarının benzerliğinin bir indeksi olarak kullanılabilir*. Bu noktada, gelir dağılımında belirgin bir çarpıklığı olan Kuveyt gibi ülkeler açısından medyan gelirler, ortalama gelirin aritmetik ortalamasından daha çok temsil edebilmektedir. Ancak istatistiksel testlerde medyan gelirleri bulmak zor olacağı için aritmetik ortalamadan yani kişi başına düşen gelirden bahsedilmektedir. Diğer bir deyişle, Linder çalışmasında kişi başına düşen gelir ve tüketim mallarının tipleri arasında ve kişi başına düşen gelirle talep edilen sermaye malları arasında güçlü bir ilişkinin var olduğunu sınamıştır.³⁰

1.3.5. Ölçek Ekonomileri Teoremi

Uluslararası ticaret literatüründeki bazı alternatif ticaret teorileri ölçek ekonomilerinin varlığına dayandırılmaktadır. Bu modellerde, ölçek ekonomileri firmalar yerine endüstrilerle ilgili dışsal ekonomilerdir. Bu endüstrilerde çıktı artarken, firmalar birim çıktı başına maliyet azalışı yaşamaktadır. Bu durumu bir örnek üzerinden şu şekilde açıklamak mümkündür: Aynı üretim olanakları eğrisi ve talep koşullarına sahip olan iki ülkeli bir dünya düşünelim. Böyle bir durumda iki ülkenin ticarete isteği bulunmamaktadır. Eğer iki endüstride ölçek ekonomileri yaşanırsa, model ticaret için potansiyel olarak yeni bir sebep üretmektedir. İki ülke de aynı otarşi pozisyonunda başlamalarına rağmen, her bir ülkenin farklı mallarda ve ticarete uzmanlaşmasına neden olan bir şok, her iki ülkenin de ticaretten kazanç elde etmesine yol açacaktır.

³⁰ Staffan Burenstam Linder, **An Essay on Trade and Transformation**, Uppsala: Almqvist & Wiksells, 1961, s. 94.

Ticaretten kazançlar açık bir şekilde ölçek ekonomilerinden kaynaklanan uzmanlaşmadan gelen maliyet azalışları sonucunda olmasına rağmen, bu modelde birtakım belirsizlikler bulunmaktadır. İlk olarak, hangi ülkenin hangi malda uzmanlaşacağını bilmenin herhangi bir yolu bulunmamaktadır. İkinci olarak, otarşi noktasından uzaklaşmak için, olağan dışı bir şey gerekmektedir, fakat şokun sebebini tahmin etmenin bir yolu bulunmamaktadır. Bu belirsizliklere rağmen, analiz, geleneksel modellerde var olmayan kazançlar için yeni imkânları geliştirmektedir. Artan getirinin sabit getiri varsayımından daha gerçekçi olup olmadığı tartışmalı bir konudur ancak, gün geçtikçe daha çok ekonomist, ölçek ekonomilerinin önemli olabileceğini düşünmektedir.³¹

1.3.6. Monopolcü Rekabet Teoremi

Sanayi ürünlerinde dünya ticaretinin çoğu göreceli olarak benzer faktör donatımlarına sahip olan sanayileşmiş ülkeler arasındaki ticarettir. Ayrıca, bu ülkeler arasındaki ticaretin çoğu, benzer faktör oranları ile üretilen malların iki-yönlü değişimini içermektedir. Bunlara ek olarak, çoğu imalat endüstrileri en azından bir dereceye kadar artan getiri özelliği taşımakta ve eksik rekabet özelliği taşımaktadır. Böyle bir durumda akla şu soru gelmektedir: Dışsal teknoloji, sabit getiri ve tam rekabet varsayımlarını içeren bir model bu endüstrilerde ticaret politikaları için yeterli bir rehberlik yapabilir mi? Bu soruya cevaben birçok ekonomist, geleneksel ticaret teorilerine alternatifler sunmuştur. Söz konusu alternatifler, teknolojinin yayılması ve içsel yeniliklere vurgu ile “ürün döngüsü” görüşünü; endüstriyel ülkeler arasındaki çoğu ticareti karşılaştırmalı üstünlük yerine ölçek ekonomilerine dayandıran birçok gözlemcinin iddiaları; ve korunan iç pazarın ihracatı teşvik edeceği yaygın iddiasını içermektedir.³²

1980’li yıllarda bu konuda yapılan çalışmalarda önemli bir değişim meydana gelmiş ve bazı teorisyenler, ticaret modellerinin yeni bir çeşidini üretmek için endüstriyel organizasyon teorisinden uluslararası ticarete çizilen yöntemleri kabul etmeye başlamışlardır. Bu modeller ticarete (özellikle endüstriyel ülkeler arasındaki

³¹ Appleyard, s. 177-178.

³² Paul Krugman, “New Theories of Trade Among Industrial Countries”, *The American Economic Review*, Vol. 73, No. 2, (May 1983), s. 343.

sanayi ürünleri ticaretine bakış için yeni bir yol önermektedir. Söz konusu modellerin karakteristik özelliği sıklıkla çok özel varsayımlara dayanmalarıdır. Böyle bir durum muhtemelen kaçınılmazdır: Sabit getiri yönteminin büyük basitleştiriciliğinin ortadan kaldırıldığı dünyanın karmaşık doğası göz önüne alındığında yalnızca özel varsayımlar izlenebilir analizler sağlayacaktır. Bununla birlikte, bireysel modellerin özelliğine rağmen, ticaretle ilgili yeni literatür, bunlara göre daha genel kavramları meydana getirmektedir. “Endüstri-içi Ticaret Teorisi” ve “Teknolojik Rekabet Teorisi” bu kavramlardan ikisidir.³³

Endüstri-içi Ticaret Teorisi’nin temel düşüncesi Krugman’a göre oldukça basittir. Burada, ticaretin iki türü arasında ayrım yapılmaktadır: *Karşılaştırmalı üstünlüğe dayanan endüstriler arası ticaret ve ölçek ekonomilerine dayanan endüstri içi ticaret*. Bir ülkenin üretiminin endüstriyel yapısı o ülkenin faktör donatımıyla belirlenmektedir. Buna rağmen, her bir endüstri içinde her biri artan getiri şartlarında üretilen potansiyel ürünlerin olduğu varsayılmaktadır. Bu ölçek ekonomileri nedeniyle, her bir ülke her bir endüstride ürünlerin yalnızca sınırlı bir kısmını üretebilmektedir. (endüstri-içi uzmanlaşma kalıbı ile). Ticaret kalıbı için uygulamalar açık ve gözlemsel olarak mantıklı bir şekilde ilerlemektedir. Her bir ülke, geleneksel teoremin önerdiği üzere, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu bir endüstride *net* ihracatçı olmaktadır. Ancak, endüstri içi uzmanlaşma nedeniyle, her bir ülke net ihracatçı olduğu endüstride bile birkaç ürünü ithal etmek durumunda kalmaktadır. Diğer taraftan bu durumun tersi de geçerli olmaktadır, yani endüstriler arası ticaretin yanı sıra endüstri içi ticaret de var olmaktadır. Ayrıca ülkelerin faktör yoğunlukları ne kadar benzerlerse, endüstriyel yapıları o kadar az farklı olmakta ve böylece aralarındaki ticaret o kadar endüstri içi özelliğe sahip olmaktadır. Endüstri İçi Ticaret Teorisi ile ilgili Avinash Dixit ve Victor Nurman, Kelvin Lancaster, Elhanan Helpman, Wilfred Ethier ve Krugman (1981 yılındaki çalışması ile) Chamberlinian monopolcü rekabet modellerini sunarak teoriyi dikkat çekici hale getirmişlerdir. Monopolcü Rekabet Teoremi’nde karşılaşılan son kavram olan Teknolojik Rekabet Teoremi de yine oldukça basittir. Tek bir endüstriye odaklanarak açıklanan bu teoremde, endüstride biri yerli diğeri yabancı olmak üzere yalnızca iki firmanın olduğu varsayılmaktadır. Varsayalım ki, firmalar, maliyetlerini

³³ Krugman, s. 343.

düşürmek için veya yeni ürünler geliştirmek için veya her ikisi için Ar-Ge'ye yatırım yaparak teknolojik olarak rekabet edebilsin. Onların Ar-Ge'ye yaptıkları harcama miktarı mevcut ürün piyasalarında daha sonraki bir rekabette pozisyonlarını belirlemektedir.³⁴

Uluslararası ticaret akımlarını açıklamaya yönelik yapılan bu teoremlere bakıldığında iki şey oldukça dikkat çekmektedir: Birincisi, esasında ortaya çıkan bir teoremin önceki teorem ve/veya teoremlerde yapılan varsayıma yer vermeden uluslararası ticaret akımlarını daha gerçekçi şekilde açıklamaya çalışmasıdır. Diğeri ise bu teoremlerin birçoğunda uluslararası ticaret akımlarının gerçekleşmesi sırasında düzenlenen belgelerin çokluğu ve gümrüklerde bekleme sürelerinin fazlalığı gibi durumların dışlanmakta olmasıdır. Son yıllarda ise bu durumların uluslararası ticareti önemli şekilde etkilediğine dair görüşler ortaya çıkmış ve birçok ulus üstü kurum çalışmalar yürütmeye başlamıştır. Dolayısıyla yaşanan bu gelişmeler, uluslararası ticaret işlemlerindeki söz konusu durumların incelenmesini gerekli kılmıştır. Bu sebeple, çalışmanın ikinci bölümünde belgelerin çokluğu ve gümrüklerde bekleme sürelerinin fazla olması gibi uluslararası ticaretin dışlanan yönüne bakılacaktır.

2. TİCARETİN KOLAYLAŞTIRILMASI

2.1. Ticaretin Kolaylaştırılmasının Tanımı

Birçok tanımlı yapılan ticaretin kolaylaştırılması kavramı, genellikle, “gümrük idaresi, standartlar ve teknik düzenlemeler ve iş dünyasının hareketliliğinin önündeki engeller gibi ticarete yönelik prosedürel ve idari engellerin sadeleştirilmesi olarak tanımlanmaktadır.”³⁵

Uluslararası kurum ve örgütlerin ticaretin kolaylaştırılmasına yönelik yapmış oldukları tanımlamalarda da farklılıklar bulunmaktadır. Bu bağlamda aşağıdaki Tablo 3'te bazı kurum ve örgütlerin ticaretin kolaylaştırılması tanımları görülebilmektedir.

³⁴ Krugman, s. 343-345.

³⁵ Yuen Pau Woo ve John S. Wilson, **Cutting through Red Tape: New Directions for APEC's Trade Facilitation Agenda**, Asia Pacific Foundation of Canada, 2000, s. 2.

Tablo 3: Bazı Ticaretin Kolaylaştırılması Tanımları

Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ / WTO): Uluslararası ticarete malların hareketi için gerekli veri ve diğer bilgileri toplama, sunma, ilişki kurma ve işleme faaliyetleri, uygulamaları ve formaliteleri içeren ticaret prosedürlerinin basitleştirilmesi ve uyumlaştırılmasıdır.
Dünya Gümrük Örgütü (WCO): Gereksiz ticaret kısıtlamalarından kaçınmadır. Bu uluslararası şekilde uyumlaştırılmış bir tarzda kontrollerin kalitesini geliştirirken, modern teknik ve teknolojilerin kabul edilmesiyle başarılabilmektedir.
Birleşmiş Milletler Ticaretin Kolaylaştırılması ve Elektronik Ticaret Merkezi (UN/CEFACT): Prosedürlerin ve satıcılardan alıcılara malların hareketi ve ödemeler yapmak için gereken ilişkili bilgi akımlarının basitleştirilmesi, standardizasyonu ve uyumlaştırılmasıdır.
Uluslararası Ticaret Odası (ICC): Ulusal sınırların ötesine malların ticareti ile ilişkili işlemlerin verimliliğini geliştirmedir.
Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD): Uluslararası şekilde satıcılardan alıcılara malların hareketi için ve diğer yönde ödeme yapmak için gereken ilişkili bilgi akımları ve prosedürlerin basitleştirilmesi ve standardizasyonudur.
Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC): Gümrüklerin ve uluslararası sınırlar ötesine mal hareketinin maliyetini artıran veya erteleyen diğer idari prosedürlerin basitleştirilmesi ve rasyonelleştirmedir.

Kaynak: Asian Development Bank and the United Nations, **Designing and Implementing Trade Facilitation in Asia and The Pacific 2013 Update**, Philippines, 2013, s.4.

Diğer taraftan, Avrupa Birliği (AB) ise, ticaretin kolaylaştırılmasını “uluslararası ticaret prosedürlerinin, özellikle ithalat ve ihracat prosedürlerinin, taşıma gereksinimleri

ve gümrükler ve diğer ajanslar tarafından kabul edilen prosedürlerin basitleştirilmesi, uyumlaştırılması ve otomasyonu olarak tanımlamaktadır.³⁶

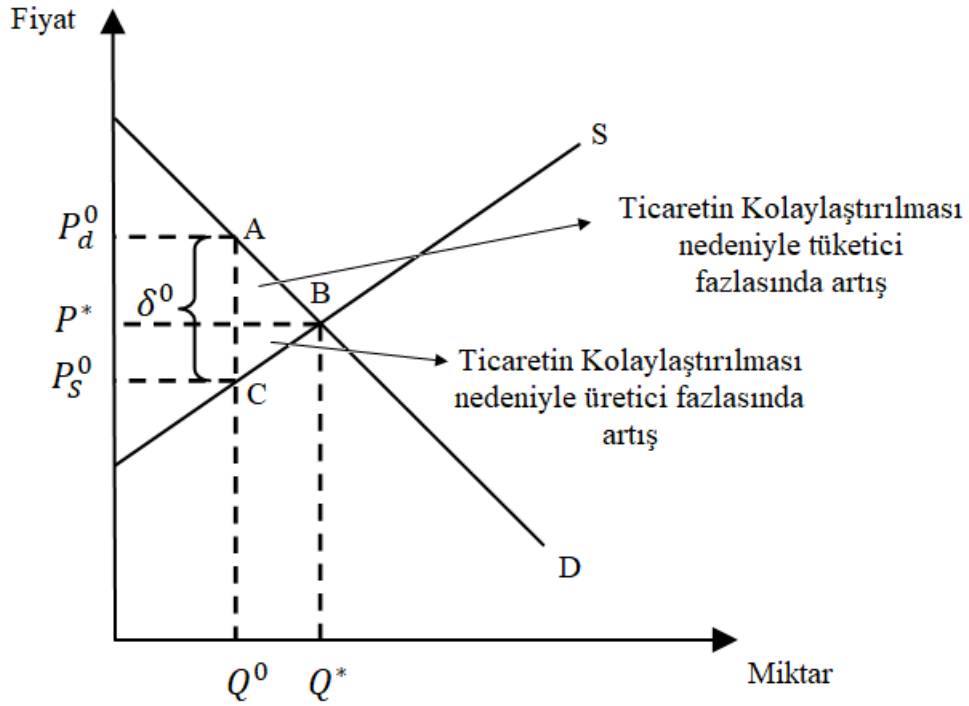
Bu çalışmada ticaretin kolaylaştırılması, Thuy, Anh ve Giang'ın 2014 yılındaki çalışmalarında yer aldığı şekilde, uluslararası işlemlerde zaman, maliyet ve belirsizliği azaltabilen işlemler ve politikalar olarak tanımlanmakta ve ithalat kotaları, tarifeler ve tarife dışı araçlar gibi geleneksel ticaret araçları dışlanmaktadır.³⁷

Ticaretin kolaylaştırılması, çeşitli tanımları olan bir kavram olarak görülürken, teorik temellerine inildiğinde de farklı teoriler çerçevesinde ele alındığı göze çarpmaktadır. Ticaretin kolaylaştırılmasının etkilerini anlamak için kullanılabilen en basit yapı olarak 1954 yılında P. Samuelson tarafından ele alınan “iceberg” modeli ile karşılaşılmaktadır. Aşağıdaki Şekil 3’te ithal edilen bir mal için iceberg modeline bir örnek yer almaktadır. Basitleştirmek için malın yurt içinde üretilmediği varsayılmaktadır. D doğrusu ulusal talebi, S doğrusu ise yurt dışı arzı ifade etmektedir. Kısmî piyasa dengesinde ticaret maliyetleri yüksektir ve bu durum şekilde δ^0 ile gösterilmiştir. Yurtiçi tüketiciler p_d^0 fiyatını öderken, yabancı üreticiler δ^0 ticaret maliyeti kadar daha düşük seviyede olan p_s^0 fiyatını almak isterken, toplam ithalat miktarı q^0 kadardır. Varsayalım ki ülke ticaret maliyetlerini sıfıra indirmek için ticaret prosedürlerini geliştirsın. Böyle bir durumda ithal edilen mal miktarı q^* seviyesine yükselirken, yurtiçi fiyatlar p^* seviyesine düşerken, yurtdışı fiyatlar ise p^* seviyesine yükselmektedir. Söz konusu ticaret maliyetleri nedenli fiyat takozu yok olmaktadır. Bu durumda $p_d^0 ABP^*$ alanı kadar yurtiçi tüketicilerin refahları artarken $p_s^0 CBP^*$ alanı kadar yurtdışı üreticiler refah artışı elde etmiştir. Ayrıca ticaretin kolaylaştırılması iki ülkenin de ticaret hadlerini geliştirmektedir. Çünkü eş anlî olarak yerli tüketicinin ithalat için ödediği fiyatlar düşmekte, yabancı ihracatçının aldığı ücret ise artmaktadır.³⁸

³⁶ European Commission International Cooperation and Development, **Trade Facilitation**, https://ec.europa.eu/europeaid/sectors/economic-growth/trade/trade-facilitation_en, Erişim Tarihi: 17.04.2018.

³⁷ Nguyen Thu Thuy, Nguyen Tu Anh ve Hoang Truong Giang, **Trade Facilitation in Asia Members-A Focus on Logistics Policies Toward ASEAN Economic Community**, SECO/WTI Academic Cooperation Project Working Paper Series, 2014/01, s.6.

³⁸ World Trade Organization, **World Trade Report 2015-Speeding up Trade: Benefits and Challenges of Implementing the WTO Trade Facilitation Agreement**, World Trade Organization, 2015, s. 58-59.

Şekil 3: Iceberg Modeli

Kaynak: World Trade Organization, **World Trade Report 2015-Speeding up Trade: Benefits and Challenges of Implementing the WTO Trade Facilitation Agreement**, World Trade Organization, 2015, s. 58.

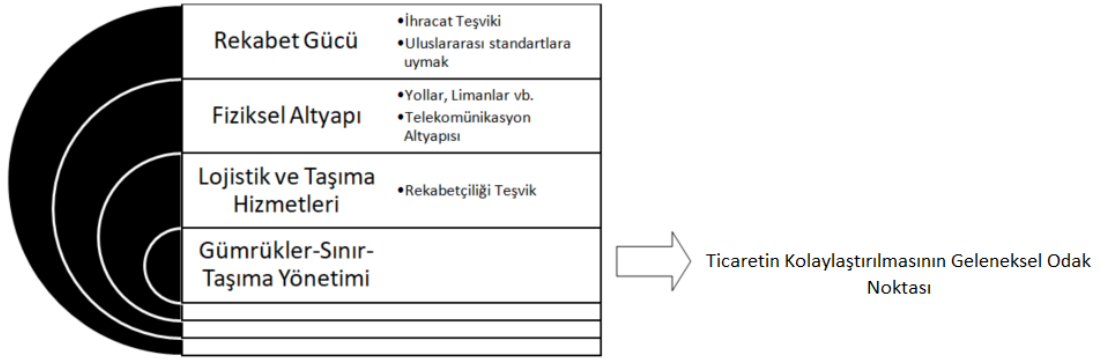
Diğer taraftan, Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'nde ve Heckscher-Ohlin Teorisi'nde ticaretin kolaylaştırılması, uzmanlaşma kapsamını ve ülkeler arasındaki ticareti artırmaktadır. Ayrıca, Heckscher-Ohlin Teorisi'nde işgücü yoğun gelişmekte olan ülkelere ticaretin kolaylaştırılması işçilerin reel gelirlerini de artırabileceği tahmin edilmektedir. Krugman ile ilişkili "Yeni Ticaret Teorisi" ne göre, yüksek ticaret maliyetleri hem daha az ticarete hem de gelişmiş ülkelere sınıai üretimin yoğunlaşmasına sebep olmaktadır. Ayrıca, tarımsal ve doğal kaynak sektörlerine aşırı bağımlı olmak istemeyen küçük gelişmekte olan ülkelerin, ticaretin kolaylaştırılması reformlarının uygulanmasına güçlü bir ilgilerinin olması gerektiğini önermektedir. Bunun sebebi olarak, düşük ticaret maliyetlerinin gelişmekte olan ülkelerin imalat ürünlerine talebi artıracak olması ve büyük piyasalardaki sınıai yoğunluğu azaltacak olması gösterilmektedir. Ticaret teorilerinde en son araştırma firma heterojenliğini ve küresel değer zincirlerini başa getirmektedir. Yeni-Yeni Ticaret Teorisi, neden yalnızca birkaç büyük ve üretken firmanın ihracat piyasasına girebilirken, diğerlerinin yalnızca

ulusal boyutta satış yaptığını açıklamaya çalışmaktadır. Bu teoride, ticaretin kolaylaştırılması hem sabit hem de değişken maliyetleri azaltmaktadır. Bu durum yalnızca mevcut ihracatçıların ihracat pazarından daha büyük bir pay almasına değil, aynı zamanda ilk olarak ihracat piyasalarına giriş için görevli ihracatçılardan daha düşük üretkenlikteki firmalara da izin vermektedir.³⁹

Ticaretin kolaylaştırılmasında klasik yaklaşım, ülkeler arasında malların hareketi esnasında karşılaşılan engelleri kaldırmaya yönelik olarak, özellikle sınırlardaki prosedürleri kaldırmaya odaklanmaktadır. DTÖ müzakerelerinin ticaretin kolaylaştırılması kısmı, dosya gereksinimleri, gümrük muayenesi ve taşıma prosedürlerinin şeffaflığı, ücretlilerle ilgili disiplinler ve vergiler gibi sınırdaki işlemler söz konusu odaklanmaya örnek verilebilir. Bu geleneksel görüş, sınırları, taşıma yönetim prosedürlerini ve uygulamalarını ve bu sayede de sınırdaki mal ticaretindeki engelleri kaldırmayı özendirmekte; sınırlar arasındaki ve sınırların ardındaki konulara daha az dikkat çekmektedir. Diğer yandan, daha kapsamlı olan ticaretin kolaylaştırılması yaklaşımı, sadece sınırlardaki değil, üretimden, deniz aşırı satıcılara mal ve hizmetlerin teslimine kadar tüccarların ve üreticilerin yüzleştiği maliyetleri sınamaktadır. Dolayısıyla incelenen maliyetler ticaret süreci ile doğrudan ve dolaylı olarak ilişkili bütün işlem maliyetlerini içermektedir. Bu nedenle ticaretin kolaylaştırılması tedbirlerinin düşük ticaret maliyetleri için ülkelere yardımı tasarlayan ve hem bölgesel hem de küresel piyasalarda daha rekabetçi olan bir nitelikte olması gerekmektedir. Genel bir tarife indirimi ve çoğu kotaların kaldırılmasıyla, yüksek ticari maliyetlerin sebeplerine yönelik araştırma, *taşıma ve lojistik maliyetlerine, fiziksel altyapıya ve ilave piyasa giriş engellerine* doğru yönelmektedir. Bu bağlamda, ticaretin kolaylaştırılmasının genişletilmiş görüntüsü aşağıdaki Şekil 4'te yer almaktadır. Şekil 4, bir ülkenin genel ticaret performansını olumsuz olarak etkileyebilen faktörleri içeren ticari zincirlerin tümü boyunca kısıtlamaların tanımlanmasına fırsat vermektedir. Buradaki zorluk, belirli bir ülke ve bölgede ticaret için en önemli kısıtlamaları belirlemek ve ticaretin kolaylaştırılması müdahalelerini duruma en uygun şekilde hedefleyip tasarlamaktır. Eğer değer ve dağıtım zincirinde sık geri ticaret için daha

³⁹ World Trade Organization, **World Trade Report 2015: Speeding up trade: Benefits and Challenges of Implementing the WTO Trade Facilitation Agreement**, sf. 6.

önemli engeller varsa, sınırdaki kısıtlamalara odaklanma, ticareti ve rekabet gücünü çok az etkileyebilmektedir.⁴⁰

Şekil 4: Ticaretin Kolaylaştırılmasının Genişletilmiş Görüntüsü

Kaynak: Barbara Rippel, Why Trade Facilitation is Important for Africa, **Africa Trade Policy Notes**, Note: 27, November, 2011, s. 3.

Uluslararası kurum ve örgütlerin yaptıkları tanımlamalar üzerine ticaretin kolaylaştırılmasının bileşenleri ve onların etkileri hakkında daha detaylı düşünmek son derece fayda sağlamaktadır. Kesin genel gözlemler, ekonomi ve kamu sektörü için maliyet ve faydalarına bakmadan önce yapılabilmektedir. Unutulmamalıdır ki, işlem maliyetleri her zaman olabilmektedir ve bunlar genellikle uluslararası ticarete ulusal ticarete göre daha yüksek olmaktadır. Ticaretin kolaylaştırılmasının faydaları tipik olarak tasarruf edilebilen ticaret işlem maliyetlerine eşit olarak görülebilmektedir. Diğer bir deyişle, kaçınılmaz olan bu maliyetlerin bir parçası olduğu için toplam ticaret işlem maliyetlerinden küçük olacaktır. Yine de, kaçınılabılır maliyetler küçük olsa bile, ticarete karşı önemli bir ön yargıyı yansıtabilmektedir. Bu şekilde kaçınılabılır işlem maliyetlerinin yok edilmesi veya azaltılmasıyla başarılabilecek tasarruflar arz zinciri bağlantılarının dinamik etkileri nedeniyle, büyük bir etki yapabilmektedir. Ticaretin kolaylaştırılması önlemleri tipik olarak birkaç maliyete neden olabilmesine rağmen, zamanla ticaretin kolaylaştırılmasının genel net etkilerinin pozitif olabileceği varsayılabilmektedir. Ulusal bir ekonomi perspektifinden ve buna bağlı olarak *ekonomik aktörlerin*, aşırı işlem maliyetleri yerli sektöre ekonomik kiralrı yansıtmaktadır.

⁴⁰ Barbara Rippel, Why Trade Facilitation is Important for Africa, **Africa Trade Policy Notes**, Note: 27, November, 2011, s. 2-3.

Genelde tarife dışı engellerde olduğu gibi, verimsiz prosedürler, dış ekonomik aktivitelere karşı bir ön yargı sağlayan ticaret vergisine eşittir. Aksine, daha verimli prosedürler ve düşük işlem maliyetleri ise hem statik hem de dinamik yollardan ekonomiye önemli faydalar sağlamaktadır. Bu yollar şu şekilde sıralanabilmektedir: i) *mal ve hizmet ticaretinin artması*, ii) *rekabetçiliği teşvik etmesi*, böylece kaynakların kullanımında artan verimlilik, teknoloji transferini teşvik etme ve üretkenlik kazançlarının gerçekleşmesi, iii) *ekonomik büyümeye ve yüksek yaşam standartlarına katkı sağlayan uluslararası yatırım için teşvik artışı*.⁴¹

Bunlara ilave olarak, son çalışmalar ve gözlemsel kanıtlar ışığında ticaretin kolaylaştırılmasının GSYH, ticaret akımları ve refah üzerinde önemli etkiler yaptığı anlaşılmıştır. Ticaretin kolaylaştırılması, sınır geçiş izinlerinde öngörülebilirlik, basitlik, şeffaflık ve tekdüzelik sağlayan tedbirler aracılığıyla tüccarlar için gecikme ve maliyetleri azaltarak ticareti canlandırmaktadır. OECD, küresel ticaret maliyetlerinde her yüzde bir azalma küresel geliri yaklaşık 40 milyar dolar artıracığını tahmin etmektedir. Dünya Ticaret Örgütü ise, Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması Reformları (İlerleyen kısımda ele alınacaktır)'nın tam olarak uygulanması durumunda üye ülkeler için ortalama %14,5 veya en az gelişmiş ülkeler için %16'dan daha fazla ticaret maliyetlerini azaltabileceği tahminini yapmaktadır.⁴²

Ticaretin kolaylaştırılması ile ilgili yapılan çalışmalarda zayıf ve verimsiz gümrük prosedürleri hem ulusal hem de şirket seviyesinde olumsuz bir etkiye sahip bulunmaktadır. Ülkeler kaçakçılık, yolsuzluk, gümrük değerlendirme ve vergi toplama ile ilgili problemler yaşayabilirken, şirketler yavaş ve öngörülemeyen mal teslimi ve kira ödemeleri ve zorlu gümrük prosedürlerine uyum açısından doğrudan maliyetlerle karşılaşabilmektedir. Diğer yandan, öngörülen iş fırsatları ve aşırı yüksek stok seviyesine sahip olma ihtiyacı ile ilgili önemli dolaylı maliyetleri de olabilmektedir.⁴³ Bu kapsamda başarılı bir şekilde uygulanan ticaretin kolaylaştırılması programı,

⁴¹ Anthony Kleitz, Costs and Benefits of Trade Facilitation, Carol Cosgrove-Sacks ve Mario Apostolov (Ed.), **Trade Facilitation: The Challenges for Growth and Development**, içinde (164-173), New York ve Geneva: United Nations, 2003, s. 166-167.

⁴² World Bank Group, **Making International Trade Work for Developing Countries**, The Trade Facilitation Support Program, <http://pubdocs.worldbank.org/en/425551499436097201/1708846-TFSP-Brochure-Single.pdf>, s. 2, Erişim Tarihi: 16.05.2018.

⁴³ Michael Engman, The Economic Impact of Trade Facilitation, **OECD Trade Policy Papers**, No. 21, Paris, 2005, sf.4.

ticaretin işlem maliyetlerini azaltabilecek, gümrük verimliliğini artıracak ve ticaret vergilerinin toplanmasını geliştirilebilecek bir fırsat sunmaktadır. Ayrıca ticaretin kolaylaştırılması ile ticaret akımları arasında pozitif ve önemli bir bağlantının bulunduğu tespit edilmiştir. Ticaret işlem maliyetlerinde oldukça ılımlı kesintiler bile hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde önemli bir etkiye sahiptir. Ayrıca ticaretin kolaylaştırılmasının yatırım çekiciliğine pozitif bir etkisinin varlığı da tespit edilmiştir.⁴⁴

2.2. Ticaretin Kolaylaştırılması ve Ulus Üstü Kurumlar

2.2.1. Dünya Ticaret Örgütü

Ülkeler arasında ticaretin kuralları ile ilgilenen tek küresel uluslararası örgüt olan Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) (World Trade Organization-WTO) 1 Ocak 1995 tarihinde faaliyete geçmiştir. DTÖ'nün temel amacı, ticaretin mümkün olduğu kadar sorunsuz, öngörülebilir ve serbest bir şekilde akışını sağlamaktır.⁴⁵

DTÖ, ticaretin önündeki engelleri aşamalı olarak azaltmayı amaçlayan müzakerelerden doğmuştur. Ülkelerin ticaret engelleri ile karşılaştıkları ve onları düşürmek istedikleri yerde müzakereler ticaret için pazarların açılmasına yardım etmiştir. Diğer taraftan tüketicileri ve çevreyi korumak için ticaret engellerinin sürdürülmesine yönelik bazı destekler sağladığı da dikkat çekmektedir.⁴⁶

DTÖ, 1948'den beri dünya ticaretini düzenlemeyi başaran GATT'ın ardından 1 Ocak 1995 tarihinde hayata geçmiştir. Uzun yıllardan beri, küresel ekonominin güç ve istikrarına önemli bir katkı yapmış, ticaret büyümesinin hızlanmasına, sayısız ticaret tartışmalarını çözmeye ve gelişmekte olan ülkelerin ticaret sistemine entegre olmasını desteklemiştir. Tarihsel olarak DTÖ'nün nasıl bir süreçten geldiğini Tablo 4 yardımıyla açıklamak mümkündür.⁴⁷

⁴⁴ Engman, sf. 26.

⁴⁵ World Trade Organization, **The WTO**, https://www.wto.org/english/thewto_e/thewto_e.htm, Erişim Tarihi: 28.10.2020.

⁴⁶ World Trade Organization, **Annual Report 2020**, WTO, https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/anrep20_e.pdf, Erişim Tarihi: 28.10.2020, sf. 8.

⁴⁷ World Trade Organization, **Annual Report 2020**, sf. 12.

DTÖ için eski çalışmalar 1947 yılında yalnızca 23 üye ile başlamış ve günümüzde dünya ticaretinin %98'ini karşılayan 164 üye ülkeden oluşmaktadır. DTÖ, 1995 yılında kurulmasına rağmen, uluslararası bir organizasyon için göreceli olarak yeni bir oluşumdur. Kökeni II. Dünya Savaşı'ndan sonra düzenlenen Bretton Woods Konferansı'na dayanmaktadır. Bretton Woods Konferansı'nda savaş sonrasında en önemli iki büyük uluslararası ekonomik organizasyonu kurulmuştur: IMF ve DB. Bu iki organizasyonun dışında başkanlar tarafından savaş sonrası üçüncü bir organizasyonun kurulması için görüşmeler yapıldı. Bu organizasyon, Uluslararası Ticaret Organizasyonu (International Trade Organization-ITO) idi. 1940'ların sonuna kadar Amerikan hükümetinin temsilcileri uluslararası para sistemine paralel olacak savaş sonrası bir uluslararası ticaret sistemi tasarımı için diğer büyük ülke temsilcileri ile birkaç kez görüşmeler gerçekleştirdi. 1948'e kadar ABD Kongresi'nde başka bir uluslararası organizasyonun kurulmasına yönelik destek azalmıştı. Amerikan katılımı olmadan bu kurum, güçten düştü ve bu durumda uluslararası ticaretle ilgili problemleri yönetmek için bir organizasyon oluşturma çabaları terk edildi. Bununla birlikte, ABD Kongresi diğer bir uluslararası kurumu desteklemese de, 1945 yılında ABD başkanına 1934 Karşılıklı Ticaret Antlaşmaları Yasası'nı genişleterek uluslararası ticareti düzenleyen bir anlaşma müzakere etme yetkisi vermiş, bunun neticesinde 1947 yılında 23 üye ülkenin katılımıyla Gümrük ve Ticaret Genel Antlaşması (General Agreement on Tariffs and Trade-GATT) hayata geçmiştir. GATT resmi bir kurum sağlamadı fakat sınırlı bir kurumsal aygıt olarak GATT Sekreteryası bulunmaktaydı. Sonraki 40 yılda GATT hem üye sayısı hem de ticaret bariyerlerini azaltmada başarılı adımlar atmıştır. Üyeler *müzakere turları* olarak bilinen süreçte düzenli olarak bir araya gelmişler, bu turlarda öncelikli olarak ülkelerin GATT'ın diğer üyelerinden ithalata uygulayabilecekleri maksimum tarifelerde daha fazla indirim yapılmasını müzakere etmeye odaklanmışlardır. Bu turların başarısı son derece açık olarak görülmektedir. İmalat ürünlerine uygulanan tarifeler 1947'de GATT'ın oluşturulmasından önceki yaklaşık %35'lik bir ticaret ağırlıklı ortalamadan 1986'da Uruguay Turu'nun başında yaklaşık olarak %6,4'e düşmüştür. Aynı zaman diliminde, GATT üyesi ülkeler arasındaki ticaret hacmi de artmış: 2000 yılında DTÖ üyeleri arasındaki ticaret hacmi 1950'deki seviyesinin 25 katına çıkmıştır. Diğer taraftan, 1980'lere kadar GATT aygıtları, anlaşmazlıkların çözümünde beklendiği kadar fonksiyonel olmaması, tarım ve

tekstil ürünleri başta olmak üzere bazı malların GATT disiplinlerinden muaf tutulması, fikri mülkiyet hakkı konusunda ülkelerin birbirleriyle aynı durumda olmamaları sebebiyle karşılaşılan eşitsizlikler gibi bir takım sorunlarla yüzleşmek durumunda kalmışlardır. Bu problemlerin çözümüne yönelik olarak, 1986 yılında yeni bir ticaret müzakeresi turu olarak Uruguay Turu başlatılmıştır. Uruguay Turları sırasında müzakere edilen antlaşma (1994 GATT Antlaşması) ile DTÖ kurulmuştur.⁴⁸

Tablo 4: GATT ve DTÖ Zaman Çizelgesi

1944: DB ve IMF'yi kuran Bretton Woods Konferansı'nda üçüncü bir organizasyon konuşması bulunmaktadır, Uluslararası Ticaret Organizasyonu (International Trade Organization-ITO)
1947: ABD Kongesi'nde başka bir uluslararası organizasyona destek azalırken, Gümrük ve Ticaret Genel Antlaşması (GATT) oluşturulmuştur. GATT, resmi bir kurum yerine 23 üye ülke arasında ticareti yönetmek bir dizi kural oluşturmuştur.
1950: ABD yönetimi, ITO'nun kongre tarafından onaylanması çabalarını tek ettiğinden, ABD resmi olarak ITO konseptinden çekilmiştir.
1951-1986: GATT reformlarının ara sıra meydana gelen tartışmaları ile birlikte, periyodik müzakere turları yapılmıştır. 1980'lerde anlaşmazlık çözümleri ile ilgili ciddi problemler ortaya çıkmaktadır.
1986-1994: Ticaret müzakerelerinin yeni bir turu olarak Uruguay Turu başlatıldı. Bu tur, 1994'te DTÖ'yü kuran bir antlaşmayla sonuçlanmaktadır.
1995: GATT'ın yerini alan DTÖ, Uruguay Tur'unun sonunda oluşturuldu.
2003: DTÖ, dünya ticaretinin yaklaşık olarak %97'sini oluşturan 146 üyeden oluşmaktadır.

Kaynak: Meredith Crowley, "An Introduction to the WTO and GATT", **Economic Perspectives**, Federal Reserve Bank of Chicago, Vol. 27, No. 4, (November 2003), sf. 43.

⁴⁸ Meredith Crowley, "An Introduction to the WTO and GATT", **Economic Perspectives**, Federal Reserve Bank of Chicago, Vol. 27, No. 4, (November 2003), sf. 42-44.

DTÖ ticaretin kolaylaştırılması konusunda da önemli adımlar atmaktadır. Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması (TKA) (Trade Facilitation Agreement-TFA), DTÖ üyelerinin 2013 Bali Bakanlar Konferansı'nda benimsemesiyle ve ardından organizasyon üyelerinin üçte ikisinin antlaşmayı onaylamasıyla 22 Şubat 2017 tarihinde yürürlüğe girmiştir.⁴⁹ Bu antlaşma DTÖ'nün kurulduğundan beri kabul edilen ilk çok taraflı anlaşma niteliği taşımaktadır.⁵⁰ Bu Anlaşmanın detayları ayrı bir başlık altında ele alınacağından burada tekrara düşmemek adına yer verilmeyecektir.

2.2.2. Dünya Gümrük Örgütü

Eski adı Gümrük İşbirliği Konseyi olan Dünya Gümrük Örgütü (DGÖ) (World Customs Organization-WCO) sıfırdan oluşturulmuş bir uluslararası organizasyon değildir. 1947'nin Eylül ayında Belçika'nın başkenti Brüksel'de yapılan görüşme olan Avrupa Gümrük Birliği Çalışma Grubu DGÖ'nün selefidir. Avrupa Gümrük Birliği Çalışma Grubu olarak faaliyetlerini yürüttüğü dönemde, politik sebeplerden dolayı, Avrupa Gümrükleri arası bir birlik oluşturmada etkili olamamış, gümrük mevzuatını uyumlaştırma teknik alanındaki çalışmaları iki sözleşmenin kurulmasına sebep olmuştur: Bunlardan birisi, ortak bir tarife terminolojisi, diğeri ise gümrüklerin değerlemesidir. Ayrıca bu Grup, iki sözleşmenin uygulamasında mümkün olduğu kadar maksimum uyum ve tekdüzeliğin elde edilmesi konusunda tavsiyelerde bulunmakla ve gümrük mevzuatı ve prosedürlerinde uyumu ve tekdüzeliğin güvenliğini sağlama çabalarını devam ettirmek için uluslararası bir yapı oluşturmaya kabul etmiştir. Böylece 15 Eylül 1950 tarihinde, 17 Sözleşme Tarafları ile 4 Kasım 1952'de göreve başlayacak olan bir Gümrük İşbirliği Konseyi (Customs Co-operation Council-CCC)'nin kurulması sözleşmesi bir dizi devlet tarafından imzalanmıştır. Açılış oturumu 26 Ocak 1953 tarihinde yapılan CCC'nin 1994 yılında, üyelerdeki artışı ve dünya çapında artan erişimini daha kesin olarak yansıtması için çalışma adı olarak DGÖ benimsenmiştir.⁵¹

⁴⁹ World Trade Organization, **Trade Facilitation**, https://www.wto.org/english/tratop_e/tradfa_e/tradfa_e.htm#II, Erişim Tarihi: 31.10.2020.

⁵⁰ Pamela Ugaz, **The World Trade Organization's Trade Facilitation Agreement at two: Where do members stand?**, UNCTAD, <https://unctad.org/news/world-trade-organizations-trade-facilitation-agreement-two-where-do-members-stand>, Erişim Tarihi: 31.10.2020.

⁵¹ WCO, **Discover the WCO**, <http://www.wcoomd.org/en/about-us/what-is-the-wco/discover-the-wco.aspx>, Erişim Tarihi: 16.11.2020.

DGÖ'nün temel olarak şu amaçları bulunmaktadır:⁵²

- “Uluslararası eşya taşımacılığı ve sınırlar arası insan geçişiyle ilgili gümrük rejimlerinin ve işlemlerinin basitleştirilerek uyumlaştırılması,
- Gümrük işlemlerini basitleştirirken, mevzuatın etkin uygulanmasını ve gümrük suçlarıyla etkin mücadele edilebilmesini temin edecek işbirliği ortamını yaratacak tedbirlerin alınması,
- Değişen şartlara ve mevzuata uyum sağlanması bakımından üye ülkelere teknik yardım sağlanması;
- Gerek üye ülkeler arasındaki, gerek diğer uluslararası kuruluşlarla olan işbirliğinin geliştirilmesine yönelik girişimlerde bulunulması;
- Gümrük idarelerindeki insan kaynakları yönetimi, şeffaflık, dürüstlük konuları ile çalışma yöntemleri ve yönetim hususlarında iyileşmeler sağlayacak girişimlerin desteklenmesidir.”

DGÖ hükümetler arası bağımsız bir organizasyondur. DGÖ, ilk olarak yalnızca Avrupa'ya uzansa da, kısmen ulusal ekonomiler için Gümrüklerin öneminin hükümetler tarafından tanımlanması nedeniyle, küresel hedef ve etkisi ile aşamalı olarak uluslararası bir organizasyon haline gelmiştir. DGÖ'nün şu anda 6 bölgede, dünya ticaretinin yaklaşık olarak %98'inin işlenmesinden sorumlu 183 üyesi bulunmaktadır. DGÖ'nün çeşitli çalışma yapıları, 1952'de kurulduğundan beri ticaret tedarik zincirinin güvenliği ve güvenlik iyileştirmesi, uyumu sağlamak ve ticareti kolaylaştırmak için DGÖ üyelerinin modernizasyon girişimleri ve Gümrük reformlarına ve düzenleyici gelişmelerine rehberlik eden bir dizi uluslararası aracı geliştirmiştir ve geliştirmeye devam etmektedir.⁵³

DGÖ bağlamında ticaretin kolaylaştırılması, gereksiz ticaret kısıtlayıcılığından kaçınma anlamına gelmektedir. Bu, kontrollerin kalitesini uluslararası olarak uyumlu bir şekilde iyileştirirken, modern teknik ve teknolojileri uygulayarak başarılabilmektedir. DGÖ'nün görevi, gümrüklerin prodesürlerini basitleştirerek ve uyumlaştırarak Gümrük

⁵² T.C. Ticaret Bakanlığı, **Dünya Gümrük Örgütü**, <https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/cok-taraflil-ve-bolgesel-iliskiler/cok-taraflil-iliskiler/dunya-gumruk-orgutu> Erişim Tarihi: 16.11.2020.

⁵³ WCO, **Discover the WCO**, <http://www.wcoomd.org/en/about-us/what-is-the-wco/discover-the-wco.aspx>, Erişim Tarihi: 16.11.2020.

yönetimlerinin etkinliğini ve verimliliğini artırmaktır. Bu da, 1952’de kurulduğundan beri DGÖ’nün gerçek görevi olan ticaretin kolaylaştırılmasını sağlayacaktır. Daha ileri boyutta ticaretin kolaylaştırılması için, DGÖ, Sözleşmeler, standartlar ve programlar geliştirmiş ve devam ettirmiş, teknik yardım ve kapasite inşası için destek sağlamıştır. Bu yatırımlar ve aktiviteler aracılığıyla, üye Gümrük yönetimleri, hükümetlerine ve diğer paydaşlarına, etkili gümrük kontrolü ile birlikte ticaretin kolaylaştırılması olanağını sunabilmiştir.⁵⁴

2.2.3. Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı

1960’ların başlarında uluslararası ticarete GOÜ’lerin yeri hakkındaki artan endişeler, bu ülkelerin çoğunun özellikle bu problemlerin üstesinden gelmeye ve uygun uluslararası eylemleri tanımlamaya adanmış tam teşekküllü bir konferansın toplanması çağrısında bulunmalarına neden olmuştur. Bu kapsamda Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD)’nın ilki 1964 yılında Cenevre’de düzenlenmiştir. Söz konusu sorunların büyüklüğü ve bunları ele alma ihtiyacı göz önüne alınırsa, konferans, hükümetler arası organların oturumlar arası bir araya gelmesiyle ve gerekli maddi ve lojistik desteği sağlayan daimi bir sekreterlikle her dört yılda bir toplanacak şekilde kurumsallaştırılmıştır. Eş zamanlı olarak, GOÜ endişelerini dile getirmek için G77’yi kurmuşlardır. (Bugün, G77 131 üyeye sahiptir.) 1960’lı ve 1970’li yıllarda UNCTAD, "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen" tartışmalarını içeren GOÜ çıkarları meselelerinde Kuzey-Güney diyalog ve müzakereleri için hükümetler arası bir forum olma ve onun kalkınma meselelerinde analitik araştırma ve politika tavsiyeleri noktasında yetki saygınlığı kazanmıştır. Ayrıca söz konusu dönemde anlaşmalar yürürlüğe girmiştir. 1980’lere gelindiğinde UNCTAD değişen bir ekonomik ve politik ortamla karşı karşıya kaldığı göze çarpmaktadır. Bu dönemde: *Ekonomik düşüncede önemli bir dönüşüm meydana gelmiş, kalkınma stratejileri ticaret liberalizasyonuna ve devlet teşebbüslerinin özelleşmesine odaklanarak daha piyasa merkezli hale gelmiş; bazı GOÜ’ler sert borç krizlerine sürüklenmiş; DB ve IMF’nin yapısal uyum programlarına rağmen, etkilenen çoğu GOÜ hızlı bir şekilde toparlanamamıştır.* Birçok

⁵⁴ WCO, **What is Securing and Facilitating Legitimate Global Trade**, <http://www.wcoomd.org/en/topics/facilitation/overview/customs-procedures-and-facilitation.aspx>, Erişim Tarihi: 16.11.2020.

ülke negatif büyüme ve yüksek enflasyon oranları tecrübe etmişler, bu sebeple, 1980'ler özellikle Latin Amerika'da "kayıp on yıl" olarak nitelenmiştir; Dünyada ekonomik karşılıklı bağımlılık büyük bir şekilde artmıştır. Bu gelişmelerin ışığında UNCTAD şu amaçlara ulaşmak adına çabalarını artırmıştır: i) *Özellikle makro ekonomik yönetim ve uluslararası finansal ve parasal meselelere ilişkin hükümetler arası tartışmalarının analitik kapsamını güçlendirme*, ii) *GOÜ'lerin dünya ticaret sistemine entegre olma çabalarına yardımcı olma faaliyetleri ölçeğini genişletme: Bu kapsamda, GOÜ'lere UNCTAD tarafından sağlanan teknik yardım, 1986'da GATT altında başlayan ticaret müzakerelerinin Uruguay Turu'nda özellikle önemli olmuş, UNCTAD, Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (General Agreement on Trade in Services-GATS) için müzakereleri desteklemede temel bir rol oynamıştır; UNCTAD'ın ticaret verimliliği (gümrük kolaylaştırma, çok araçlı ulaşım) konusundaki çabaları, ticaretten daha fazla kazanç toplamayı GOÜ'lere sağlamada önemli bir katkı yapmıştır; UNCTAD Paris Kulübü Müzakereleri'nde kamu borcunun yeniden şekillendirilmesinde GOÜ'lere yardım etmiştir. iii) Güney-Güney işbirliğini teşvik etme. iv) Birinci Birleşmiş Milletler En Az Gelişmiş Ülkeler Konferansı'nın 1981'de organize edilerek en fakir ülkelerin endişelerini dile getirme.* Doksanlı yıllardan günümüze kadarki dönem açısından UNCTAD, DTÖ'nün kurulması ve uluslararası finansal akımlardaki olağanüstü artış gibi uluslararası bağlamdaki bir takım gelişmelerin yaşanmasına rağmen, geliştirdiği analizde kalkınmada finansal krizlerin yıkıcı etkisine ve risklerine ilişkin uyarıda bulunmuş; ve nihayetinde daha bir kalkınma odaklı "uluslararası finansal mimari" gerekliliğini vurgulamıştır. Diğer taraftan, UNCTAD, GOÜ'lerin problemlerine farklılaştırılmış bir yaklaşıma ihtiyaç olduğunu vurgulamış, Şubat 2000'de düzenlenen onuncu konferansı, küreselleşen bir dünyada kalkınma gündemini ifade etmek için bir strateji olarak "Bangkok Ruh" isminde bir politik deklarasyonu benimsemiştir. Son yıllarda ise UNCTAD, i) ticaret, yatırım, teknoloji ve işletme gelişimi arasındaki bağlantılarda analitik araştırmalara daha fazla odaklanmıştır. ii) GOÜ'lerin pozisyonlarını kesin ve açık olarak belirtmede ve çok taraflı ticaret müzakerelerinin karmaşıklığını daha iyi anlamada bu ülkelere yardım etmeyi tasarlayan, uluslararası ticaret müzakerelerinde GOÜ'ler için bir "Pozitif Gündem" ortaya atmıştır. iii) 1993 yılında New York merkezli Birleşmiş Milletler Çok Uluslu Şirketler Merkezi'nin UNCTAD ile birleşiminin ardından uluslararası yatırım konularında çalışmalarını

*genişletmiştir. iv) Bugün ticaret m zakerecilerinin eēitilmesi ve ticaretle ilişkili sorunların ele alınması; borç yönetimi, yatırım politikası incelemeleri ve giriřimciliēin teşviki; mallar; rekabet hukuku ve politikası; ticaret ve çevreyi içeren geniş bir alanda teknik yardımlarını genişletmiş ve çeşitlendirmiştir.*⁵⁵

Tarihsel olarak bakıldığında UNCTAD'ın hayata geçişi, ticaret ve kalkınma alanında uluslararası iřbirliēinin gelişiminde yeni bir  aēın başlangıcını göstermektedir.⁵⁶ Uluslararası iřbirliēi konusundaki çabaları kapsamında UNCTAD, ticaretin kolaylaştırılması alanında da oldukça etkin bir şekilde faaliyetler yürütmektedir. 2017 yılında y r rl ēe giren TKA'dan dolayı artan teknik ve kurumsal zorunluluk uygulamalarını kolaylaştırmak için UNCTAD, Ticaretin Kolaylaştırılması Programı geliştirmiştir. Bu program, dönüşüm ekonomilerini, en az gelişmiş  lkeler (LDCs-EAGÜ), Karayla  evrili Gelişmekte Olan  lkeler (LLDCs-K  GO ) ve Gelişmekte Olan Küçük Ada Devletleri (SIDS-GOKAD) içeren, gelişmekte olan ülkelerin rekabet gücünü ve ticaret süreçlerini geliştirmektedir. Program, ticaretin kolaylaştırılması reformlarını ve ülkelerin DT  taahhütlerini de içeren ilgili uluslararası ve bölgesel kural ve standartlara uyum saēlama kapasitelerini desteklemeyi amaçlamaktadır. 2016 yılından beri, UNCTAD, ticaretin kolaylaştırılmasını iyileştirmek için dünya çapında 56 ülkede kapasite geliştirmiştir. Bunların 34'  Afrika'da, 10'u Latin Amerika ve Karayipler'de ve 12'si Asya ve Okyanusya'da yer almaktadır. Ayrıca bu ülkelerin 21 tanesi SIDS ve 17 tanesi ise LLDCs  lkelerindendir. Tüm bunlara ek olarak, söz konusu 56 ülkenin 45'i DT   yesi iken %89'u TKA'nı imzalamışlar ve %96'sı DT  Ticaretin Kolaylaştırılması Komitesi'ne A, B ve C kategori hükümlerini bildirmişlerdir.⁵⁷ Dolayısıyla, tüm bu çalışmalar göstermektedir ki ticaretin kolaylaştırılması konusunda UNCTAD son derece önem arz eden uluslararası bir organizasyondur.

⁵⁵ UNCTAD, **History**, <https://unctad.org/about/history>, Erişim Tarihi: 21.11.2020.

⁵⁶ United Nations, **Proceedings of the United Nations Conference on Trade and Development**, Geneva, 23 March-16 June 1964, Volume I: Final Act and Report, New York, 1964, sf. 68.

⁵⁷ UNCTAD, **SDG Pulse 2020 Unctad Takes the Pulse of SDGs**, United Nations, Geneva, 2020, s. 171-172.

2.2.4. Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Konseyi

Avrupa Ekonomik Komisyonu'nun kuruluşu, 29 Temmuz 1946'da Londra'da toplanan ve 13 Eylül 1946'da Ekonomik ve Sosyal Konsey'e rapor edilen “Yıkık Alanların Ekonomik Yeniden İnşası Üzerine Geçici Alt Komisyon” tarafından tavsiye edilmiştir. 11 Aralık 1946 tarihinde, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, elli beşinci genel kurul toplantısında "savaşın yıktığı ülkelere etkili yardım vermek amacıyla, Ekonomik ve Sosyal Konsey'in, bir sonraki oturumda bir Avrupa Ekonomik Komisyonu'nun kurulmasını hızlı ve uygun değerlendirmesini vermeyi" oybirliği ile tavsiye etmiştir. Konsey, dördüncü oturumunda, 28 Mart 1947 tarihinde Avrupa Ekonomik Konseyi'ni kuran 36 (IV) sayılı kararı kabul ederek ve görev tanımlarını vererek Genel Kurul'un isteğini yerine getirmiştir. Böylece, Avrupa Ekonomik Komisyonu aynı tarihte kurulan Asya ve Uzakdoğu Ekonomik Komisyonu ile birlikte Konsey tarafından kurulan ilk iki bölgesel ekonomik komisyondan birisi olmuştur. Ardından, Konsey, Mart 1948'de Latin Amerika Ekonomik Konseyi'ni, Nisan 1958'de Afrika Ekonomik Konseyi'ni ve Ağustos 1973'te Batı Asya Ekonomik Komisyonu'nu kurmuştur. Bu tarihlerden sonra yapılan görüşmeler ve meydana gelen gelişmeler neticesinde Avrupa Ekonomik Konseyi Birleşmiş Milletler'in daimi bir organı olmuştur. Kurulduğu günden itibaren amacı ekseninde çalışmalarını yürüten ECE, soğuk savaş döneminin sonunda, diğerleri ile birlikte merkezi ve doğu Avrupa ülkelerine ve hem ECE hem de ESACAP üyesi olmaya istekli merkezî Asya ülkelerine faaliyetlerini genişletmiştir. O tarihten itibaren, ECE Avrupa'da değişen jeopolitik manzaraya uyum sağlamayı sürdürmüş ve faaliyetlerini şu an 56 üye devletin mevcut ihtiyaçlarına daha iyi uyarlamak için biri 1997'de, diğeri ise 2005 yılında olmak üzere iki büyük reforma uğramıştır. Bu durum Birleşmiş Milletler içinde anlamlı reformlar gerçekleştirmenin mümkün olduğunun iyi bir kanıtı olarak gösterilmektedir.⁵⁸

Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Konseyi (UNECE), ticaretin kolaylaştırılması konusunda da son derece önemli olan bir organizasyon olarak dikkat çekmektedir. Günümüzde halen uygulanmakta olan birçok işlem, UNECE'nin ticaretin kolaylaştırılması için yaptıkları tavsiyelerden başka bir şey değildir. Diğer bir ifadeyle,

⁵⁸ UNECE, **History**, <http://www.unece.org/oes/history/history.html>, Erişim Tarihi: 23.11.2020.

UNECE, ticaretin kolaylaştırılması tavsiyeleri ve standartlar için uluslararası odak noktası durumunda yer almaktadır. Böyle bir konumda yer almasından dolayı UNECE, uluslararası ticarete prosedürleri ve evrak işlerini azaltmak, uyumlu hale getirmek ve otomatikleştirmek için araçlar geliştirmektedir. UNECE'nin bu alandaki çalışmaları, UN Centre for Trade Facilitation and Electronic Business (UN/CEFACT) tarafından desteklenmektedir. Ayrıca UN/CEFACT, elektronik veri değişimi için tek uluslararası standardı geliştirmekte ve sürdürmektedir. (UN/EDIFACT-United Nations Electronic Data Interchange for Administration, Commerce and Transport). UNECE ticaretin kolaylaştırılması Tavsiyeleri Şunlardan oluşmaktadır:⁵⁹

- Ticaret belgeleri için birleşmiş milletler düzen anahtarı,
- Ticaret belgelerinde kodların konumları,
- Ülke isimlerinin temsili için ISO ülke kodu,
- Ulusal ticaretin kolaylaştırılması yapıları,
- INCOTERMS (International Chamber of Commerce's trade terms) kısaltmaları,
- Uluslararası ticaret için sıraya konmuş fatura düzeni anahtarı,
- Tarihlerin, zamanların ve zaman periyotlarının sayısal gösterimi,
- Benzersiz tanımlama kodu metodolojisi-UNIC,
- Para birimlerinin gösterimi için alfabetik kod,
- Gemilerin tanımlanması için kodlar,
- Tehlikeli maddelerin uluslararası taşımacılığının belgesel yönleri,
- Deniz yolu taşımacılığı belgeleri prosedürlerini kolaylaştırmak için önlemler,
- İthalat gümrükleme işlemlerinde tespit edilen hukuki sorunların kolaylaştırılması,

⁵⁹ UNECE, **Trade Facilitation**, <http://www.unece.org/leginstr/trade.html>, Erişim Tarihi: 23.11.2020.

- Ticaret belgelerinin doğrulanması,
- Daha basit nakliye işaretleri,
- UN/LOCODE-Ticaret ve nakliye konumları kodu,
- PAYTERMS-Ödeme koşullarının kısaltmaları,
- Uluslararası ticaret prosedürlerine ilişkin kolaylaştırma önlemleri,
- Ulaştırma yöntemleri için kodlar,
- Uluslararası ticarete kullanılan ölçü birimlerine ilişkin kodlar,
- Yolcular, kargo türleri, paketler ve ambalaj malzemeleri için kodlar,
- Standart sevkiyat talimatları için yerleşim anahtarı,
- Navlun maliyet kodu-FCC,
- Ticaret ve taşıma durum kodları,
- UN/EDIFACT Standartlarının kullanımı,
- Elektronik veri değişimi için takas sözleşmelerinin ticari kullanımı,
- Sevkiyat öncesi muayene,
- Taşıma araçları türleri için kodlar,
- Elektronik ticaret antlaşması,
- E-ticaret özdenetim araçları (Davranış kuralları),
- Tek pencere oluşturma önerileri ve yönergeler,
- Uluslararası ticaret için veri basitleştirme ve standardizasyon,
- Uluslararası ticaret tek penceresi için yasal bir çerçeve oluşturma,

- Tek pencere işbirlikteliği,
- İstişare yaklaşımları-Ticaretin kolaylaştırılması konularında ticaret ve hükümet danışmanlığında en iyi uygulamalar,
- Ticaretin kolaylaştırılmasında kamu-özel işbirliği,
- Ticaret ve taşımacılığı kolaylaştırma izleme mekanizması.

2.2.5. Dünya Bankası Grubu

Birleşmiş Milletler öncülüğünde II. Dünya Savaşı sonrasında döviz kurlarında istikrarın sağlanması, dünya ticaretinin serbestleştirilmesi ve uluslararası rezerv sorununun çözümüne yönelik kurumlar oluşturmaya yönelik olarak 44 ülkenin katılımıyla ABD'nin New Hampshire eyaletinin Bretton Woods kasabasında Birleşmiş Milletler Para ve Finans Konferansı toplanmıştır. Bu konferanslar neticesinde Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund-IMF) ve Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (International Bank of Reconstruction and Development-IBRD) kurulmuştur. Yaygın kanının aksine Dünya Bankası tek bir kuruluştan oluşmamakta, IBRD ile birlikte birbirleriyle yakından ilişkili olan toplam beş kuruluş Dünya Bankası Grubu'nu oluşturmaktadır. Bu grubun en eski kuruluşu IBRD iken, diğerleri ise şunlardan oluşmaktadır: Uluslararası Finans Kurumu (International Finance Corporation-IFC), Uluslararası Kalkınma Birliği (International Development Association-IDA), Çok Taraflı Yatırım ve Garanti Ajansı (Multilateral Investment Guarantee Agency-MIGA) ve Uluslararası Yatırım Anlaşmazlıkları Çözüm Merkezi (International Center for the Settlement of Investment Disputes-ICSID). Bu noktada, literatürde Dünya Bankası denilerek kastedilenin, Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD) ile Uluslararası Kalkınma Birliği (IDA) olduğu belirtilmelidir.⁶⁰

Ticaretin kolaylaştırılması konusunda önemli çalışmalar yapan Dünya Bankası Grubu'nun bünyesindeki kuruluşların tarihsel gelişimini ve amaçlarını ele almak Grubun çalışmalarının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu kapsamda ilk olarak DB

⁶⁰ Muhsin Kar ve Sami Taban, "Dünya Bankası: Yapısı, İşleyişi ve Türkiye ile İlişkileri", Osman Küçükahmetoğlu, Hamza Çeştepe ve Şevket Tüylüoğlu (Ed.), **Ekonomik Entegrasyon Küresel ve Bölgesel Yaklaşım**, (181-210), Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım, 2013, s. 182-183.

Grubu'nun en eski kuruluğu olan IBRD ele alındığında, IBRD Antlaşması'nda geçen şu şekilde amaçlara yönelik çalışmalar yaptığı görölmektedir:⁶¹

i) Savaşın yıktığı veya dağıttığı ekonomilerin tamirini içeren üretken yatırımlar için sermaye yatırımlarını kolaylaştırarak üye bölgelerinin yeniden inşasına ve kalkınmasına; az gelişmiş ölkelerde üretken tesislerin ve kaynakların gelişiminin teşvikine ve barış zamanı ihtiyaçları için üretken tesislerin yeniden düzenlenmesine yardım etmek.

ii) Özel yatırımcılar tarafından yapılan kredilerde ve diğer yatırımlarda garanti veya katılımlar yoluyla özel yabancı yatırımı teşvik etmek; özel sermayenin makul şartlarda bulunmadığı durumlarda, uygun koşullarda kendi sermayesinden, onun tarafından toplanan fonlardan ve diğer kaynaklarından üretken amaçlar için finansman sağlayarak özel yatırımı desteklemek.

iii) Üye bölgelerinde üretkenliği, yaşam standardını ve işgücü şartlarını iyileştirmede yardımcı olma sayesinde üyelerin üretken kaynakların gelişimi için uluslararası yatırımları teşvik ederek ödemeler dengesi denkleğinin sürdürölmesi ve uluslararası ticaretin uzun dönem dengeli büyümesini teşvik etmek.

iv) Diğer kanallar yoluyla uluslararası kredilerle ilişkili olarak verdiği veya teminat altına aldığı kredilerin düzenlenmesi, böylece irili ufaklı, daha kullanışlı projelerin öncelikle ele alınması.

v) Faaliyetlerini, üyelerin bölgelerindeki iş koşulları üzerindeki uluslararası yatırımın etkisini dikkate alarak yürütmek ve savaştan hemen sonraki yıllarda, savaş zamanından barış dönemi ekonomisine yumuşak bir geçişin sağlanmasına yardımcı olmak.

1944 yılında II. Dünya Savaşı'nın etkilerini giderebilmek için Avrupa'ya yardım etmek amacıyla IBRD kuruluşundan birkaç yıl sonra bu girişimin başarısı Banka'nın dikkatini gelişmekte olan ölkelere döndürmesine sebep olmuştur. 1950'lere

⁶¹ World Bank, **IBRD Articles of Agreement: Article I**, <https://www.worldbank.org/en/about/articles-of-agreement/ibrd-articles-of-agreement/article-I>, Erişim Tarihi: 28.11.2020.

gelindiğinde, en az gelişmiş ülkelerin Banka tarafından sunulan koşullardan daha yumuşak şartlarda olanlara ihtiyacının olduğu açıkça belli olmuş, böyle imkanlara ulaşabilen ülkelerin büyümek için ihtiyaç duydukları sermayeyi ödünç alabilecekleri anlaşılmıştır. 1950'lerin ilk başlarında, BM den ve ABD hükümetinden gelen raporlar, çok taraflı bağışçıların desteği ile ayrıcalıklı şartlarla fakir ülkelere kredi vermek için bir programın kurulmasını desteklemiştir. İlk görüşmelerden sonra, gelişmekte olan ülkelere "yumuşak krediler" sağlayan bir ajans olan IDA'yı oluşturma fikri, Başkan Eugene Black idaresi altında Banka içinde ortaya çıkarılmıştır. Bu kapsamda, 24 Eylül 1960 tarihinde IDA faaliyete geçirilmiştir. Şu anda IDA'nın 173 üyesi bulunmakta ve Dünyanın en fakir 74 ülkesine ayrıcalıklı kredi verme konusunda önde gelen kaynak haline gelmiştir.⁶²

IDA'nın amacı, özellikle geleneksel kredilere göre daha esnek ve ödemeler dengesi üzerinde daha az ağır olan şartlarda onların gelişimsel ihtiyaçlarını karşılamak için finansman sağlayarak, ekonomik gelişmeyi teşvik etmek, üretkenliği artırmak ve böylece Birliğin üyelerini kapsayan dünyanın az gelişmiş bölgelerinde yaşam standartlarını yükseltmek, böylelikle IBRD'nin kalkınma hedeflerini ilerletme ve faaliyetlerini desteklemektir.⁶³

DB Grubunun diğer bir kuruluşu olan IFC, gelişmekte olan ülkelere özel sektöre odaklanan en büyük küresel kalkınma kurumudur. 1956 yılında kurulan IFC'nin 184 üyesi bulunmaktadır. 100'den fazla ülkede küresel bir var oluşla, yüzlerce finansal kurumdan ve 2000'den fazla alıcı firmadan oluşan bir ağ ile IFC, özel sektör kalkınmasında yol göstermektedir. IFC'nin amacı, üye ülkelerde, özellikle de az gelişmiş bölgelerde, üretken özel girişimin büyümesini özendirerek ekonomik gelişmeyi ilerletmek ve böylece, IBRD'nin faaliyetlerini desteklemektir. Bu amacı gerçekleştirirken:⁶⁴

i) Özel yatırımcılarla birlikte, uygun koşullarda yeterli özel sermayenin bulunmadığı durumda, ilgili üye hükümet tarafından geri ödeme garantisi olmaksızın,

⁶² IDA, **History**, <https://ida.worldbank.org/about/history>, Erişim Tarihi: 28.11.2020.

⁶³ World Bank, **IDA Articles of Agreement**, <https://www.worldbank.org/en/about/articles-of-agreement>, Erişim Tarihi: 28.11.2020, sf. 1.

⁶⁴ International Finance Corporation, **IFC the First Six Decades Leading the Way in Private Sector Development: A History**, International Finance Corporation, Washington, DC., 2016, s.9-10.

yatırımlar yaparak, üye ülkelerin gelişimine katkıda bulunacak üretken özel girişimlerin kurulmasına, gelişimine ve genişlemesine finansman sağlamada yardımcı olacaktır,

ii) yatırım fırsatları, yerli ve yabancı özel sermaye ve deneyimli yönetimi bir araya getirmeye çalışacak ve

iii) üye ülkelerde üretken yatırıma, yerli ve yabancı özel sermaye akımlarını teşvik etmeye ve buna elverişli şartları oluşturmaya yardımcı olmaya çalışacaktır.

Bir çok taraflı politik risk sigorta sağlayıcısı fikri, MIGA'nın kurulmasından çok önceye uzanmaktadır. Fakat, Eylül 1985'e kadar bu fikir gerçeğe dönüşmemiştir. O dönemde DB Guvernörler Kurulu, temel misyonu yabancı yatırım için adil ve istikrarlı standartlar temeline göre GOÜ'lerin gelişimsel ihtiyaçları, politikaları ve hedefleriyle tutarlı şartlar altında üretken amaçlar için sermaye ve teknolojinin bu ülkelere akımını geliştirmek olan MIGA sözleşmesini onaylayarak yeni bir yatırım sigorta ortaklığı oluşturma sürecini başlattı. 12 Nisan 1988'de DB Grubunun en yeni üyesi olarak uluslararası bir sözleşme ile MIGA kuruldu. Ajans, yasal olarak ayrı ve finansal açıdan bağımsız bir kurum olarak açıldı. Ajansa üyelik, IBRD üyelerinin tümüne açıktı ve ajans bir milyar dolar sermaye stoku ile çalışmaya başladı. MIGA, GOÜ'lerde ticari olmayan risklere karşı kamu ve özel yatırım sigortası kaynaklarını tamamlamak için oluşturuldu. MIGA'nın çok taraflı karakteri ve gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler tarafından ortak sponsorluğu, sınır ötesi yatırımcılar arasında önemli bir şekilde güveni artırdığı görüldü. Bugün MIGA'nın misyonu açıktır: Ekonomik büyümeyi desteklemek, yoksulluğu azaltmak ve insanların yaşamlarını iyileştirmek için gelişmekte olan ülkelere doğrudan yabancı yatırımları teşvik etmektir.⁶⁵

Son yıllardaki en önemli dikkat çeken ekonomik trendlerden birisi de uluslararası yatırımın gelişmesi olmuştur. Bu, dış finansman, teknoloji ve uzmanlığa ulaşımı sağlayarak ülkelere fayda sağlamaktadır. Aynı zamanda bu durum, yatırımcılarla ülkeler arasında gerilimin yükselmesine yönelik daha fazla fırsatların var olduğu anlamına da gelmektedir. ICSID bu anlaşmazlıkları uzlaştırmak ve arabuluculuk yapmak için bağımsız bir forumu sağlamaktadır. ICSID 1966'da yürürlüğe giren bir

⁶⁵ MIGA, **History**, <https://www.miga.org/history>, Erişim Tarihi: 28.11.2020.

anlaşma olan ve bugün 154 ülkenin imzaladığı ve onayladığı Devletler ve Diğer Devletlerin Vatandaşları Arasındaki Yatırım Uyuşmazlıklarının Çözümü Sözleşmesi (ICSID Sözleşmesi) altında kurulmuştur.⁶⁶ Bu merkezin amacı söz konusu sözleşmenin hükümlerine göre, imzalayan ülke ve diğer imzalayan ülke vatandaşları arasındaki yatırım anlaşmazlıklarını uzlaştırmak ve arabuluculuk etmek için kolaylık sağlamaktır.⁶⁷

DB Grubu, ticaretin kolaylaştırılması alanında da önemli faaliyetler yürüten bir kuruluş grubu olarak dikkat çekmektedir. DB Grubu'na göre, ticaretin kolaylaştırılması kalkınmada önemli bir rol oynamaktadır. Ülkelerin mal ve hizmetleri zamanında ve düşük işlem maliyetleri ile ticaret yapmalarına olanak tanıyarak, rekabet güçlerini artırmaktadır. Ticaretin kolaylaştırılmasına yönelik bu önemli görüşler çerçevesinde Dünya Bankası Grubu'nun Makroekonomi Ticaret & Yatırım (MTI) Küresel Uygulaması tarafından yönetilen, Ticaretin Kolaylaştırılmasını Destekleme Programı (TFSP), 2017 Şubat ayında yürürlüğe giren TFA ile ticaret uygulamalarını ayarlama da yardım arayan ülkeler için destek sağlamaktadır. TFSP, uygulama ve talebe dayalı yardım için tasarlanmıştır. Program, gelişmekte olan ülkelere, özel sektör ticaretinde rekabet gücünü artırmaya yarayan artan ticaret ve yabancı yatırımlardan faydalanmasına yardımcı olmaktadır. Başlangıcından beri, TFSP, çoğunluğu (%26'sı) Sahra-Altı Afrika'da olan 47'den fazla ülkeye destek sağlamıştır.⁶⁸

TFSP, TFA ile ticaret uygulamalarını ayarlama da gelişmekte olan ülkelere yardımcı olmak için Haziran 2014 yılında başlatılmıştır. TFSP, uygulama, talebe dayalı yardım sağlamak için tasarlanmış ve şu konularda danışan ülkeleri desteklemektedir: i) *Sınır ötesi ticaret için mevzuat kısıtlamaları ve darboğazları belirleme*, ii) *Reformların uygulanması için tasarım ve planlama*, iii) *İthalat, ihracat ve taşıma faaliyetlerini kapsayan uluslararası standartlarla uyumlu olarak sistem ve prosedürlerin öngörülebilirliğini, şeffaflığını ve uyumunu artırma*. Diğer taraftan yardım alanları da şu şekildedir: i) *TKA eksiklik değerlendirmelerini ve reform eylem planlarının ve uygulamasını üstlenmek*, ii) *Ulusal ticaretin kolaylaştırılması komitelerinin kurulması*

⁶⁶ ICSID, **Introduction ICSID**, https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/ICSID_Primer_1.16.19.pdf, Erişim Tarihi: 28.11.2020, sf. 1.

⁶⁷ ICSID, **History of ICSID Convention**, ICSID, Volume I, Washington, D.C., 1970, sf. 24.

⁶⁸ World Bank, **Trade Facilitation Support Program (TFSP)**, <https://www.worldbank.org/en/programs/trade-facilitation-support-program#1>, Erişim Tarihi: 28.11.2020.

ve güçlendirilmesine yardımcı olmak, iii) Tek pencere uygulaması için hazırlık yapmak, iv) TKA'nın onaylanması ve bildiriminde destek, v) Bilgi paylaşımını kolaylaştırmak, vi) Optimal destek sağlanmasını garantiye almak için küresel ve bölgesel ortaklardan yararlanma. Ticaretin kolaylaştırılmasında hem kamu hem de özel sektörün önemli rolünün farkında olan DB grubu, hem Dünya Bankası hem de IFC (International Finance Corporation)'nin önemli boyuttaki uzmanlığından yararlanarak TFSP'yi uygulamaktadır.⁶⁹

2.2.6. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD), selefi olan Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilâtı (OEEC)'nin kurumsal temelleri üzerine inşa edilmiştir. OEEC, 1948 yılında Marshall Planı'nı yönetmek ve Avrupa'nın savaş sonrası iyileşmesini denetlemek için oluşturulmuştur. OEEC'nin başarısıyla desteklenen 1959 yılında ABD, sanayileşmiş ülkelerin eşit olarak görüşeceği ve Güneyin gelişmekte olan ülkelere Kuzey'in sorumluluklarını tamamlayacak yeni bir transatlantik kurumu oluşturmak için çağrıda bulunmuştur. Avrupa ifadesi kaldırılıp kalkınma boyutu eklenerek, 30 Eylül 1961 yılında OECD doğmuştur. Bu tarihten beri, coğrafi ve fonksiyonel olarak genişlemiştir. Bu durum OECD üyeliği açısından iki genişleme aşaması aracılığıyla görülebilmektedir. 1960'larda ve 1970'lerde Organizasyon, 1964 yılında Japonya'nın ve 1973 yılında Yeni Zelanda'nın katılımıyla transatlantik kökenlerinden Asya ve Avusturalya'ya yayılmıştır. 1990'larda OECD ilk Latin Amerika ülkesi (Meksika-1994) ve ikinci bir Asya ülkesini (Güney Kore-1996) ve Doğu Avrupa'nın dört dönüşüm ekonomisini (Çek Cumhuriyeti-1995, Macaristan-1996, Polonya-1996 ve Slovak Cumhuriyeti-2000) karşılamıştır. İşlevsel açıdan OEEC, makro ekonomik kaygıların hâkimiyetinde çalışmıştır. Bu kaygılar OECD'nin çalışmalarının da dayanak noktasını olmayı sürdürmüştür, fakat OECD'nin odağı o kadar genişlemiştir ki, ticaret, finans, bilim, eğitim, balıkçılık, sanayi, tarım ve çevreyi içeren ekonomik yaşamın neredeyse tüm taraflarına uzanır hale gelmiştir. OECD küresel ekonomide dört fonksiyonu yerine getirmektedir. İlk olarak, dünyanın ekonomik problemlerine işbirliğine dayalı çözümleri

⁶⁹ World Bank Group, **Trade Facilitation Support Program Making Trade Faster and More Affordable**, <http://pubdocs.worldbank.org/en/119111561482785120/TFSP-Brochure-2019-web.pdf>, Erişim Tarihi: 28.11.2020, sf. 2-4.

teşvik etmektedir. İkinci olarak, bilgiyi toplamakta ve yaymaktadır. Üçüncü olarak, en dikkat çeken WTO ve G7 olmak üzere, diğer uluslararası kuruluşlara "destek hizmeti" sağlamaktadır. Son olarak, OECD bir uluslararası standart ayarlayıcısıdır.⁷⁰

Günümüzde çok farklı alanlarda çalışmalarını yürüten OECD'yi kuran sözleşmede OECD'nin amaçlarının aşağıdakiler için tasarlanmış politikaları teşvik etmek olacağı belirtilmektedir.⁷¹

i) Finansal istikrarı sürdürürken, en yüksek sürdürülebilir ekonomik büyüme ve istihdamı ve üye ülkelerde yükselen bir yaşam standardını elde etme ve böylece dünya ekonomisinin gelişimine katkı sağlama.

ii) Ekonomik gelişme sürecinde üyelerin yanı sıra üye olmayan ülkelerde sağlam ekonomik genişlemeye katkıda bulunmak.

iii) Uluslararası yükümlülükler uygun olarak dünya ticaretinin çok taraflı, ayrımcı olmayan bir temelde genişlemesine katkı sağlama.

OECD, ticaretin kolaylaştırılması konusu ile de ilgilenmekte, bu kapsamda hükümetlerin gümrük prosedürlerini geliştirmelerine, ticaret maliyetlerini azaltmalarına, ticaret akımlarını hızlandırmalarına ve uluslararası ticaretten daha fazla fayda sağlamaya yardımcı olacak eylemler için alanlar belirleyen ve reformların potansiyel etkisinin değerlendirilmesini sağlayan bir takım ticaretin kolaylaştırılması göstergeleri (TFIs) geliştirmiştir. OECD TFIs, farklı gelir seviyeleri, coğrafik bölgeler ve kalkınma seviyelerinde 160'tan fazla ülke için gümrük prosedürlerinin tam görüntüsünü kapsamaktadır. Her ticaretin kolaylaştırılması göstergesi, ticaretle ilgili mevcut politika ve düzenlemeleri ve onların pratikte uygulanmasıyla ilişkili birçok özel, hassas, gerçeğe dayalı değişkenlerden oluşmaktadır. TFIs, aynı zamanda ülkelerin ticaretin kolaylaştırılmasında güçlü ve zayıf yönlerini belirlemelerine, eylemler için alanlara öncelik vermelerine ve daha bir hedeflenmiş yolda teknik yardım ve kapasite inşasını harekete geçirme fırsat vermektedir. Ayrıca TFIs, sadece ülkelerin ticaretin

⁷⁰ Richard Woodward, "The Organization for Economic Cooperation and Development: Global Monitor", **New Political Economy**, Vol. 9, No. 1, (March 2004), s.114-115.

⁷¹ OECD, **Convention on the Organization for Economic Co-operation and Development**, <https://www.oecd.org/general/conventionontheorganisationforeconomicco-operationanddevelopment.htm>, Erişim Tarihi: 29.11.2020.

kolaylaştırılması önlemlerini mutlak terimlerle ne ölçüde başlattığını ve uyguladıklarını ölçmekle kalmaz, aynı zamanda, sınır sürecinin temel alanlarında bir dizi nicel önlemleri kullanarak diğerlerine göre performanslarını da ölçmektedir. Diğer taraftan, UN-ESCAP-Dünya Bankası Uluslararası Ticaret Maliyetleri Veri Seti'nden ticaret maliyeti tahminlerini kullanarak, OECD, TFA'da belirtilen uygulama tedbirlerinin potansiyel etkilerini değerlendirebileceğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşım ile gerçekleştirilen OECD analizi, TFA'nın dünya çapındaki ticaret maliyetlerini ülke gruplarına göre değiştirmekle birlikte %10 ila %18 oranında azaltılabileceğini, ancak en büyük kazançların düşük gelir gruplarındaki ülkelere gerçekleştiğini tespit etmiştir.⁷²

2.2.7. Uluslararası Ticaret Merkezi

DTÖ ve UNCTAD'ın ortak işbirliği ajansı olan Uluslararası Ticaret Merkezi (ITC), 1964 yılında GATT tarafından oluşturulmuştur. 1968'den beri, UNCTAD üzerinden hareket ederek GATT/DTÖ ve BM'nin ortak himayesi altında işletilmektedir. ITC, ticaretin teşviki ve ihracatın geliştirilmesinde gelişmekte olan ülkeler ve geçiş ekonomileri ile teknik işbirliği için BM sistemi içinde odak nokta olarak nitelenmektedir.⁷³

ITC'nin görevi, kapsayıcı ve sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı teşvik etmek ve Sürdürülebilir Kalkınma için Birleşmiş Milletler Küresel Hedeflerini başarmak için katkı yapmaktır. Bu bağlamda hedefleri ise şunlardan oluşmaktadır: i) *Küresel ekonomiye geçişte gelişmekte olan ülke ve ekonomilerin iş sektörlerinin entegrasyonunun güçlendirilmesi*, ii) *SME'lerin (Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin-KOBİ) faydalanması için ticaret ve yatırım destekleme kurumlarının performanslarının geliştirilmesi* ve iii) *KOBİ'lerin uluslararası rekabet güçlerinin geliştirilmesidir*.⁷⁴

ITC, bir dizi altı ana odak alanı etrafında entegre çözümler sunmaktadır. Bu odak alanları, müşteri odaklı çözümlere uyarlanmış ve özelleştirilmiş ilgili programlarla tutarlı bir dizi müdahaleyi yansıtmaktadır. Tablo 5'te görüldüğü üzere, bunlar: i) Ticaret

⁷² OECD, Trade Facilitation, <http://www.oecd.org/trade/topics/trade-facilitation/>, Erişim Tarihi: 29.11.2020.

⁷³ World Trade Organization, The WTO and the International Trade Centre (ITC), https://www.wto.org/english/thewto_e/coher_e/wto_itc_e.htm, Erişim Tarihi: 06.04.2022.

⁷⁴ International Trade Centre, About ITC, <https://www.intracen.org/itc/about/>, Erişim Tarihi: 02.12.2020.

ve piyasa bilgisi sağlama, ii) İletken bir iş çevresinin inşa edilmesi, iii) Ticaret ve yatırım destek kurumlarının güçlendirilmesi, iv) Uluslararası değer zincirlerine bağlanma, v) Kapsayıcı ve yeşil ticareti teşvik etmek ve yaygınlaştırmak, vi) Bölgesel ekonomik entegrasyonları ve Güney-Güney bağlantılarının desteklenmesidir.⁷⁵

⁷⁵ International Trade Center, **Areas of Work**, <https://www.intracen.org/itc/about/mission-and-objectives/>, Erişim Tarihi: 02.12.2020.

Tablo 5: ITC Odak Alanları ve Programları

ODAK ALANI	PROGRAMLAR
Ticaret ve Piyasa Bilgisi Sağlama	Ticarette Şeffaflık Mal ve Hizmetlerde Tarife Dışı Önlemler Rekabetçi Zeka
Yardımcı bir İş Çevresinin İnşa Edilmesi	Ticaret Geliştirme Stratejileri Ticaretin Kolaylaştırılması Ticaret Müzakerelerini ve Politika Reformunu Destekleme
Ticaret ve Yatırım Destek Kurumlarının Güçlendirilmesi	Ticaret ve Yatırım Destek Kurumlarını Güçlendirme
Uluslararası Değer Zincirlerine Bağlanma	Ticarette Katma Değer ecomConnect: Digital Kanallardan Ticareti Etkinleştirme
Kapsayıcı ve Yeşil Ticareti Teşvik Etme ve Yaygınlaştırma	Ticarette Kadınları Güçlendirme Ticarette Yoksul Toplulukları Güçlendirme Gençlik ve Ticaret Sürdürülebilir Kalkınma için Ticaret
Bölgesel Ekonomik Entegrasyonları ve Güney-Güney Bağlantılarının Desteklenmesi	Bölgesel Ticareti Artırma Güney-Güney Ticaret ve Yatırımı

Kaynak: International Trade Center, **Annual Report 2019,**

https://www.intracen.org/uploadedFiles/intracenorg/Content/About_ITC/Corporate_Documents/Annual_Report/ITC_AnnualReport2019_ENG_20200630_web_reduced.pdf, Erişim Tarihi: 02.12.2020, sf. 116.

Ticaretin kolaylaştırılması konusu, Tablo 5'ten de görüldüğü üzere, IFC'nin odak alanlarından “Yardımcı bir İş Çevresinin İnşa Edilmesi” alanına yönelik uygulanan programlardan bir tanesidir. Politika ve düzenleme seçeneklerinin KOBİ'lerin rekabet güçlerinde büyük bir etkiye sahip olduğunu ve KOBİ'lerin değer

zincirine bağlanıp bağlanamayacağını belirlemede bunun önemli bir rol oynamakta olduğunu belirten ITC, politika yapım sürecine özel sektör perspektifinin dahil edilmesini kolaylaştırarak ticaret büyümesine elverişli bir iş çevresini teşvik etmede gelişmekte olan ülkeleri desteklemektedir. ITC, ulusal ve bölgesel seviyelerde ticaret stratejisi ve politikaların formülasyonu için kamu-özel diyalogunun kurumsallaştırılmasına yardımcı olmaktadır. Ticaretin kolaylaştırılması programının da yer aldığı söz konusu alanda ITC, gelişmekte olan ülkelerin ve geçiş ekonomilerinin aşağıdakileri yaparak daha bir yardımcı iş çevresi inşa etmesine katkı sağlamaktadır:⁷⁶

i) TFA'yı uygulamak için politika yapıcıları, ticaret destek kurumlarını ve özel sektörü destekleme.

ii) Kamu ve özel sektör ortaklarının ihracat stratejilerinin geliştirilmesine öncülük etmelerini ve bu stratejileri gerçeğe dönüştürmek için yönetim planları uygulamasını destekleme,

iii) DTÖ katılma süreçlerini içeren, politika yapım sürecinde güçlü bir özel sektör düşüncesinin gelişimini kolaylaştırma,

iv) Politika süreçlerine kamu özel ortaklıklarını yerleştiren yerli, sürdürülebilir bir yaklaşım için yerel kurumları güçlendirme.

Bu kapsamda, ITC'nin Ticaretin Kolaylaştırılması Programı, sınır ötesi ticaretin önündeki tarife dışı engellerin kaldırılmasına odaklanmaktadır. Bu program, uluslararası ticaret prosedürlerini iyileştirerek ve basitleştirerek iş çevreleri dönüşümü için TFA'yı kullanmaktadır. ITC, hem sınır ötesi engellerin ana nedenlerinin üstesinden gelerek ticaretin kolaylaştırılması reformlarını tasarlama ve uygulamada politika yapıcılarını desteklemekte hem de işletmelerin düzenleyici ve idari gerekliliklerine uyma kapasitelerini geliştirme ve ticaretin kolaylaştırılmasında kamu-özel platformlarına katılmalarına yardım etmektedir.⁷⁷

⁷⁶ International Trade Center, **Building a Conducive Business Environment**, <https://www.intracen.org/itc/goals/Building-a-conducive-business-environment/>, Erişim Tarihi: 02.12.2020.

⁷⁷ International Trade Center, **Annual Report 2019**, https://www.intracen.org/uploadedFiles/intracenorg/Content/About_ITC/Corporate_Documents/Annual_Report/ITC_AnnualReport2019_ENG_20200630_web_reduced.pdf, Erişim Tarihi: 02.12.2020, sf. 30.

2.3. Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması ve Ticaretin Kolaylaştırılması

GATT, DTÖ'nün faaliyete başladığı 1995 yılına kadar dünya ticaretini düzenleyen bir anlaşmadır. Temelleri, 1947 yılında İsviçre'nin Cenevre kentinde atılan (ve tarihinin çoğunun burada yazıldığı) GATT, DTÖ yürürlüğe girene kadar dünyanın farklı yerlerinde, düzenlediği ticaret turlarında özellikle tarife konusu başta olmak üzere birçok konuyla ilgilenerak uluslararası ticaretin gelişmesine çabalamıştır. Aşağıdaki Tablo 6'da detayları verilen turlarla GATT, gittikçe daha liberal hale gelen, güçlü ve zengin çok taraflı bir ticaret sistemi kurmaya yardım etmiştir. Bu kapsamda, 1948'den 1994'e kadar GATT dünya ticaretinin çoğu için mevzuatları sağlamış ve uluslararası ticaretteki en yüksek büyüme oranlarının görüldüğü bazı dönemleri yönetmiştir. GATT, sınırlı bir eylem alanıyla geçici nitelikte bir yapıya sahip olmasına rağmen, dünya ticaretinin çoğunun serbestleştirilmesini teşvik etme ve güvence altına konusunda oldukça başarılı çalışmalar yapmıştır. Sadece tarifelerdeki devamlı indirimler, 1950'ler ve 1960'larda dünya ticaretinde çok yüksek büyüme oranları elde edilmesini sağlamıştır. Söz konusu dönemde dünya ticaretinde yılda ortalama %8 civarında büyüme meydana gelmiştir. Diğer taraftan GATT'ın faaliyetlerini hiç sorun yaşamadan yürüttüğü söylenememektedir. 1970'lerde ve 1980'lerin başlarında, bir dizi ekonomik durgunlukla birleşen GATT tarifeleri indirmedeki başarısı, ülkeleri farklı koruma yöntemi geliştirmeye yönlendirmiştir. Yaşanan gelişmeler, GATT'ın güvenilirliğini ve etkinliğini sarsmıştır. Problem sadece kötüleşen bir ticaret politikası ortamı değildi, bir taraftan da artık GATT, 1980'lerin başlarında 1940'larda olduğu kadar dünya ticaretinin gerçekleriyle ilgili değildi. Dünya ticareti daha karmaşık ve önemli hale gelmiş ve GATT'ın kapsamadığı hizmet ticareti giderek daha fazla ülke için büyük ilgi görmeye başlamış ve uluslararası yatırım genişlemişti. Hizmet ticaretindeki genişleme, dünya mal ticaretinin daha ileri artışıyla bağlantılı olmuş ancak GATT kusurlu görülmüştü. Sonuç olarak, bu dönemde meydana gelen gelişmeler sebebiyle, GATT üyeleri çok

tarafı sistemi güçlendiren ve geliştiren yeni bir çabaya girişmeyi kabul etti ve bu çaba Uruguay turu, Marakeş Bildirgesi ve DTÖ'nün oluşumu ile sonuçlandı.⁷⁸

Tablo 6: GATT Ticaret Turları

Yıl	Yer/İsim	Kapsanan Konular	Ülkeler
1947	Cenevre	Tarifeler	23
1949	Annecy	Tarifeler	13
1951	Torquay	Tarifeler	38
1956	Cenevre	Tarifeler	26
1960-1961	Cenevre Dillon Turu	Tarifeler	26
1964-1967	Cenevre Kennedy Turu	Tarifeler ve Anti-damping önlemleri	62
1973-1979	Cenevre Tokyo Turu	Tarifeler, tarife dışı engeller, “çerçeve” antlaşmalar	102
1986-1994	Cenevre Uruguay Turu	Tarifeler, tarife dışı engeller, mevzuat, hizmetler, fikri mülkiyet, uzlaştırma, tekstil, tarım, DTÖ'nün oluşturulması vb.	123

Kaynak: World Trade Organization, **The GATT years: from Havana to Marrakesh**, https://www.wto.org/English/thewto_e/whatis_e/tif_e/fact4_e.htm, Erişim Tarihi: 06.12.2020.

GATT (GATT 1947) şu temel prensiplerle hazırlanmış bir anlaşmadır: (1) Ticaret ayrımcılığı yasaklanmıştır. Her sözleşme tarafı, diğer tüm sözleşme ülkelerine aynı ticaret ayrıcalığı ve faydalarını (veya en çok kayırlan ülke statüsünü) eşit bir şekilde tanımalıdır ve dış ticaret malları diğer bir sözleşme tarafı ülkeye diğerinden ithal edildiğinde, yabancı mallara (Ulusal muamele prensibine göre), yerli malları gibi muamele etmelidir. (2) Bazı istisnalar dışında, bir sözleşme devletin diğer sözleşme devletinden malların ithalatına sınırlama getirmek için kullanacağı tek engel gümrük tarifeleridir. (3) Sözleşme devletlerinin ticaret düzenlemeleri şeffaf olmalıdır, yani, diğer sözleşme devletlerine ve vatandaşlara yayımlanmalı ve erişilebilir olmalıdır. (4) Sözleşme devletleri arasındaki gümrük birlikleri ve serbest ticaret anlaşmaları, genel olarak, onların GATT'a taraf olan üçüncü taraf devletlere karşı ayrımcılık yapmadıkları sürece, ticareti serbestleştirmenin meşru araçları olarak görülmektedir. (5) GATT sözleşmesine taraf devletlerin, ithal edilen mallara yalnızca belirli ücretler koymasına izin verilmektedir: (a) İç vergilere eşit miktarda bir ithalat vergisi (b) Kendi iç piyasalarında tahsil edilen fiyatın altında veya gerçek maliyetinin altında satılan ithal

⁷⁸ World Trade Organization, **The GATT years: from Havana to Marrakesh**, https://www.wto.org/English/thewto_e/whatis_e/tif_e/fact4_e.htm, Erişim Tarihi: 06.12.2020.

malların sağladığı avantajları dengelemek için anti-damping vergileri (c) Dış ihracat sübvansiyonlarını etkisiz hale getirmek için telafi edici vergiler ve (d) Verilen hizmetler için harçlar ve diğer uygun ücretler.⁷⁹

Diğer taraftan, GATT 1947, bu temel prensiplere ek olarak, özel durumlarda başvurulabilecek çeşitli istisnaları da kapsıyordu. Bunlar arasında, ödemeler dengesi dengesizliği, yerli üretime ciddi ve beklenmedik zararlar, ekonomik kalkınmayı teşvik etme ihtiyacı, yerli hammadde üretimini koruma ihtiyacı ve yerel ulusal güvenlik çıkarlarını koruma ihtiyacı bulunmaktadır. 1947 yılında Cenevre’de yasal çerçevesi kurulan GATT, 1994 yılında DTÖ’nün oluşturulmasına kadar esasen değişmeden kalmıştır. Bu antlaşma altında bile GATT 1947’nin maddi hükümleri, DTÖ’yü kuran anlaşmanın (GATT 1994) eklerinden biri olarak devam etmektedir. GATT 1947’nin hükümleri, birkaç değişiklikle GATT 1994’e taşınmıştır. Yalnızca Geçici Uygulama Protokolü yeniden benimsenmemiştir.⁸⁰

Tüm bu açıklamalar neticesinde, ticaretin kolaylaştırılması konusunun GATT’ın da ilgi alanına girdiği söylenebilmektedir. GATT’ta yer alan üç madde, bu konuya bakış açısını yansıtan oldukça önemli maddeler olarak göze çarpmaktadır. Söz konusu maddeler, bu çalışma ile doğrudan ilgili olması sebebiyle ilerleyen bölümde ele alınacaktır.

2.4. Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması

Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması (TKA), ilk defa DTÖ tarafından küresel ticaretteki büyümenin yavaşlamasının önüne geçmek için 1995 yılında gündeme getirilmiştir. AB, Japonya ve Güney Kore’nin ısrarıyla, “Singapur Konuları” olarak teklif edilmiş ve 2001 yılında “Doha Kalkınma Gündemi Müzakereleri” çerçevesinde resmi olarak bir Deklerasyon ile “Ticaretin Kolaylaştırılması” başlığı altında

⁷⁹ Ray August, Don Mayer ve Michael Bixby, **International Business Law-Text, Cases, and Readings**, Six Edition, England: Pearson Education Limited, 2013, sf. 363.

⁸⁰ Ray August, Don Mayer ve Michael Bixby, sf. 363.

müzakerelere başlanmıştır. 21 yıllık müzakere süreci, 22 Şubat 2017 tarihi itibarıyla tamamlanmış ve Türkiye'nin de taraf olduğu anlaşma yürürlüğe girmiştir.⁸¹

TKA, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, transit mallar dahil olmak üzere, malların hareketini, serbest bırakılmasını ve geçiş izinlerini hızlandırmak için hükümler içermektedir. 1994 yılında imzalanan Gümrük ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT)'nın ilgili maddelerini (5, 8 ve 10) açıklığa kavuşturmakta ve geliştirmektedir. İkinci bölüm, gelişmekte olan ve en az gelişmiş ülkelerin (LDCs) Anlaşmanın münferit hükümlerini ne zaman uygulayacaklarını belirleme ve kapasite inşası için yalnızca teknik destek ve yardım alındıktan sonra uygulayabilecekleri hükümleri belirleyen özel ve farklı muamele (SDT) hükümlerini içermektedir. Bir üye ülkenin SDT'den faydalanmak için Anlaşmanın her hükmünü aşağıda tanımlandığı gibi kategorize etmesi ve bu kategorilerin diğer DTÖ üyelerini Anlaşmada belirtilen spesifik zaman çizelgelerine uygun olarak bilgilendirmesi gerekmektedir:

Kategori A: Üyenin anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihte uygulayacağı hükümler

Kategori B: Üyenin anlaşmanın yürürlüğe girmesini takiben bir geçiş döneminden sonra uygulayacağı hükümler

Kategori C: Üyenin kapasite inşası için teknik yardım ve destek almasını gerektiren ve anlaşmanın yürürlüğe girmesini takiben bir geçiş döneminden sonraki tarihte uygulayacağı hükümler

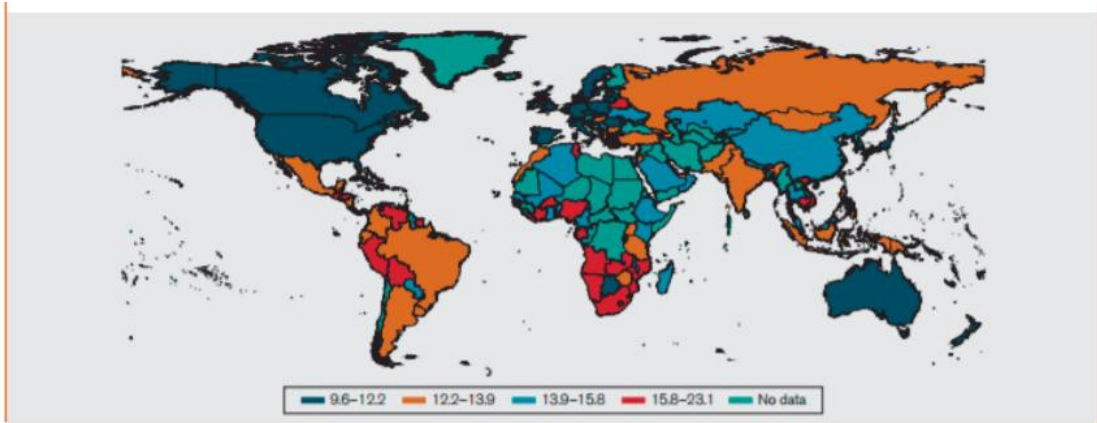
Son olarak, üçüncü bölüm, DTÖ'de ticaretin kolaylaştırılması konusunda daimi bir komitenin kurulmasını, üyelerin yerel koordinasyonu ve Anlaşma hükümlerinin uygulanmasını kolaylaştıracak bir ulusal komiteye sahip olmasını gerektiren hükümleri içermektedir. Buna ilave olarak birkaç nihai hüküm daha belirlemektedir.⁸²

⁸¹ Sercan Bahadır, Ticaretin Kolaylaştırılması Antlaşması Yürürlüğe Giyor, **Dünya Gazetesi**, 27.02.2017, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/ticaretin-kolaylastirilmasi-anlasmasi-yururluge-giyor/351624>, Erişim Tarihi: 31.12.2018.

⁸² World Trade Organization, **The Trade Facilitation Agreement: An Overview**, https://www.wto.org/english/tratop_e/tradfa_e/tradfatheagreement_e.htm, Erişim Tarihi: 06.06.2018.

2.4.1. Ticaretin Kolaylaştırılmasının Etkileri ve TKA'nın Beklenen Faydaları

TFA'nın etkileri noktasında, DTÖ'ye göre, Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması'nın tam olarak uygulanması halinde Afrika ülkeleri ile en az gelişmiş ülkelerin ticaret maliyetlerini yaklaşık olarak %14.3 azaltabilmektedir. 2030 yılına kadar TKA uygulaması küresel ihracat büyümesine %2.7, Dünya GSYH büyümesine %0.5'ten fazla katkıda bulunabileceği savunulmaktadır. Diğer taraftan gelişen ülkeler ve en az gelişen ülkelerin bu süreçten daha kazançlı çıkacağına vurgu yapılmaktadır. Ayrıca, TKA uygulamasının ülkelerin büyümelerini hızlandırmada etkili olacağı, yıllık ihracatlarında %3.5, yıllık ekonomik çıktılarında %0.9 artış sağlayacağı ve ihracat ürünlerinin çeşitliliğini artıracığı tahmini yapılmaktadır. Ticaret maliyetlerinde tahmin edilen kesintiler örgüte üye ülkelerin gösterildiği aşağıdaki Harita 1 üzerinde görülebilmektedir. Haritada kırmızı renkle DTÖ üyelerinin TKA'yı tam olarak uygulamaları halinde ticaret maliyetlerinde yaklaşık olarak %15.8-%23.1 arasında en büyük azalmadan faydalanacağı tahmin edilen ülkeler gösterilmektedir. Dikkat edilirse söz konusu ülkelerin çoğunun gelişen ve en az gelişmiş ülkeler olduğu görülmektedir.⁸³

Harita 1: Ticaret Maliyetlerinde Tahmin Edilen Kesintiler

Kaynak: World Trade Organization, **Fact Sheet**,

https://www.wto.org/english/tratop_e/tradfa_e/tfa_factsheet2017_e.pdf, Erişim Tarihi: 06.06.2018

⁸³ World Trade Organization, **Fact Sheet**, https://www.wto.org/english/tratop_e/tradfa_e/tfa_factsheet2017_e.pdf, Erişim Tarihi: 06.06.2018.

TKA ülkelerin dosyalama gereksinimlerini basitleştirme ve azaltmanın yanı sıra, gümrük prosedürleri hakkında bilgi vermek ve yayımlamak için gereken koşulları kapsadığı için, maliyetleri azaltması ve yeni ticaret fırsatları ortaya çıkarması gerektiği beklenmektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde, ticaretin kolaylaştırılması, hem var olan ticaret akımlarını artırmakta (yoğun marj etkisi) ve hem de yeni ticaret akımları (geniş marj etkisi) ortaya çıkarabilmektedir.⁸⁴

Ticaretin kolaylaştırılmasının etkileri ve beklenen faydaları yoğun marj ve geniş marj etkisi çerçevesinde ele alındığında literatürde oldukça önemli çalışmalarla karşılaşılmaktadır. İlk olarak, *yoğun marj etkisine* yönelik Iwanow ve Kirkpatrick tarafından yapılan çalışma oldukça dikkat çekmektedir. 2003-2004 dönemini kapsayan söz konusu çalışmada, 124 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeyi kapsayan bir panel veri seti kullanılarak özellikle Afrika'ya atıf yapılarak sanayi ihracat performansına ticaretin kolaylaştırılmasının ve diğer ticaretle ilgili kurumsal kısıtlamaların etkilerini değerlendirmek amaçlanmaktadır. Çalışmada ticaretin kolaylaştırılması, düzenleme kalitesi ve altyapı göstergeleriyle standart bir genişletilmiş çekim modeli tahmini yapılmıştır. Yapılan analizde, ticaretin kolaylaştırılması reformlarının Afrika'da ihracat performanslarının gelişimine katkı sağlayabileceği sonucuna ulaşılmıştır.⁸⁵

Genişletilmiş çekim modeli ile analiz yapan Freund ve Rocha'nın çalışması da yoğun marj etkisi konusunda önemli bilgiler sunmaktadır. Söz konusu çalışmada, genişletilmiş çekim modeli denklemi, iç taşıma, belgelendirme, limanlar ve gümrükler ve diğer çekim değişkenleri gibi farklı zaman erteleme bileşenlerinde toplam ikili ihracatın gerilemesiyle tahmin edilmektedir. Yapılan analiz göstermiştir ki, ülke içi taşıma ertelemeleri ihracat değerlerine güçlü bir olumsuz etki yaparken, diğer bölgelerde yüksek zamanlar Afrika'nın ihracatını azaltmada çok daha düşük etkiye sahip olmaktadır. Ülke içi taşıma zamanında bir günlük artış, ortalamada yaklaşık olarak ihracatı %7 azaltmaktadır. Bir başka ifadeyle, ülke içinde seyahat sürelerinde bir günlük bir azalma tüm ithalatçı ülke tarifelerinde yaklaşık olarak %2 azalmaya

⁸⁴ Cosimo Beverelli, Simon Neumüller ve Robert Teh, "Export Diversification Effects of the WTO Trade Facilitation Agreement", **FIW Working Paper**, No. 137, (January 2015), s. 4.

⁸⁵ Tomasz Iwanow ve Colin Kirkpatrick, "Trade Facilitation and Manufactured Exports: Is Africa Different?", **World Development**, Vol. 37, No. 6, (2009), s. 1039.

dönüşmektedir. Ek olarak, bu etki, zaman-duyarlı ürünlerde zaman-duyarsız ürünlere kıyasla daha fazla olmaktadır.⁸⁶

Hausman, Lee ve Subramanian tarafından yapılan bir başka çekim modeli analizinde de önemli bulgulara yer verilmektedir. Bu kapsamda çalışmada, çekim modelinin temel değişkeni olan ticareti gerçekleştiren ülkeler arasındaki mesafe değişkeninde %1’lik bir azaltma, ikili ticarete %1.39’luk bir artışla ilişkili olabileceği sonucuna ulaşılmakta, bunun yanında ihracatçıların işlem sürelerinde %1’lik bir azaltmanın, ikili ticarete %0.373’lük bir artışla ilişkili olabileceği belirtilmektedir. Benzer bir şekilde, toplam ticarete bağlı işlem maliyetlerinde %1’lik bir azaltma, ikili ticarete %0.49 bir artışla bağlantılı olabileceği de vurgulanmaktadır.⁸⁷

Yoğun marj etkisi ile ilgili olarak C. Zaki tarafından yapılan çalışma da yine oldukça dikkat çekmektedir. Zaki, çalışmasında dört önemli bulguya ulaşmıştır. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür: *Birincisi*, ticaretin kolaylaştırılmasından elde edilen kazançlar gerek kısa veya uzun dönemde refah kazancı gerekse de ticarete artışla gelişmiş ülkelere göre GOÜ için daha önemlidir (Özellikle Orta Doğu, Kuzey Afrika bölgesi ve Sahra-Altı ülkeleri için). *İkincisi*, ticaretin kolaylaştırılmasının uzun dönem refah etkisi kısa dönemden çok daha yüksektir. *Üçüncüsü*, ticaretin kolaylaştırılması hem bölge içi ticareti hem de bölgeler arası ticareti geliştirmeye yardım etmektedir. *Sonuncusu ve en ilginç olanı*, ticaretin kolaylaştırılmasının gıda, tekstil ve elektronik gibi zamana daha duyarlı sektörlerde gelişmeye yol açarak ihracat çeşitliliğinin gelişmesine yardım etmektedir.⁸⁸

Ticaretin kolaylaştırılmasının potansiyel ekonomik kazançlarının gizli olmadığını savunan Hufbauer ve diğerlerine göre, ticaret işlem maliyetlerini azaltma ve malların hem daha ucuz hem daha hızlı bir şekilde hareketi neticesinde daha çok ticaret ve daha yüksek gelire dönüşmektedir. Bu kapsamda çalışmalarına göre, Tablo 7’de görülebildiği üzere, ilave ticaret değişimleri doğrudan GSYH kazançlarına dönüşmekte,

⁸⁶ Caroline Freund ve Nadia Rocha, “What Constrains Africa’s Exports?”, **The World Bank Economic Review**, Vol. 25, No. 3, (May 2011), s. 383-384.

⁸⁷ Warren H. Hausman, Hau L. Lee ve Uma Subramanian, “The Impact of Logistics Performance on Trade”, **Production and Operations Management**, Vol. 22, No. 2, (March-April 2013), s. 244.

⁸⁸ C. Zaki, “An Empirical Assessment of the Trade Facilitation Initiative: Econometric Evidence and Global Economic Effects”, **World Trade Review**, Vol. 13, Issue. 1, (January 2014), s. 127.

ancak bu kazançlar gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklılık göstermektedir. Kayda değer ticaretin kolaylaştırılmasının bir sonucu olarak, gelişmiş ülkeler için iki yönlü ticarete tahmini 950 milyar dolarlık artış, GSYH'yı yaklaşık olarak 440 milyar dolar artırmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler için ise, tahmini olarak 1 trilyon dolarlık iki yönlü ticaretteki artış GSYH'da 520 milyar dolarlık artış meydana getirmektedir. Sonuç olarak, geniş kapsamlı ticaretin kolaylaştırılması anlaşmasından potansiyel ticaret genişlemesi yıllık olarak Dünya GSYH'na 960 milyar dolarlık katkı sağlamaktadır.⁸⁹

Tablo 7: Ticaretin Kolaylaştırılması Gelişmelerinden Tahmini Mal İhracatı Kazançları

	İhracat Kazançları			
	Milyar Dolar		Yüzde	
	Dünya Bankası Tahmini	Petersen Institute for International Economics (PIIE) Tahmini	Dünya Bankası Tahmini	Petersen Institute for International Economics (PIIE) Tahmini
Gelişmiş Ülkeler	949	475	8.9	4.5
Gelişmekte Olan Ülkeler	1137	569	19.7	9.9
Doğu Asya	534	267	19.8	9.9
Doğu Avrupa ve Merkez Asya	202	101	16.7	8.4
Latin Amerika ve Karayipler	301	151	29.5	14.8
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	30	15	20.0	10.0
Güney Asya	10	5	2.9	1.5
Sahra-altı Afrika	60	30	27.0	13.5
Toplam	2086	1043	28.6	14.3

Kaynakça: Gary Hufbauer, Jeffrey Schott, Cathleen Cimino ve Julia Muir, **Payoff From the World Trade**

Agenda 2013, Peterson Institute for International Economics, April 2013, s. 64.

⁸⁹ Gary Hufbauer, Jeffrey Schott, Cathleen Cimino ve Julia Muir, **Payoff From the World Trade Agenda 2013**, Peterson Institute for International Economics, April 2013, s. 11.

Tablo 8: Ticaretin Kolaylaştırılması Gelişmelerinden İki Yönlü Ticaret Gelişmelerinden Elde Edilen Tahmini GSYH Artışı (Milyar Dolar)

Bölge	İhracat Kazançları	İki Yönlü Ticaret Kazançları	GSYH Artışı
Gelişmiş Ülkeler	475	949	437
Gelişmekte Olan Ülkeler	569	1137	523
Doğu Asya	267	534	246
Doğu Avrupa ve Merkez Asya	101	202	93
Latin Amerika ve Karayipler	151	301	138
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	15	30	14
Güney Asya	5	10	5
Sahra-altı Afrika	30	60	28
Toplam	1043	2086	960

Kaynakça: Gary Hufbauer, Jeffrey Schott, Cathleen Cimino ve Julia Muir, **Payoff From the World Trade Agenda 2013**, Peterson Institute for International Economics, April 2013, s. 66.

Diğer taraftan *geniş marj etkisine* yönelik olarak da literatürde son derece dikkat çekici çalışmaların olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Dennis ve Shepherd, uluslararası ticaret maliyetlerinin yanı sıra ihracat maliyetlerinin ve piyasaya giriş maliyetlerinin geliştirmekte olan ülke ihracat çeşitliliğini olumsuz yönde etkilediğini saptamış ve politika yapıcılara ihracatın çeşitliliğini teşvik etme noktasında ticaretin kolaylaştırılması alanındaki iyileştirmelerin bir seçenek olduğunu göstermiştir.⁹⁰

Feenstra ve Ma, bir ülkenin ithalatını çeşitlendirdiğinde tüketicilerin, ihracat ürünlerini daha çok çeşitlendirdiğinde ise üreticilerin kazançlı çıkacağını belirtmiş ve uluslararası ticaret literatüründe ihracat ve ithalatta çeşitlilik anlamına gelen geniş marja vurgu yapmıştır. Çalışmada 1991-2003 döneminde geniş bir ülke seti için ticaretin kolaylaştırılması ve ihracat çeşitliliği arasındaki ilişkiyi incelenmiştir.⁹¹ Çalışma sonucunda, ikili ithalat tarifelerinde kesintinin geniş marjda ticareti özendirdiği ve OECD üyesi olmanın bir dizi ihracat çeşitliliğini teşvik ettiği tespit edilmiştir. Ayrıca, sadece çeşitli ürün sınıflama sistemlerinin standartlaştırılmasıyla sınırlı olmayan, ülkeler arasında çeşitli standartların harmonizasyonu, bilgi asimetrisini azaltmak için daha fazla yatırım ve daha iyi teknoloji gibi şeyleri de içeren ticaret maliyetlerini azaltmaların

⁹⁰ Allen Dennis ve Ben Shepherd, "Trade Facilitation and Export Diversification", **The World Economy**, Vol. 34, Issue. 1, (January 2011), s. 120.

⁹¹ Robert C. Feenstra ve Hong Ma, "Trade Facilitation and The Extensive Margin of Exports", **The Japanese Economic Review**, Vol. 65, No. 2, (June 2014), s. 158-159.

büyük bir ülkeler arası işbirliği projesiyle kurulabileceği belirtilmiştir. Bu noktada, diğer ülkeler arasında OECD ve RTA(Bölgesel Ticaret Anlaşmaları) gibi uluslararası kurumların bu politikaları teşvik etmede ve ticareti kolaylaştırmada önemli roller oynamaları gerektiği de savunulmaktadır.⁹²

2.4.2. TKA Uygulamasının Zorlukları

Ticaretin kolaylaştırılması konusunda reformlar yapma niyetinde olan ülkelerin çalışmaları farklı şekillerde olabilmektedir. Ülkeden ülkeye farklılaşan reform çalışmaları sırasında ise bir takım zorluklar ile karşılaşmaktadır. Bunların bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür: *Siyasi kararsızlık, reformların kapsamının dar tutulması, mevzuatla ilgili sorunlar, kurumsal sahiplenme ve personel motivasyonu ile ilgili sorunlar, kurumsal yapılarla ve koordinasyonla ilgili sorunlar, insan kaynaklarıyla ilgili sorunlar, finansal sorunlar, güvenlik endişeleri, özel sektörle istişarelerin eksikliği, uluslararası işbirliğinin eksikliği.*⁹³

Portugal-Perez ve Wilson’a göre, ticaretin kolaylaştırılması tedbirleri “Sert” altyapı yatırımları (otoyol, demir yolu, limanlar vs.) ve “Yumuşak” altyapı yatırımları (şeffaflık, gümrük verimliliği, kurumsal reformlar vs.) şeklinde iki boyutta düşünülebilmektedir. Ayrıca ticaretin kolaylaştırılmasının etkilerini değerlendiren ampirik araştırma için şu üç önemli meseleye değinilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bunlar: i) *ticaretin kolaylaştırılması göstergelerini tanımlama ve ölçme*, ii), *ticaretin kolaylaştırılmasının ticaret akımlarına etkisini tahmin etmek için bir ekonometrik metodoloji seçimi* ve iii) *ticaret akımlarına ticaretin kolaylaştırılması gelişimlerinin etkilerini tahmin etmek için bir senaryo tasarlama* şeklinde ifade edilmektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde, yapılan çalışmalar incelenirken arka planda söz konusu hususların düşünülmesi oldukça fayda sağlayacaktır.⁹⁴

TKA kapsamındaki önlemlere bakıldığında, bazı önlemleri uygulamanın kolay ve basit olduğu, bazılarının ise uygulamasının karmaşık ve/veya maliyetli oldabildiği

⁹² Feenstra ve Ma, s. 176.

⁹³ Murat Deliçay, **Dünyada ve Türkiye’de Dış Ticareti Kolaylaştırmaya Yönelik Ulusal Koordinasyon Çalışmaları**, T.C. Kalkınma Bakanlığı İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Yayın No. 2943, Eylül, 2015, s. 11-13.

⁹⁴ Alberto Portugal-Perez ve John S. Wilson, “Export Performance and Trade Facilitation Reform: Hard and Soft Infrastructure”, **World Development**, Vol. 40, No. 7, (2012), s. 1296.

görülmektedir. Özellikle sınır ajansı işbirliği, ardından ithalat, ihracat ve transit ile bağlantılı formaliteler ve ayrıca bilgi yayını ve bulunabilirlik konuları gelişmekte olan ülkeler ve en az gelişmiş ülkeler tarafından TKA disiplinlerinin uygulamasının en zoru ve desteğe en çok ihtiyaç duyulanları olduğu gözlenmiştir. Ayrıca, gümrük işbirliği ve özelgelerin alınması özellikle zor olduğu düşünülen diğer ticaretin kolaylaştırılması önlemleri arasında olduğu söylenebilmektedir.⁹⁵

TKA'nın uygulama zorluklarına ilişkin APEC'in 2019 yılındaki çalışmasında, özellikle gelişmekte olan ekonomilerde ekonomik kalkınma için bir engel olarak beş zorluktan bahsedilmektedir. Bunlar: i) *hükümetler arası koordinasyon mekanizması*, ii) *ortak uluslararası standartların belirlenmesi*, iii) *yasal çerçevelerin uyumlaştırılması*, iv) *taraflar arasında kapasite boşlukları (altyapı ve insan kaynakları) ve v) kamu ve özel sektör arasındaki işbirliği eksikliğidir*.⁹⁶

UNCTAD ise konu ile ilgili en az gelişmiş ülkelere yönelik olarak söz konusu dört özel zorluktan bahsetmektedir:⁹⁷

- Bu ülkeler ticaretin kolaylaştırılması ile ilgili teknik yardıma daha fazla ihtiyaç duymaktadır.
- Bu ülkeler daha düşük ticaret hacimlerine sahip olma eğilimindedir, bu nedenle ticaretin kolaylaştırılması reformları için yatırım getirisi daha fazla ticareti olan ülkelere göre daha düşük olabilmektedir. Buna rağmen, düşük bir tabandan başladıkları için, düşük maliyetli ticaretin kolaylaştırılması tedbirleri bile önemli pozitif etki yapabilmektedir.
- Bu ülkeler, çok karmaşık ticaretin kolaylaştırılması tedbirlerinin birkaçını uygulamak için gerekli olan bazı kurumsal reformlar gibi kapsamlı teknik yardım programlarını genellikle daha az özümseme kapasitesine sahiptir.

⁹⁵ World Trade Organization, **World Trade Report 2015-Speeding up Trade: Benefits and Challenges of Implementing the WTO Trade Facilitation Agreement**, sf. 114.

⁹⁶ APEC, **Best Practices of Trade Facilitation Agreement (TFA) Implementation within APEC Economies: Opportunities and Challenges**, APEC Committee on Trade and Investment, Bali, Indonesia, 2019, sf. 5.

⁹⁷ UNCTAD, **Trade Facilitation and Development: Driving Trade Competitiveness, Border Agency Effectiveness and Strengthened Governance**, United Nations, 2016, sf. 19.

- Bu ülkelerde sağlık, eğitim ve altyapıya yatırım konusunda daha fazla talep olduğu için, ticaretin kolaylaştırılmasına tahsis edilen yardımın payı daha düşük olma eğilimindedir.

Moise ise ticaretin kolaylaştırılması önlemlerinin getirilmesi ve uygulamasının, yeni düzenleme, kurumsal değişiklikler, eğitim, ekipman ve altyapı alanlarından bir veya daha fazlasında maliyet ve zorluklara neden olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, bu alanlara mevcut çalışmalar tarafından vurgulanan teşhis ve farkındalık yaratma ve değişim yönetimi şeklinde iki alan daha eklenmiştir. Bunlar içerisinde maliyet bileşenleri açısından en pahalı olanı ekipman ve altyapı olarak düşünülebilmektedir. Ancak, ticaretin kolaylaştırılması öncelikle sınır teşkilâtlarının iş yapma şekillerini değiştirmekle ilgili olduğu için eğitim en önemlisi olarak görünmektedir.⁹⁸

Moise'nin çalışmasında ifade edilen şekli ile bu alanlar ele alındığında ticaretin kolaylaştırılmasında karşılaşılan zorluklar oldukça iyi anlaşılabilir. Bu bağlamda, Moise söz konusu alanlardaki maliyetlerle ilgili şu hususlara değinmektedir:⁹⁹

Teşhis ve Yeniden Yapılandırma Maliyetleri: Reform için öncelikli alanların belirlenmesi ve uygun eylem planlarının tasarlanması, teşhis ve yeniden yapılandırma çabalarında çok az deneyime sahip olan gelişmekte olan ülkeler için oldukça karmaşık olabilmektedir. Bu konuda, DTÖ sekreteryası ülkelere teknik destek sağlamaktadır.

Düzenleme Maliyetleri: Ticaretin kolaylaştırılması önlemleri bazen her ülkenin ulusal yasama ve düzenleme sürecine uygun olarak yeni mevzuat veya mevcut yasaların değiştirilmesini gerektirebilmektedir. Mevzuat ve düzenleyici çalışmalar için gerekli kaynaklar, ülkenin yasal yapılarına, prosedürlerine ve mevzuattaki değişiklik sıklığına bağlı olarak farklılık göstermektedir. Ancak elektronik imzalarla ilgili mevzuatın kabul edilmesi gibi büyük mevzuat değişiklikleri dışında, ticaretin kolaylaştırılması ile ilgili değişikliklerin çoğu, operasyonel düzeyde ele alınmakta ve çok az ek maliyet gerektirmektedir.

⁹⁸ Evdokia Moise, The Costs and Challenges of Implementing Trade Facilitation Measures, **OECD Trade Policy Papers**, No. 157, OECD, Paris, 2013, sf. 9.

⁹⁹ Moise, sf. 9-12.

Kurumsal Maliyetler: Bazı ticaretin kolaylaştırılması önlemleri, ek insan ve mali kaynaklar gerektirebilecek, gümrükleme sonrası ekip, risk yönetim ekibi veya merkezi sorgulama noktası gibi yeni kurumların kurulmasını gerektirebilmektedir. İnsan kaynakları ile ilgili olarak, ülkeler ya yeni personel alırlar ya da mevcut personeli yeniden görevlendirebilmektedir. İlk seçenek daha fazla maliyetli olsa da, ikinci seçenekte de eğitim maliyetleri, personelin fiziksel olarak yeniden yerleştirmesi için harcamalar ve ileriye dönük planlamaya ayrılan kaynakları da gerektirebilmektedir. Diğer taraftan, sınır makamları arasındaki uygun koordinasyon ve işbirliği, başlı başına ticaretin kolaylaştırılmasının önemli bir unsuru olarak görülmekte ve bazen tüccarlar için zaman ve maliyetlerde önemli azalmalara neden olmaktadır.

Eğitim Maliyetleri: Eğitim, genellikle ticaretin kolaylaştırılması önlemlerinin en temel bileşeni olarak görülmektedir. Ülkeler farklı maliyet seviyelerine sahip olan i) yeni uzman personel alımı; ii) bir eğitim merkezinde mevcut personelin eğitilmesi; iii) işbaşında eğitim ve iv) diğer bakanlıklar/kurumlar ile personel değişimi yoluyla eğitilmiş personelin ithal edilmesi seçenekleri arasından seçim yapabilmektedir.

Ekipman ve Altyapı: Verilerin önceden sunulması ve işlenmesi, risk değerlendirmesi veya özel prosedürler gibi bazı önlemlerin uygun ekipman ve altyapı ile daha kolay uygulanmasına rağmen, ekipman ve altyapı ticaretin kolaylaştırılması önlemleri için her zaman bir ön koşul değildir. Ancak, çalışmalar göstermiştir ki, yetersiz ekipman ve altyapının bazı kolaylaştırma önlemlerinin uygulanmasını zorlaştıracaklarını göstermektedir.

Farkındalık Yaratma ve Değişim Yönetimi Maliyeti: Çeşitli ticareti kolaylaştırma önlemlerinin etkinliği, aynı zamanda sınır teşkilâtlarının ekonomik aktörlerle etkileşimi ve ekonomik aktörlerin yeni operasyon modlarıyla birlikte hareket etme kapasitesi veya istekliliği ile de bağlantılıdır. Yeni önlemlerin uygulamaya konmasını kolaylaştırmak ve sürdürülebilirliğini artırmak için, bunlara daha iyi anlaşılmasını sağlamak ve özel sektörün olumlu katılımını sağlamak için bilinçlendirme faaliyetleri yürütülmektedir. Bu faaliyetler için yapılan harcamalar da ticaretin kolaylaştırılması tedbirlerinde bir maliyet unsuru olarak görülmektedir.

2.5. Ticaretin Kolaylaştırılması ve Türkiye’de Gelişimi

Ticaretin kolaylaştırması konusunda küresel ölçekte yaşanan gelişmeler ülkeleri bu alanda çalışmalar yürütmeye sevk etmiştir. Özellikle uluslararası organizasyonlarla yürütülen çalışmalar kapsamında Türkiye’de de bu alanda önemli adımlar atılmıştır. Bu kapsamdaki en önemli gelişmelerden birisi, Dünya Ticaret Örgütü üyesi ülkelerin görüşmeleri neticesinde hazırlanan Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması’nın imzalanması olarak görülmektedir. Diğer taraftan, Türkiye’de ticaretin kolaylaştırılmasına ilişkin Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması’ndan daha önce AB ile Gümrük Birliği’den kaynaklanan dinamiklerin etkisiyle bu alanda bir takım çalışmaların da yapıldığını ifade etmek gerekmektedir¹⁰⁰.

15/1/2016 tarihli ve 6662 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunan “Dünya Ticaret Örgütü Kuruluş Anlaşması”nın mal ticareti anlaşmalarını içeren 1A no’lu ekine ilave edilmek üzere, 27 Kasım 2014 tarihinde Dünya Ticaret Örgütü Genel Konseyinde kabul edilen ekli “Dünya Ticaret Örgütünü Kuran Marakeş Anlaşmasını Tadil Eden Protokol” ile söz konusu Protokolün ekinde yer alan ilişik “Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması”nın onaylanması; Dışişleri Bakanlığının 26/2/2016 tarihli ve 10553603 yazısı üzerine, 31/5/1963 tarihli ve 244 sayılı Kanunun 3 üncü maddesine göre, Bakanlar Kurulu’nca 29/2/2016 tarihinde kararlaştırılmıştır.¹⁰¹

Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması imzalandıktan sonra, anlaşmanın yükümlülüklerini yerine getirmek, ilgili kurumların koordinasyonunu sağlamak ve anlaşma hükümlerini sağlamayı kolaylaştırmak gibi bir takım amaçlarla 2019 yılında Cumhurbaşkanlığı Genelgesi ile Ticaretin Kolaylaştırılması Komitesi kurulmuştur.¹⁰²

Ticaretin Kolaylaştırılması Komitesi “Ticaretin Kolaylaştırılması Türkiye Stratejisi ve Beş Yıllık Planı (2018-2022)” kapsamında belirlenen hedeflere ulaşabilmek için i) *Gümrük ve Ticaret Prosedürlerinde Şeffaflığın Sağlanması*, ii) *Gümrük ve Ticaret Prosedürlerinin Kolaylaştırılması*, iii) *Ticari Maliyetlerin Azaltılması*, iv)

¹⁰⁰ Ticaretin Kolaylaştırılması Koordinasyon Komitesi, **Ticaretin Kolaylaştırılması Türkiye Stratejisi ve Beş Yıllık Eylem Planı (2018-2022)**, <https://kolayticaret.gov.tr/userfiles/files/EylemPlanıFull.pdf>, Erişim Tarihi: 13.07.2021, sf. 16.

¹⁰¹ T.C. Cumhurbaşkanlığı, “Milletler Arası Andlaşma”, **Resmi Gazete**, 05.03.2016, sf.1.

¹⁰² T.C. Cumhurbaşkanlığı, “Genelge”, **Resmi Gazete**, 13.04.2019, sf. 55.

Gümrük ve Ticaret Prosedürlerinden Sorumlu Kurumlar Arasında ve Yabancı Ülke İdareleri ile İşbirliğinin Geliştirilmesi ve v) Ticaretin Kolaylaştırılmasında Kapasitenin Geliştirilmesi şeklinde beş temel eksen belirlenmiştir.¹⁰³

Ticaretin kolaylaştırılması bağlamında, gümrük ve ticaret prosedürlerinin basitleştirilmesinde daha etkin olabilmek amacıyla bir takım kolaylaştırma araçlarından yararlanılmaktadır. Bu araçlar açısından bazen bilgi işlem teknolojilerinin kullanıldığı bazen de yasal düzenlemelerden yararlanıldığını belirtmek gerekmektedir. Bu kapsamda, ön plana çıkan ana kolaylaştırma araçları olarak şunlar sıralanabilmektedir:¹⁰⁴

- *Varış Öncesi Beyan/İşleme Sistemi*
- *Elektronik Ödeme Sistemi*
- *Risk Yönetim Sistemi*
- *Sonradan Kontrol Sistemi*
- *Yetkilendirilmiş Yükümlü Sistemi*
- *Hızlandırılmış Sevkiyat*
- *Bozulabilir Eşya*
- *İthal Amaçlı Eşyanın Gümrük Kontrolü Altında Nakli*
- *İthalat, İhracat ve Transit Formalitelerinde Kolaylaştırma (Formalite-Belge-Kopya)*
- *Ticaretin Kolaylaştırılması ve Uluslararası Standartlara Uyum*
- *Tek Pencere Sistemi*
- *Sevk Öncesi İnceleme*
- *Gümrük Müşavirlerinin Kullanımı*

Bu araçlar ile ilgili olarak söz konusu planında yer alan ve önemli olarak görülen noktalar özetle şu şekilde ifade edilebilmektedir:¹⁰⁵

“Varış Öncesi Beyan/İşleme Sistemi: Gümrük idaresine verilmesi gereken ithalat beyannamesinin ve diğer kurumlardan alınması gereken izin, onay ve uygunluk

¹⁰³ Ticaretin Kolaylaştırılması Koordinasyon Komitesi, sf. 19.

¹⁰⁴ Ticaretin Kolaylaştırılması Koordinasyon Komitesi, sf. 36.

¹⁰⁵ Ticaretin Kolaylaştırılması Koordinasyon Komitesi, sf. 36-55.

belgelerinin ticaret erbabınca eşya daha ithalat ülkesine gelmeden ve mümkünse elektronik ortamda temin edilebilmesi ve sunulabilmesi imkânı tanımaktadır. Bu sistem ile dış ticaret işlemlerinde zaman tasarrufu sağlanması beklenmektedir.

Elektronik Ödeme Sistemi: İthalat ve ihracatta tahakkuk eden ve gümrük idaresi tarafından toplanan vergi, resim, ücret ve harçların elektronik ortamda ödenmesi ticaretin kolaylaştırılmasını sağlayan araçlardan biridir.

Risk Yönetimi Sistemi: Gümrük ve ticaretten sorumlu sınır idarelerince hangi ithalat, ihracat ve transit işlemleri ile ticaret erbabının kontrole tabi tutulacağını ve bu kontrolün derecesinin ve türünün ne olacağını belirleyen metot veya uygulamaları ifade eden sistemdir.

Sonradan Kontrol Sistemi: İthal eşyasının, sahibine teslim edilmesi ve aynı zamanda sonuçlarının risk yönetimi sisteminde kullanılmasını amaçlayan metotlardan bir tanesi de sonradan kontrol mekanizmasıdır.

Yetkilendirilmiş Yükümlü Sistemi: Yetkilendirilmiş yükümlü uygulaması; gümrük ve ticaret kuralları ile uyumu yüksek, iç kontrollere imkân veren bir kayıt yönetim sistemine sahip, mali yeterliliği haiz ve tedarik zinciri güvenliğini gözeten dış ticaret erbabına gümrük işlemlerinde kolaylık sağlayan, uluslararası geçerliliği olan bir akreditasyon sistemidir.

Hızlandırılmış Sevkiyatlar: Güvenlik ilkelerine hâlel gelmeksizin, en azından hava kargo taşımacılığı yoluyla ülkeye gelen eşyanın gümrük ve ticaret prosedürlerinin basitleştirilmesi amacıyla ticaretin kolaylaştırılması adına getirilen bir rejim olarak tanımlanmaktadır.

Bozulabilir Eşya: Niteliği gereği, bir an önce gümrük işlemlerinin tamamlanarak sahibine teslim edilmesi açısından, bozulabilir eşyalar için ilave yasal düzenlemeler yapılması önemli bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye'nin gümrük mevzuatında, bozulabilir eşyanın tesliminin kolaylaştırılmasına yönelik düzenleme bulunmaktadır.

İthal Amaçlı Eşyanın Gümrük Kontrolü Altında Nakli: Ticaret erbabının işletme alanları ithal eşyasının ülkeye giriş yaptığı gümrük noktasından farklı ve daha uzak bir yerde olabilmektedir. Bu durumda, ticaret erbabının işletmesine en yakın ithalat gümrük idaresinden eşyanın serbest bırakılması işlemlerinin yapılmasına izin verilmesi maliyet ve süre açısından daha uygun bir nitelik taşımaktadır.

İthalat, İhracat ve Transit Formalitelerinde Kolaylaştırma: Ticaretin kolaylaştırılması açısından ithalat, ihracat ve transite ilişkin formalitelerin sayısının ve karmaşıklığının en aza indirilmesi ve ithalat, ihracat ve transite ilişkin belge gerekliliklerinin azaltılması ve basitleştirilmesi önemli bir yer tutmaktadır. Konu ile ilgili Türkiye’deki durum incelendiğinde, elektronik ortamda yer almaması sebebiyle bazı evrakların hala kâğıt ortamında gümrüğe sunulması, ihracatta gereken işlemlerde mükerrerlik, maliyet ve süre kaybının yaşanması gibi düzenleme yapılmasını gerektiren durumlar göze çarpmaktadır..

Ticaretin Kolaylaştırılması ve Uluslararası Standartlara Uyum: Başta DGÖ tarafından geliştirilen enstrümanlar olmak üzere uluslararası standartların kullanımı, DTÖ Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması’nda öngörülen amaçlara ulaşılması için oldukça önemlidir. Gerek DGÖ ve gerekse de OECD, UNECE, UNCTAD, Birleşmiş Milletler Asya-Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu (UNESCAP) gibi uluslararası standartları ortaya koyan uluslararası kuruluşların enstrümanları, gümrük ve sınır prosedürlerinin öngörülebilirliği ve uyumlaştırılması bakımından oldukça geniş bir imkân sunabilmektedir.

Tek Pencere Sistemi: Ülkelerin eşyanın ithalatı, ihracatı veya transit geçişi için talep edilen belgeleri ve/veya veri taleplerini ticaret erbabının tek bir giriş noktasından sunmasına ve sonuçların da bahse konu tek nokta üzerinden bildirilmesine olanak veren yük oryantasyonlu bir tek pencere sistemini kurması oldukça önemli bir ticaretin kolaylaştırılması aracıdır. Türkiye’de Tek Pencere Sistemi 2014 yılında hayata geçirilmiş olup, 2017 yılı itibarıyla 21 kurum ve 118 belge sisteme entegredir. Ancak, sistemin işleyişi sırasında ilave zaman maliyetine yol açan durumların olduğu da dikkat çeken bir husustur.

Sevk Öncesi İnceleme: Tarife sınıflandırması veya gümrük kıymeti ile ilgili olarak yapılan Sevk Öncesi İnceleme (PSI) enstrümanı, bu hizmetin ilave bir ücret ve zaman kaybına sebebiyet vermesi sebebiyle ticaret zorlaştırıcı bir nitelik taşımaktadır. PSI uygulaması esasen, kamu gelirlerinin toplanması bakımından zorluklarla karşılaşan ve ithal eşyasının kıymet ve tarifesini tespit bakımından gerekli teknik kapasitesi bulunmayan az gelişmiş ülkelerce tercih edilen bir uygulamadır.

Gümrük Müşavirlerinin Kullanımı: Gümrük müşavirleri kullanım zorunluluğu getirilmemesi ve gümrük müşavirlerinin lisanslanmasına ilişkin olarak şeffaf ve nesnel kuralların uygulanması ticaretin kolaylaştırılması bakımından gereklidir. Türkiye uygulaması incelendiğinde gümrük müşavirlerinin dış ticaret işlemlerinde kullanılmasının zorunlu olmadığı görülmektedir.”

Diğer taraftan söz konusu eylem planında sayısal veriler üzerinden Türkiye’nin bu konudaki durumu hakkında değerlendirmelere de yer verilmiştir. Bu doğrultuda, Dünya Bankası İş Ortamı Raporu’nda yer alan göstergelerden birisi olan Sınır Ötesi Ticaret Endeksi kapsamında Türkiye’de ihracatta 16 saate, ithalatta ise 41 saate ihtiyaç duyulmakta iken, OECD’nin yüksek gelir grubunda ise sırasıyla 12.7 ve 8.7 saat gerekmektedir. Ayrıca Türkiye’de ihracat maliyeti 376 \$, ithalat maliyeti ise 655 \$ iken, OECD Yüksek Gelir Grubu’nda Türkiye’nin ihracat maliyetinden 2.5 kat, ithalat maliyetinden ise yaklaşık 6 kat daha az olduğu görülmektedir.

Tablo 9: Sınır Ötesi Ticaret Gösterge Setinde Türkiye

		Türkiye	OECD Yüksek Gelir Grubu
İhracat	İhracat Süresi	16 Saat	12.7 Saat
	İhracat Maliyeti	376 \$	149.9 \$
	Belge Hazırlama Süresi	5 Saat	2.4 Saat
	Belge Hazırlama Maliyeti	87 \$	35.4 \$
İthalat	İthalat Süresi	41 Saat	8.7 Saat
	İthalat Maliyeti	655 \$	111.6 \$
	Belge Hazırlama Süresi	11 Saat	3.5 Saat
	Belge Hazırlama Maliyeti	142 \$	25.6 \$

Kaynak: Ticaretin Kolaylaştırılması Koordinasyon Komitesi, **Ticaretin Kolaylaştırılması Türkiye Stratejisi ve Beş Yıllık Eylem Planı (2018-2022)**, <https://kolayticaret.gov.tr/userfiles/files/EylemPlaniFull.pdf>, (Erişim Tarihi: 13.07.2021, sf. 17).

Bunlara ilave olarak Sınır Ötesi Ticaret Endeksi'ne göre Türkiye ve ülke grupları karşılaştırıldığında da Türkiye'nin durumu daha net anlaşılmaktadır. Aşağıdaki Tablo 10'a göre hem 2019 hem de 2020 verilerinde Türkiye'nin Sınır Ötesi Ticaret Endeks değeri, OECD Yüksek Gelir Grubu haricindeki tüm ülke gruplarından daha iyi durumda olduğu görülmektedir.

Tablo 10: Sınır Ötesi Ticaret Endeksinde Ülke Grupları ve Türkiye

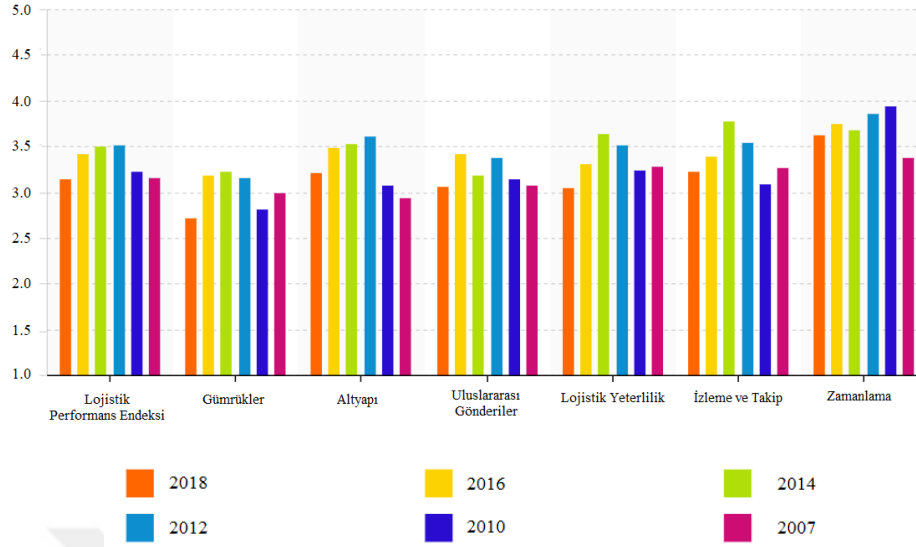
	2019	2020
Doğu Asya ve Pasifik	71.3	71.6
Avrupa ve Orta Asya	86.7	87.3
Latin Amerika ve Karayipler	69.2	69.1
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	60.2	61.8
OECD Yüksek Gelir	94.3	94.3
Güney Asya	63.9	65.3
Sahra Altı Afrika	53.6	53.6
TÜRKİYE	91.4	91.6

Kaynak: World Bank Doing Business Archive'den yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye'de 2008 yılında elektronik veri alış-veriş sistemi devreye sokularak, bilgi teknolojileri altyapısı geliştirilerek ve yaklaşık olarak 2500 gümrük memuru ile 14.000 tüccarın eğitilmesiyle ticaret kolaylaştırılmıştır. 2019 yılında ise dış ticaretin standardizasyonuna ve işlemlerin daha basitleştirilmesi adına ulusal ticaret tek pencere fonksiyonlarını genişletmeyi, risk yönetim sistemini geliştirmeyi ve gümrük aracılarının harçlarını azaltmayı içeren çeşitli düzenlemeler aracılığıyla ihracat ve ithalatın zaman ve maliyeti azaltılmıştır.¹⁰⁶

Grafik 1'de Türkiye'nin Dünya Bankası Grubu'nun hesaplamakta olduğu Lojistik Performans Endeksi ve bu endeksin alt bileşenlerinde yıllar itibariyle değişimi görülebilmektedir. Grafik incelendiğinde, Türkiye'nin ticaretin kolaylaştırılması konusunda yapmış olduğu çalışmaların olumlu etkileri endeks değerleri üzerinden de dikkat çekmektedir. 2008 yılında yapılan düzenlemelerin etkisi ile endekste ve özellikle altyapı ve zamanlama alt bileşenlerinde önemli gelişmelerin yaşandığı ve söz konusu düzenlemelerin ticaretin kolaylaştırılmasına pozitif yönde katkı sağladığı görülebilmektedir.

¹⁰⁶ World Bank Group, **Doing Business 2020-Economy Profile Turkey**, <https://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2020>, Erişim Tarihi: 13.07.2021, s. 68-69.

Grafik 1: Lojistik Performans Endeksi ve Alt Bileşenleri

Kaynak: World Bank Group, **Logistic Performance Index-Country Score Card: Turkey 2018**, <https://lpi.worldbank.org/international/scorecard/column/254/C/TUR/2018/C/TUR/2016/C/TUR/2014/C/TUR/2012/C/TUR/2010/C/TUR/2007#chartarea>, (Erişim Tarihi: 13.07.2021).

Dünya Ekonomik Forumu tarafından belirli yıllarda yayımlanan Küresel Ticaretin Kolaylaştırılması Raporlarından hareketle Türkiye'nin bu konudaki durumu detaylı olarak incelenebilmektedir.

Bu kapsamda, ilk olarak 2008 yılında yayımlanan Küresel Ticaretin Kolaylaştırılması Raporu (Global Enabling Trade Report 2008)'na göre Türkiye, pazara erişim alt endeksinde 5.4 puan ile 118 ülke arasından 8., sınır yönetimi alt endeksinde 4.3 puan ile 47., taşıma ve iletişim alt yapısı alt endeksinde 3.8 puan ile 44. ve son olarak iş çevresi alt endeksinde 4.6 puan ile 50. sırada yer almaktadır. Sırasıyla Hong Kong, Singapur ve İsveç'in ilk üç sırada yer aldığı 2008 Ticaretin Kolaylaştırılması Endeksinde ise Türkiye 4.5 puan ile 38. sırada yer almıştır.¹⁰⁷

2009 yılı Küresel Ticaretin Kolaylaştırılması Raporuna göre Türkiye, pazara erişim alt endeksinde 4.9 puana gerileyerek 121 ülke arasından 14., sınır yönetimi alt endeksinde 4.1 puana gerileyerek 56., taşıma ve iletişim alt yapısı alt endeksinde 3.6 puana gerileyerek 49. ve son olarak iş çevresi alt endeksinde 4.2 puana gerileyerek 50.

¹⁰⁷ Robert Z. Lawrence et all, **The Global Enabling Trade Report 2008**, World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2008, sf. 304.

sırada yer almaktadır. Bir önceki rapor dönemine göre ilk iki sıradaki ülkelerin yer değiştirdiği ve üçüncü sıraya İsviçre'nin geldiği genel endeks sıralamasında ise Türkiye 4.19 puana gerileyerek 48. sırada yer almıştır.¹⁰⁸

2010 yılı Küresel Ticaretin Kolaylaştırılması Raporuna göre Türkiye, pazara erişim alt endeksinde 4.4 puana gerileyerek 125 ülke arasından 47., sınır yönetimi alt endeksinde bir önceki rapor dönemi ile aynı olan 4.1 puanla 61. sıraya gerilemiş, taşıma ve iletişim alt yapısı alt endeksinde 3.9 puana yükselmiş ancak burada da sıralama olarak 57. sıraya gerilemiştir. Son olarak iş çevresi alt endeksinde 3.9 puana gerileyerek 87. sırada gerilemiştir. Bir önceki rapor dönemine göre ilk iki sıradaki ülkenin değişmediği fakat üçüncü sıradaki İsviçre'nin yerini Danimarka'nın aldığı genel endeks sıralamasında ise Türkiye 4.07 puana gerileyerek 62. sırada yer almıştır.¹⁰⁹

2012 yılı Küresel Ticaretin Kolaylaştırılması Raporu: Tedarik Zinciri Engellerinin Azaltılması'na göre Türkiye, pazara erişim alt endeksinde 4.2 puana gerileyerek 132 ülke arasından 51., sınır yönetimi alt endeksinde bir önceki rapor dönemi ile aynı olan 4.1 puanla 63. sıraya gerilemiş, taşıma ve iletişim alt yapısı alt endeksinde 4.3 puana yükselmiş, sıralama olarak da 47. sıraya yükselmiştir. Son olarak iş çevresi alt endeksinde de bir önceki rapor dönemi ile aynı olan 3.9 puanla 86. sıraya yükselmiştir. Bir önceki rapor dönemine göre ilk üç sıradaki ülkenin değişmediği genel endeks sıralamasında ise Türkiye 4.13 puana yükselmiş ve 62. sıradaki yerini korumuştur.¹¹⁰

2014 yılı Küresel Ticaretin Kolaylaştırılması Raporu'na göre Türkiye, pazara erişim alt endeksinde 3.7 puana gerileyerek 138 ülke arasından 62., sınır yönetimi alt endeksinde 0.8 puanlık artışla 44. sıraya yükselmiş, alt yapı alt endeksinde 4.3 puanla 47. sırada yer almıştır. Son olarak çalışma ortamı alt endeksinde 4.3 puanla 56. sırada yer almıştır. Bir önceki rapor dönemine göre ilk iki sıradaki ülkenin değişmediği fakat

¹⁰⁸ Robert Z. Lawrence, Margareta Drzeniek Hanouz and John Moavenzadeh, **The Global Enabling Trade Report 2009**, World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2009, sf. 324.

¹⁰⁹ Robert Z. Lawrence et al, **The Global Enabling Trade Report 2010**, World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2010, sf. 268.

¹¹⁰ Robert Z. Lawrence, Margareta Drzeniek Hanouz and Sean Doherty, **The Global Enabling Trade Report 2012: Reducing Supply Chain Barriers**, World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2012, sf. 342.

üçüncü sıradaki Danimarka'nın yerini Hollanda'nın aldığı genel endeks sıralamasında ise Türkiye endeks değerini 0.23 puan artırarak 4.3 puanla 46. sıraya yükselmiştir.¹¹¹

Son olarak 2016 yılı Küresel Ticaretin Kolaylaştırılması Raporu'na göre Türkiye, pazara erişim alt endeksinde 4.3 puana yükselmiş, ancak 136 ülke arasından 86. sıraya gerilemiştir. Sınır yönetimi alt endeksinde 5.1 yükselmiş ancak burada da bir basamak gerileyerek 45. sırada yer almıştır. Alt yapı alt endeksinde de 4.5 puanla 46. sıraya yer almıştır. Son olarak çalışma ortamı alt endeksinde 4.2 puanla 73. sıraya gerilemiştir. Bir önceki rapor dönemine göre ilk üç sıradaki ülkeler arasında Hollanda'nın Hong Kong ile yer değiştirdiği genel endeks sıralamasında ise Türkiye endeks değerini 4.52 puana yükseltmiş ancak sıralama olarak 59. sıraya gerilemiştir.¹¹²

Ticaretin kolaylaştırılması konusunda OECD'nin Ticaretin Kolaylaştırılması Göstergeleri ülkelere mevcut durumlarını görebilme ve geliştirilmesi gereken alanları belirleyebilme noktasında oldukça fayda sağlamaktadır. Bu çerçevede, aşağıdaki Tablo 11'de Türkiye'nin söz konusu göstergeler kapsamında sahip olduğu skor ve değerler görülmektedir. 0 ve 2 arasında değerler alan göstergelerde en çok düzenlemeye ihtiyaç olan alanın dış sınır teşkilâtı, en iyi durumda olunan alanın ise yönetim ve tarafsızlık alanı olduğu görülmektedir.

¹¹¹ Margareta Drzeniek Hanouz, Thierry Geiger and Sean Doherty **The Global Enabling Trade Report 2014**, World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2014, sf. 302.

¹¹² Global Alliance For Trade Facilitation, **The Global Enabling Trade Report 2016**, World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2016, sf. 298.

Tablo 11: OECD Ticaretin Kolaylaştırılması Göstergelerinde Türkiye'nin Durumu

Kategori	Ülke Skoru	Değer
Bilgiye Erişim	30	1.43
Ticaret Topluluğunun Katılımı	14	1.75
Peşin Hükümler	15	1.36
Temyiz Prosedürleri	14	1.40
Ücret ve Harçlar	21	1.62
Formaliteler-Belgeler	14	1.75
Formaliteler-Otomasyon	20	1.67
Formaliteler-Prosedürler	50	1.61
İç Sınır Teşkilâtı İşbirliği	17	1.70
Dış Sınır Teşkilâtı İşbirliği	10	0.91
Yönetim ve Tarafsızlık	17	1.89

Kaynak: OECD, Trade Facilitation Indicators Simulator,

<https://sim.oecd.org/Simulator.ashx?lang=En&ds=TFI&d1c=oece&d2c=tur>, Erişim Tarihi: 15.08.2022.

Ticaretin kolaylaştırılması bağlamında Türkiye'nin ve farklı ülke gruplarının durumlarını değerlendirebilmek için faydalanılabilecek bir diğer gösterge, UNECE tarafından hazırlanan Küresel Dijital ve Sürdürülebilir Ticaretin Kolaylaştırılması Araştırması'dır. Küresel Dijital ve Sürdürülebilir Ticaretin Kolaylaştırılması Araştırması 2015 yılından beri her iki yılda bir BM Bölgesel Komisyonları tarafından ortaklaşa yürütülen bir ankettir. Anket sonuçları, ülkelere sürdürülebilir ve dijital ticaretin kolaylaştırılması için önlemlerin uygulanmasındaki ilerlemeyi izlemelerine fırsat tanımaktadır. Buna ek olarak anket sonuçlarının, devam eden politika, yasal, düzenleyici ve teknik engellerin yanı sıra kapasite geliştirme ve teknik yardım ihtiyaçlarının ele alınması için çabalara en çok ihtiyaç duyulan alanların belirlenmesine yardımcı olan politika yapımı için kanıt temeli görevi de bulunmaktadır.¹¹³

UNECE tarafından yapılan bu araştırmalarda şeffaflık, formaliteler, kurumsal düzenleme ve işbirliği, kâğıtsız ticaret ve sınır ötesi kâğıtsız ticaret şeklinde 5 alanı kapsayan ticaretin kolaylaştırılması skoru belirlenmektedir. Aşağıda yer alan Tablo 12'de, Türkiye'nin ve bazı ülke gruplarının 2015-2021 döneminde yayımlanmış tüm araştırmalardaki ticaretin kolaylaştırılması skorları yer almaktadır. Tablo 12'ye göre Türkiye, 2015 yılından 2021 yılına kadar, bahsedilen alanlardan oluşan ticaretin kolaylaştırılması skorunda oldukça önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Buna göre, 2015

¹¹³ UNECE, *Global Survey on Digital and Sustainable Trade Facilitation*, <https://unece.org/trade/outreach-support-TF/global-survey-digital-and-sustainable-trade-facilitation?ref=untfsurvey.org>, Erişim tarihi: 01.08.2022.

yılında %60.22 olan skor 2021 yılında %86.02 olmuştur. Ayrıca Türkiye'nin ticaretin kolaylaştırılması skoru, hem gelişmiş ülkelerin hem de dünya ortalamasının oldukça üzerinde yer aldığı da oldukça dikkat çekmektedir.

Tablo 12: Küresel Dijital ve Sürdürülebilir Ticaretin Kolaylaştırılması Araştırma Sonuçları

	2015	2017	2019	2021
Gelişmiş Ülkeler	%69.38	%75.40	%78.34	%81.86
Latin Amerika ve Karayipler	%58.92	%62.16	%67.32	%72.15
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	%40.65	%49.89	%54.84	%57.35
Pasifik Adaları	%23.75	%26.98	%35.19	%40.37
Güney ve Doğu Avrupa, Kafkasya ve Orta Asya	%40.66	%53.19	%64.14	%68.75
Güney Asya	%35.08	%39.52	%48.39	%58.47
Güney Doğu ve Doğu Asya	%57.14	%61.83	%70.97	%75.27
Sahra Altı Afrika	%35.20	%40.73	%43.50	%49.09
En Az Gelişmiş Ülkeler	%29.16	%36.99	%41.38	%48.35
Karayla Çevrili Gelişmekte Olan Ülkeler	%33.62	%45.06	%51.34	%56.63
Gelişmekte Olan Küçük Ada Devletleri	%33.40	%38.04	%44.23	%50.37
Dünya Ortalaması	%47.35	%54.86	%60.90	%64.80
TÜRKİYE	%60.22	%64.52	%79.57	%86.02

Kaynak: UN Global Survey on Digital and Sustainable Trade Facilitation, **Interactive Chart of UN Global Survey Results**, <https://www.untsurvey.org/world>, Erişim Tarihi: 15.08.2022.

Çalışmanın bir sonraki bölümünde teknolojik gelişmelerin de etkisiyle hacmi her geçen gün artan dış ticaret akımları üzerinde durularak, tüm yönleri ile ele alınacaktır.

3. DIŞ TİCARET AKIMLARININ DÜNYA'DA VE TÜRKİYE'DE GELİŞİMİ

Bu bölümde ilk olarak dış ticaret akımlarının belirleyicilerine yer verilecek, sonrasında ise dünya ve Türkiye'deki dış ticaret akımlarının gelişimi güncel veriler ışığında ele alınacaktır.

3.1. Ticaret Akımlarının Belirleyicileri

Ticaret akımlarının belirleyicileri ile ilgili çalışmaları iki aşamada değerlendirmek mümkündür. Ticaretin belirleyicilerinin neler olabileceğine dair literatürdeki erken çalışmalar, temel olarak ticaret ve mesafe arasındaki ilişkiye odaklanmıştır. Genel olarak, ülkeler arasında meydana gelen ticaret akımlarının yoğunluğunun güçlü bir belirleyicisi olarak mesafenin olduğu ifade edilmiştir. Buna göre, coğrafi olarak birbirine yakın ülkeler birbirine uzak ülkelere göre daha fazla ticaret yapma eğiliminde olmaktadır.¹¹⁴

Bu bağlamda, konu ile ilgili erken çalışmalardan biri olan “Distance and the Pattern of Intra-European Trade” çalışmasında Beckerman, Batı Avrupa ticaret kalıbını belirlemede mesafenin öneminin ne olduğu sorusuna odaklanarak, göreceli mesafelerin hem ihracatın hem de ithalatın dağılımında etkili olduğunu tespit etmiştir.¹¹⁵

Buna ek olarak Yeates, bir yer ile diğer birçok yer arasındaki akımların genelleştirilmiş çekim modeline benzeyen çalışmasında ülkeler arasındaki mesafenin ve ticaret partneri ülkenin toplam ulusal gelirinin ticaret akımları üzerindeki etkisini incelemiştir. Yapılan analizde, ülkeler arası mesafenin ticaret akımlarını negatif, ticaret partneri ülke ulusal gelirlerinin pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.¹¹⁶

Ticaret ve mesafe arasındaki ilişkinin kesin doğası hakkında bazı tartışmalar bulunsa da, bir başka ifadeyle, klasik çekim modelini mi yoksa çekim modelinin bir

¹¹⁴ Rajendra K. Srivastava and Robert T. Green, Determinants of Bilateral Trade Flows, **The Journal of Business**, Vol.59, No.4, Part 1, Oct., 1986, sf. 624.

¹¹⁵ W. Beckerman, Distance and the Pattern of Intra-European Trade, **The Review of Economics and Statistics**, Vol. 38, No. 1, Feb., 1956, sf. 37.

¹¹⁶ Maurice H. Yeates, A note concerning the development of a Geographical Model of International Trade, **Geographic Analysis**, 1969, sf. 401-403.

varyasyonunu mu takip ettiđi konusunda bazı tartiřmalar meydana gelmiřtir. Bununla birlikte, űlkeler arasındaki ticaret akımları ve mesafe arasında gűçlü bir iliřki tespit edilmiřtir.¹¹⁷

Bu çalışmanın da yöntemi olan ve analiz kısmında detaylarına yer verilen Tinbergen'in 1962 yılında yayımlanan çalışmasının ardından uluslararası ticaret analizlerinde dikkat çeken çekim modeli yaklaşımı, Anderson ve Bergstrand'ın teorik katkılarıyla ikili ticaret ilişkilerinin incelenmesine yönelik birçok çalışmanın odağı haline gelmiştir. Özellikle 1990'lardan sonra, űlkeler arasında ikili ticaret gelişmelerinin belirleyicilerini analiz etmek için basit çekim modeli ve genişletilmiş çekim modeli kullanan birçok çalışmanın olduğu gűrűlmektedir.¹¹⁸

Bu bağlamda 1979 yılında yapmıř olduđu çalıřmasında Anderson, bűlgeler arasında aynı homotetik tercihlerin sűrdűrűlen bir hipotezi ile harcama sistemlerinin űzelliklerini kullanarak, mallar için kabul edilen çekim denklemleri için teorik bir aıklama sađlamaktadır.¹¹⁹ Bergstrand ise 1985 yılındaki çalıřmasında belirli varsayımlar altında Tinbergen'in 1962 yılında ortaya attıđı denkleme benzer çekim denkleminin tűretilebileceđi bir dűnya ticareti genel denge modeli tanıtılmaktadır. Sűz konusu varsayımların çođu –tűketim ve űretimde malların uluslararası alanda tam ikame edilebilirliđi ve tam mal arbitrađı gibi- son zamanlardaki ampirik kanıtlarla çűrűtűldűđűnű, dolayısıyla varsayımların çűrűtűlebilir olması sebebiyle “genelleřtirilmiř” bir çekim denkleminin tűretilebileceđini savunmaktadır. Çalıřmada kullanılan gelirler ile ilgili deđiřkenler genelleřtirilmiř denklemi “çekim tipi” bir model haline getirirken, temel fayda ve űretim fonksiyonlarından tűretilen fiyat terimlerinin, ticaret akıřlarını űnemli űlçűde etkilediđi ve çekim modeline davranıřsal bir içerik kazandırdıđı vurgulanmaktadır.¹²⁰

Deardorff ise çekim modellerinin teorik temellerinin olmadığını, Heckscher-Ohlin Teorisi'nin çekim modelinin temelini sağlamada yetersiz olduğunu hatta

¹¹⁷ Rajendra K. Srivastava and Robert T. Green, sf. 624.

¹¹⁸ Emre Eray Akça, Determinants of Export Flows from Turkey to BRICS Countries: The Findings from the Augmented-Gravity Model Approach, **Ekonomik Yaklaşım**, Vol. 32, Issue. 118, 2021, sf. 32.

¹¹⁹ James E. Anderson, A Theoretical Foundation for the Gravity Equation, **The American Economic Review**, Vol. 69, No. 1, Mar. 1979, sf. 106.

¹²⁰ Jeffrey H. Bergstrand, The Gravity Equation in International Trade: Some Microeconomic Foundations and Empirical Evidence, **The Review of Economics and Statistics**, Vol. 67, No. 3, Aug. 1985, sf. 480.

Heckscher-Ohlin Teorisi'nin çekim modeli ile teorik olarak tutarsız olduğu şeklinde görüşlerin bulunduğunu belirtmiş, ancak çekim modellerini farklı bir açıdan değerlendirerek konuya bu görüşlerin karşı perspektifinden yaklaşmış ve çekim modelinin teorik altyapısını incelemiştir.¹²¹ Çalışmanın sonunda, çekim modelinin basit formlarını standart ticaret teorilerinden türetilebileceği sonucunu kabul etmiştir.¹²²

Çekim modeli ile Latin Amerika ve Karayipler arasındaki ticaret akımlarını inceleyen diğer bir çalışma olarak Garman, Petersen ve Gillard'ın 1998 yılındaki çalışmaları göze çarpmaktadır. Bu çalışmada, Latin Amerika ülkelerinde ekonomik entegrasyonun başarısına katkı yapan faktörleri değerlendirmek, ekonomik entegrasyonu başarmada Orta Amerika Ortak Pazarı (CACM), Andean Paktı (AP) ve Latin Amerika Entegrasyon Birliği (LAIA)'nin verimliliğini sınamak ve gözlemsel olarak entegrasyon süreçlerinde meydana gelen yenilenmenin iki aşamasının varlığının olup olmadığını görmek amaçlanmıştır ve bu amaca yönelik olarak bölgeler arası ticaret akımlarının analizi yapılmıştır. Analiz sonuçlarının önemli bir kısmı beklentilerle tutarlı olduğu tespit edilmiş, katsayılar incelendiğinde kişi başına GSYH, nüfus ve mesafe değişkenlerinin beklendiği gibi ticaret akımlarını etkilediği görülmüştür. Ayrıca çalışmada, ticaret ve entegrasyonun bir yavaşlatıcısı olarak nitelenen kültürel ve dil farklılıkları konusunda önemli bir sonuç elde edilmiştir. Bu sonuç, ülkelerin ne kadar birbirlerine benzerse entegrasyon planlarının o kadar başarılı olacağı inancını desteklemektedir.¹²³

2015 yılında yaptıkları çalışmada, Doumbe ve Belinga ise Kamerun'un 2009 yılında Serbest Ticaret Anlaşması imzaladığı 28 AB üyesi ülke ile olan ikili ticaret akımlarını çekim modeli ile analiz etmiş ve Kamerun'un söz konusu ülkelerle ticaret akımlarını ekonomik büyüklük ve kişi başına GSYH'nin pozitif, ticaret partnerleri ülkeler arasındaki mesafenin ise negatif etkilediği sonucuna ulaşmıştır.¹²⁴

¹²¹ Alan V. Deardorff, Determinants of Bilateral Trade: Does Gravity Work in a Neoclassical World?, (Ed.). **The Regionalization of the World Economy**, içinde (7-32). London: The University of Chicago Press, 1998, sf. 7.

¹²² Alan V. Deardorff, sf. 21.

¹²³ George Garman, Janis Petersen and Debora Gillard, Economic Integration in The Americas: 1975-1992, **The Journal of Applied Business Research**, Vol.14, Number 3, 1998, sf. 10.

¹²⁴ Eric Doumbe Doumbe and Thierry Belinga, A Gravity Model Analysis for Trade Between Cameroon and Twenty-Eight European Union Countries, **Open Journal of Social Sciences**, Vol.3, No.8, August 2015, sf. 114.

19. yy ikinci yarısının önemli bir kısmını kapsayan bir dönemde tarım ürünleri, sanayi ürünleri ve toplam ticarete ikili ticareti etkileyen faktörleri çekim modeli kullanarak inceleyen Serrano ve Pinilla yaptıkları çalışmada şu beş önemli sonucu vurgulamıştır:¹²⁵

1. Hem tarımsal ve gıda fiyatları hem de sanayi ürünleri ticareti çekim modeli ile tatmin edici şekilde açıklanabilmektedir.

2. Gelir seviyesinin gelişimi sadece tarımsal ve gıda ürünlerinde değil aynı zamanda sanayi ürünlerinde de ticaretin büyümesinin anlaşılmasında anahtar faktör konumunda yer almaktadır.

3. Tarımsal ticaret ve gıda ürünleri talebinin gelir esnekliğinin negatif işareti dikkat çekmektedir; bu durum bunların düşük mallar olarak kategorize edilebileceğinin kanıtıdır.

4. Özellikle AB’de bölgesel ticaret antlaşmalarının yaygınlaşması, tarımsal ve gıda ürünleri üzerinde diğer ürün çeşitlerine göre daha büyük bir etki ortaya koymaktadır.

5. Tarımsal ve gıda ürünleri ticaretinin göreceli olarak düşük büyümesi yirminci yüzyılın neredeyse tamamının güçlü ticaret engelleriyle geçmesi nedeniyle olmuştur ki bunu doğrulayan çeşitli sebepler bulunmaktadır. Özellikle ticaretin önündeki engellerin daha düşük olduğu bölgesel anlaşmalara sahip bölgelerdeki ticarete sözü edilen artışın olması ve tarımsal ticaretin serbestleştirilmesinde GATT’ın düşük, gecikmiş ve yetersiz etkisi göze çarpmaktadır.

Çekim modelinin geniş bir ampirik alan yelpazesinde uygulanabilir bir çalışma olduğunu, iki ülke arasındaki ticaret akımlarına karşılıklı ticaret anlaşmalarının etkilerini tahmin etmede düzenli olarak kullanıldığını belirten Cipollina ve Salvatici, meta analiz yaklaşımıyla çok farklı tahminler yapmıştır. Tahminlerin farklı çıkmasının arkasında veri setlerindeki, örnek boyutundaki ve bağımsız değişkenlerdeki önemli

¹²⁵ Rau I Serrano and Vicente Pinilla, The Long-run Decline in the Share of Agricultural and Food Products in International Trade: A Gravity Equation Approach to Its Causes, **Applied Economics**, Vol. 44, Issue 32, 2012, sf. 4208.

farklılıklar yer almaktadır. Bu kapsamda yapılan çalışmada, Bölgesel Ticaret Anlaşmalarının (BTA) ikili ticarete etki büyüklüğünün sabit ve rassal etkiler modellerinden elde edilen havuzlanmış tahminleri sunulmakta ve analiz sonucunda BTA'nın ticarete etkisi yoktur şeklindeki hipotez standart önem derecesinde güçlü bir şekilde reddedilmektedir.¹²⁶

Frede ve Yetkiner ise 2017 yılındaki çalışmalarında bölgesel kümelenmeler ve ikili ticaret maliyetlerine dayanarak Türkiye'nin ihracat ve ithalat akımlarını panel veri çekim modeli ile analiz etmektedir. 1960-2012 döneminde 180 ülke için dengesiz panel veri analizi ve aynı yöntemle 1994-2010 dönemine ilişkin 176 ülkeyi sektörel boyutta olmak üzere iki tamamlayıcı parçada analiz yapmıştır. Yapılan analizde, toplam tahminler çekim modelinin Türkiye'nin ihracat ve ithalat akımlarını açıklamada çok etkili olduğu ve AB-27'yi içeren bölgelere yakınlığında Türkiye'nin ihracat ve ithalatında önemli bir faktör olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca yazarlar, AB Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin ihracatını olumsuz, ithalatını ise olumlu etkilediği şeklinde dikkat çeken bir tespitte bulunmuştur.¹²⁷

Çekim denklemlerinin çeşitli kurumsal düzenlemelerin ticaret akımlarına etkilerini anlamak için kullanıldığını ancak bu denklemlerin teorik temellere sahip olmadığını düşünen Anderson ve Van Wincoop yaptıkları çalışma ile bu durumu göstermeye çalışmıştır. Bu bağlamda söz konusu durumun hem tahminin ihmal edilen değişken sapmalarından muzdarip olduğu hem de karşılıklı statik analizin temelsiz olduğu anlamına geldiğini ifade etmişlerdir. Bu eleştiri kapsamında, esasında mevcut çekim teorisine dayanan çalışmalarında, teorik bir çekim denklemini tutarlı ve etkili bir şekilde tahmin eden ve ticaret anlaşmazlıklarının karşılıklı istatistiklerini doğru bir şekilde hesaplayan bir yöntem olarak McCallum sınır bulmacasını çözmek için çabalamışlar ve ulusal sınırların sanayileşmiş ülkeler arasındaki ticareti %20-50 gibi orta miktarda azalttığını tespit etmişlerdir.¹²⁸

¹²⁶ Maria Cipollina and Luca Salvatici, Reciprocal Trade Agreements in Gravity Models: A Meta Analysis, **Review of International Economics**, Vol. 18, No. 1, 2010, sf. 63.

¹²⁷ Julian Frede and Hakan Yetkiner, The Regional Trade Dynamics of Turkey: A Panel Data Gravity Model, **The Journal of International Trade & Economic Development**, Vol. 26, No. 6, 2017, sf. 633.

¹²⁸ James E. Anderson and Eric Van Wincoop, Gravity with Gravitas: A Solution to the Border Puzzle, **The American Economic Review**, Vol. 93, No. 1, Mar. 2003, sf. 170.

Türkiye'nin AB 15 ülkeleri ile 1996-2013 döneminde gerçekleştirdiği imalat sanayindeki endüstri içi ticaretin belirleyicilerini ortaya koymayı amaçlayan Değer ve Telatar'a göre, söz konusu ülkeler ile yapılan imalat sanayindeki endüstri-içi ticareti üzerinde ülkelerin pazar büyüklükleri ve doğrudan yabancı yatırımların pozitif bir etkisi bulunurken, mesafe ve reel efektif döviz kurunun negaif etkisi bulunmaktadır.¹²⁹

Diğer taraftan, ticaret akımlarının belirleyicileri üzerine yapılan çalışmaların içerisinde belki de en çok atıfta bulunulan çalışma olarak Linneman'ın 1966 yılındaki "An Econometric Study of International Trade Flows" gösterilebilmektedir.¹³⁰ Bu çalışmada Linneman, ticaret akımlarının belirleyicilerine dair analizinde açıklacıyı değişkenlerini i) Dünya pazarında ihracat yapan A ülkesinin toplam potansiyel arzını gösteren faktörler, ii) Dünya pazarında ithalat yapan B ülkesinin toplam potansiyel talebini gösteren faktörler ve iii) potansiyel satıcı A ülkesinden potansiyel alıcı B ülkesine bir ticaret akımı için direnci temsil eden faktörler olmak üzere üç grupta ele almıştır. Diğer bir ifadeyle Linneman'a göre, potansiyel talebi, potansiyel arzı ve ticaret direncini temsil eden değişkenler, bir ülke çifti arasında ticaret akımının beklenen değerini gösteren tek bir ifadede birleştirilmelidir.¹³¹ Bu noktada, ticaret direnci üzerinde durmak gerekmektedir. Çünkü ticaret direnci, dış ticaret işlemlerindeki taşıma maliyeti, tarifeler gibi engelleri temsil eden bir faktör olarak önem arz etmektedir. Linneman'a göre, "ticaret direnci" iki grupta değerlendirilebilmektedir: *Doğal ticaret engelleri* ve *yapay ticaret engelleri*. Doğal ticaret engelleri arasındaki en çok bilineni taşıma maliyetleri iken, yapay ticaret engellerinden en çok bilinen ise gümrük vergileri ve miktar kısıtlamalarıdır.¹³²

Bu görüşler çerçevesinde, Linneman söz konusu çalışmasında yapmış olduğu analizde açıklayıcı faktörler olarak, brüt ulusal gelir, nüfus büyüklüğü, kişi başına düşen

¹²⁹ Mustafa Kemal Değer, Muharrem Akın Doğanay ve Osman Murat Telatar, Türkiye'nin Avrupa Birliği Ülkeleri ile Endüstri-içi Ticaretinin Belirleyicileri: Çekim Modeli Sonuçları (1996-2013), **International Conference on Eurasian Economies**, Kazan, Russia, 9-11 September 2015, sf. 429.

¹³⁰ Rajendra K. Srivastava and Robert T. Green, sf. 624.

¹³¹ Hans Linnemann, **An Econometric Study of International Trade Flows**, North Holland Publishing Company, Amsterdam, 1966, sf. 8-9.

¹³² Linnemann, sf. 25.

ulusal gelir, coğrafik uzaklık ve tercihli ticaret faktörü şeklinde beş faktör belirlemiştir.¹³³

Yukarıda yer alan çalışmalardaki analizlerde ticaret akımlarına etki ettiği düşünülen birçok faktörden bahsedilmektedir. Bu çalışmalara bakıldığında birçoğunun çekim modelinin kullanıldığı görülmektedir. Diğer taraftan, bahsedilen tüm bu çalışmalara ek olarak, “Ticaretin Kolaylaştırılmasının Etkileri ve TKA’nın Beklenen Faydaları” başlığı altında yer verilen çalışmaların da birçoğunun çekim modeli ile uygulandığı ve dış ticaret akımlarını etkileyen durumları incelediği görülmektedir. Tekrara düşmeme adına burada ayrıca yer verilmeyen söz konusu çalışmalarla birlikte tüm bu çalışmalar bize, dış ticaret akımları etkileyen başta ülke büyüklüğü ve ülkeler arası mesafe gibi birçok faktörün olduğunu göstermektedir.

3.2. Dünya’da Ticaret Akımlarının Gelişimi

Bu çalışmanın analiz döneminin 2008-2017 dönemi olması ve ticaret akımları ile ilgili gelişmelerin güncel olarak ele alınmasının daha uygun olacağı düşüncesi, Dünya’da ve Türkiye’de ticaret akımlarının bu dönem başından itibaren ele alınmasını gerekli kılmıştır.

Bu kapsamda, analiz döneminin henüz ilk yılında, ABD’de patlak veren ve sonrasında küresel bir boyut kazanan 2008 Krizi, başlangıcından beri dünya ekonomisini etkilemeye devam etmektedir. Hiç kuşkusuz bu etkiyi dış ticaret akımlarında da görmek mümkündür.

Krizin dış ticaret akımlarına etkisi konusunda dünya ticaretinin bölgesel ve ülke bazlı ele alınması yerinde olacaktır. Bu kapsamda, dünya ticareti bölgesel olarak ele alındığında, en çok ihracat ve ithalat gerçekleştiren bölge olarak ilgili dönemdeki her yılda Avrupa ve Orta Asya öne çıkmaktadır. Tablo 13’te görülebildiği üzere, dünya ihracatının ve ithalatının sırasıyla her yıl %40-%45’ini ve %38-%44’ünü bu bölgedeki ülkeler gerçekleştirmektedir. Dünya ihracatında en az paya sahip bölge ise, Pasifik Adası Küçük Devletler iken, bu bölgenin ardından en az paya sahip bölgenin Batı ve

¹³³ Linnemann, sf. 35.

Orta Afrika olduğu gör÷lmektedir. Diğer taraftan, tabloda dikkat çeken bir diğer husus, Sahra Altı Afrika'nın dünya toplam ihracatı içindeki düşük payının 2012 yılından beri giderek azalmasıdır. Öyle ki, 2012 yılında %2.34 olan oran 2020 yılına gelindiğinde %1.5 seviyesine, kriz döneminden dahi düşük seviyelere inmiştir.

Tablo 13: Dünya İhracat ve İthalatının Bölgesel Dağılımı

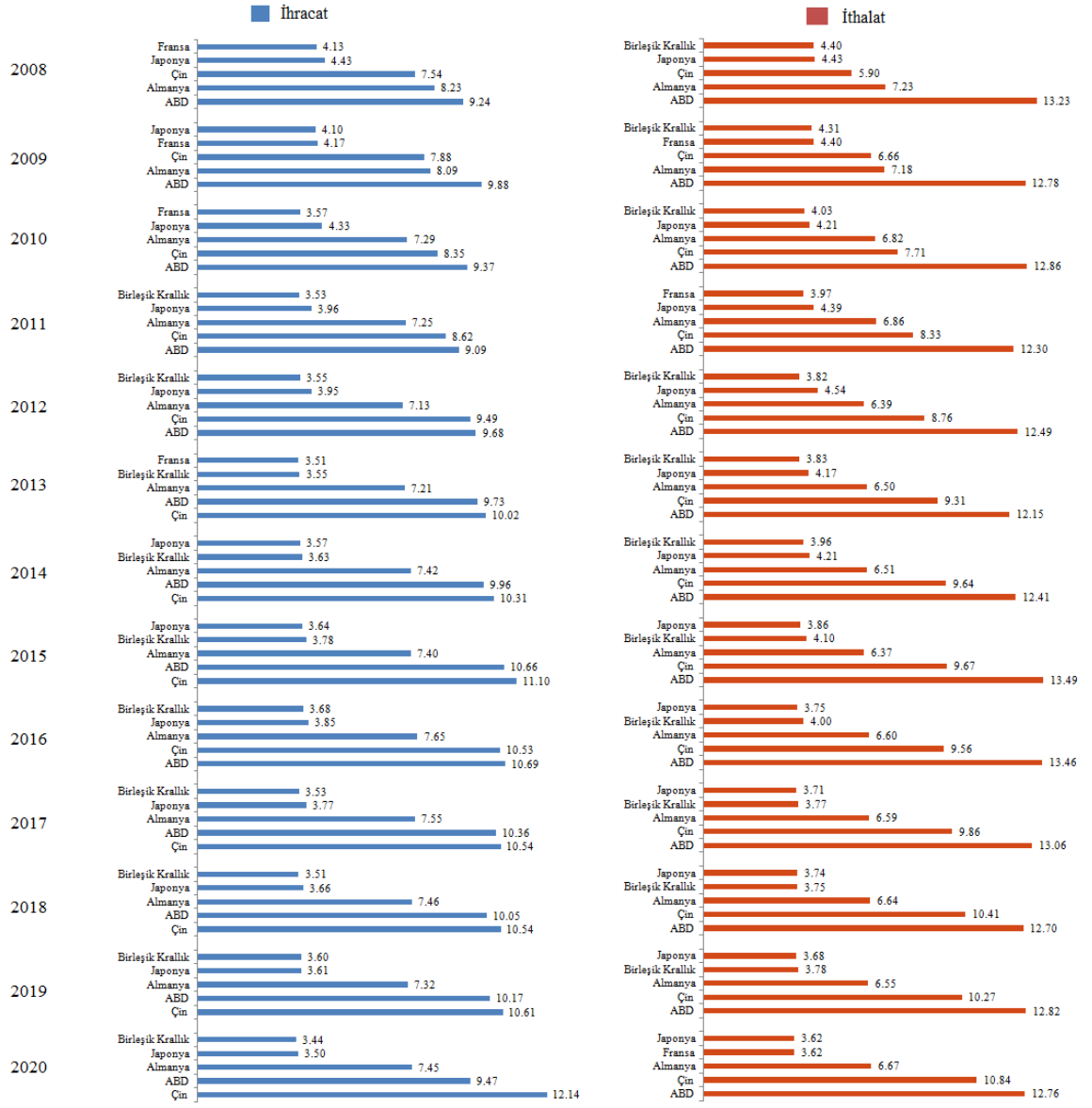
Dünya İçindeki Pay	2008		2009		2010		2011		2012		2013		2014		2015		2016		2017		2018		2019		2020	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
Doğu ve Güney Afrika	1.28	1.32	1.25	1.46	1.28	1.40	1.29	1.39	1.25	1.43	1.21	1.44	1.17	1.38	1.03	1.36	0.99	1.21	1.01	1.18	1.03	1.17	0.98	1.13	0.93	1.06
Batı ve Orta Afirka	0.85	0.70	0.77	0.82	0.88	0.83	0.99	0.86	1.08	0.76	0.83	0.79	0.85	0.78	0.62	0.74	0.56	0.72	0.62	0.68	0.66	0.74	0.69	0.85	0.59	0.83
Orta Avrupa ve Baltıklar	3.84	4.33	3.75	3.91	3.47	3.76	3.54	3.79	3.49	3.57	3.65	3.62	3.78	3.73	3.77	3.68	3.99	3.83	4.10	3.98	4.20	4.13	4.26	4.15	4.48	4.35
Doğu Asya ve Pasifik	25.72	23.76	26.73	24.35	31.12	26.72	30.80	27.73	29.42	28.92	29.50	29.05	29.86	29.07	31.22	28.96	30.69	28.57	30.84	29.03	30.58	29.69	30.45	29.23	32.09	29.79
Avro Bölgesi	28.42	28.13	28.27	27.53	24.94	25.55	24.60	25.11	24.10	23.22	24.62	23.39	25.14	23.57	25.23	23.40	26.07	24.18	25.95	24.20	26.10	24.46	26.05	24.68	26.34	24.95
Avrupa & Orta Asya	45.54	44.73	44.65	43.30	40.30	40.91	40.48	40.76	40.19	38.62	40.81	39.02	41.01	38.78	40.44	38.05	41.09	38.92	40.99	38.91	41.44	38.97	41.53	39.34	41.58	39.85
Avrupa Birliği	33.62	33.57	33.33	32.53	29.58	30.31	29.24	29.84	28.62	27.68	29.26	27.86	29.92	28.17	30.00	27.94	31.03	28.88	30.98	29.01	31.18	29.39	31.24	29.62	31.81	30.15
Latin Amerika & Karayipler	5.61	5.77	5.59	5.71	5.85	6.10	5.83	6.17	5.93	6.37	5.77	6.47	5.56	6.50	5.52	6.05	5.59	5.86	5.58	5.84	5.45	5.79	5.50	5.69	5.29	5.20
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	7.31	5.58	6.62	6.18	6.61	5.56	6.89	5.04	7.72	5.62	7.39	5.59	6.84	5.69	5.76	5.83	5.53	5.63	5.75	5.49	6.01	5.16	5.84	5.31	-	-
Kuzey Amerika	11.95	15.84	12.35	15.42	11.76	15.57	11.47	14.91	12.12	15.15	12.13	14.75	12.37	14.95	13.01	16.07	13.01	16.01	12.63	15.54	12.28	15.11	12.43	15.23	11.61	15.14
Pasifik Adası Küçük Devletler	0.01	0.02	0.01	0.02	0.01	0.02	0.02	0.02	0.02	0.02	0.02	0.02	0.02	0.02	0.02	0.02	0.02	0.03	0.02	0.03	0.02	0.02	0.02	0.03	0.01	0.02
Güney Asya	1.72	2.27	2.03	2.74	2.19	2.92	2.25	3.13	2.28	3.14	2.36	2.88	2.33	2.85	2.37	2.92	2.52	3.04	2.55	3.30	2.52	3.35	2.55	3.20	2.59	3.04
Sahra Altı Afrika	2.13	2.02	2.01	2.28	2.16	2.23	2.28	2.25	2.34	2.19	2.03	2.23	2.02	2.16	1.66	2.10	1.55	1.93	1.63	1.86	1.69	1.92	1.68	1.98	1.52	1.89

Kaynak: World Bank Database'den yazar tarafından hazırlanmıştır.

Dünyadaki dış ticaret akımları ülke bazlı ele alındığında ise ilgili dönemde dünya ihracat ve ithalatında en fazla paya sahip ilk beş ülkedeki değişim oldukça dikkat çekmektedir. Buna göre, aşağıdaki Grafik 2’de görüldüğü üzere, 2008 yılında ihracatta en fazla paya sahip ülke ABD iken, Çin 2017 yılından beri ABD’nin önünde yer almaktadır. İthalatta ise, en fazla payı alan ülke olarak ilgili dönemdeki her yılda ABD göze çarparken, ilk beşteki diğer ülkelerin zaman zaman sıralamada birbirlerinin önüne geçtiği görülmektedir.

Grafik 2: 2008-2020 Döneminde Dünya İhracat ve İthalatında İlk Beş Ülke

Kaynak: World Bank Database'den yazar tarafından hazırlanmıştır.

3.3. Türkiye’de Ticaret Akımlarının Gelişimi

2008 Krizi, birçok ülke ile ihracat ve ithalat işlemleri gerçekleştiren Türkiye ekonomisinde de bir takım olumsuz gelişmelere yol açmıştır. Bu kapsamda, söz konusu dönemde dış ticarete meydana gelen gelişmeleri farklı boyutlardan ele almanın hem krizin etkilerini görebilme hemde ticaretin kolaylaştırılmasının etkilerini inceleme noktasında fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

İlk olarak Tablo 14’te yer alan 2008-2021 döneminde Türkiye’nin toplam ihracat ve ithalat verilerine bakıldığında, 2009 yılında bir önceki yıla göre %22,6’lık bir azalmanın, aynı yılda ithalatta ise %30,2’lik bir azalmanın meydana geldiği görülmektedir. Sonraki yıllarda dış ticaret akımlarında canlanma meydana gelmiş, inişli çıkışlı bir seyir izlemesine rağmen hem ihracat hem de ithalatta önemli ölçüde artış meydana gelmiştir. Dönem içerisindeki en yüksek ihracat değerinin, 2008 yılındaki ihracattan yaklaşık olarak %30 daha fazla olduğu 2019 yılında; ithalattaki en yüksek değer ise, dönem başına göre yaklaşık %25’lik artışın olduğu 2013 yılı olarak dikkat çekmektedir (2021 yılı geçici verilerden oluştuğu için karşılaştırma sırasında dikkate alınmamıştır).

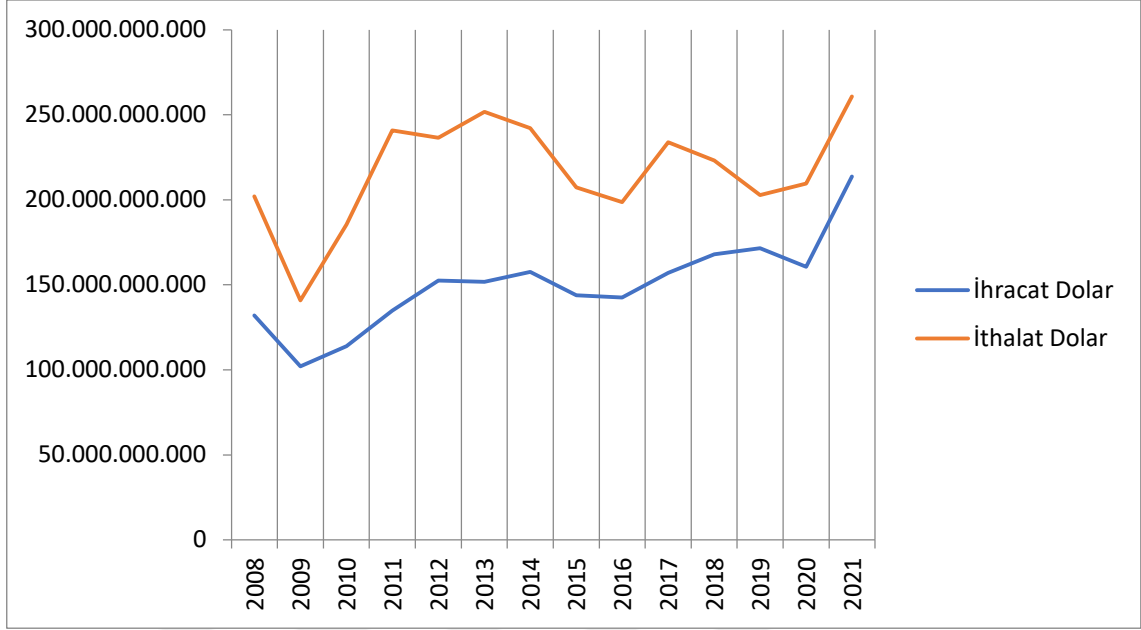
Bu noktada, Türkiye ekonomisine ilişkin yapısal bir problem olarak nitelenen kronik dış ticaret açığı sorununun kriz sonrası dönemde de sürmekte olduğu belirtilmelidir. Dönem içerisindeki en yüksek dış ticaret açığı seviyesi yaklaşık 106 milyar dolar ile 2011 yılında meydana gelmiştir. Diğer taraftan, dış ticaret açığı konusunda 2019 yılı oldukça dikkat çekmektedir. Zira, dönem verileri incelendiğinde, krizin etkisiyle ekonomideki yavaşlamanın en çok yaşandığı 2009 yılında dahi dış ticaret açığı 2019 yılındakinden daha fazla meydana gelmiştir. Diğer bir deyişle, en düşük dış ticaret açığı kriz yıllarında değil, 31 milyar dolar ile 2019 yılında meydana gelmiştir.

Tablo 14: 2008-2021 Döneminde Türkiye'nin Dış Ticaretindeki Gelişmeler

Yıllar	İhracat Dolar	İthalat Dolar
2008	132.027.195.626	201.963.574.109
2009	102.142.612.603	140.928.421.211
2010	113.883.219.184	185.544.331.852
2011	134.906.868.830	240.841.676.274
2012	152.461.736.556	236.545.140.909
2013	151.802.637.087	251.661.250.110
2014	157.610.157.690	242.177.117.073
2015	143.838.871.428	207.234.358.616
2016	142.529.583.808	198.618.235.047
2017	156.992.940.414	233.799.651.234
2018	167.920.613.455	223.047.094.482
2019	171.464.944.593	202.704.319.533
2020	160.656.652.087	209.534.324.904
2021	213.675.825.697	260.679.467.470

Kaynak: TÜİK'ten yazar tarafından hazırlanmıştır. (2021 yılı verileri geçici verilerdir.)

Tablo 14'teki veriler ışığında ihracat ve ithalattaki değişiklikleri aşağıdaki Grafik 3 aracılığı ile daha anlaşılır şekilde ele almak mümkündür. Grafik 3'e göre, 2009 yılında ithalattaki düşüşün ihracata göre daha fazla olduğu, ancak 2009-2011 arasında ihracata göre ithalatın daha hızlı arttığı dikkat çekmektedir. Sonraki yıllarda ihracat ve ithalattaki gelişmeler genel itibarıyla aynı yönde seyreitse de, bazı dönemlerde ters hareket ettiği de göze çarpmaktadır.

Grafik 3: 2008-2021 Döneminde Türkiye'nin Dış Ticaretindeki Gelişmeler

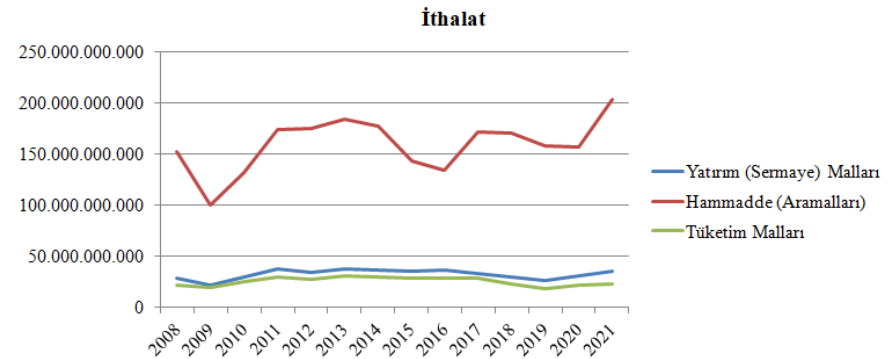
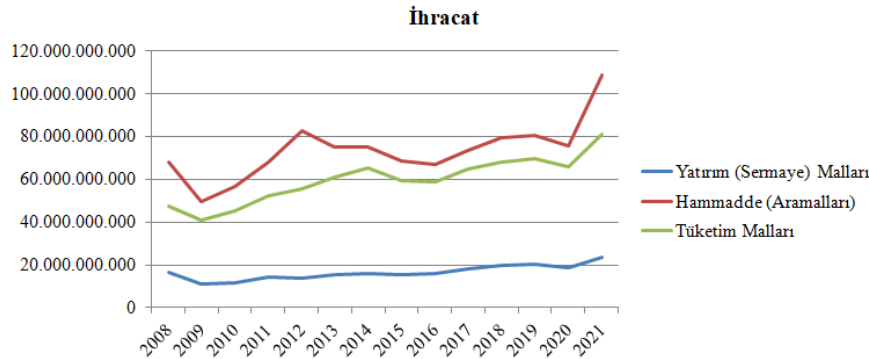
Kaynak: TÜİK'ten derlenen veriler kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur. (2021 yılı geçici verilerdir.)

Geniş ekonomik grup sınıflamasına göre ihracat ve ithalattaki gelişmeleri de aşağıdaki Tablo 15'ten ve ilgili verilerdeki değişimleri yansıtan Grafik 4'ten incelemek mümkündür. Bu bağlamda, Türkiye ekonomisinde hammadde (aramaları) ihracatının ve ithalatının yatırım ve tüketim malları ihracat ve ithalatından fazla olduğu dikkat çekmektedir. Buna ek olarak, bu dönemde Türkiye'nin tüketim malları ihracatındaki gelişme de göze çarpmaktadır. 2008 yılında 47 milyar dolar olan tüketim malları ihracatı 2020 yılında 65,6 milyar dolara yükselmiştir. İthalat konusunda ağırlıklı payın hammaddede (ara malları) olduğu görülmekte, 2009 yılında 99 milyar dolara kadar düşen hammadde (ara malları) ithalatının 2020 yılında yaklaşık olarak 156,5 milyar dolara yükseldiği görülmektedir. Sektörel bazda bu dönemdeki gelişmelere bakıldığında ise, ISIC Rev.3 sınıflamasına göre hem ihracatta hem de ithalatta en büyük payın imalat sanayine ait olduğu görülmektedir. Tablo 16'dan görülebildiği üzere, ilgili dönemde imalat sanayinin toplam ihracat ve ithalat içerisindeki payının sırasıyla ortalama %93,6 ve %78,4 olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 15: Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına Göre Türkiye’de İhracat ve İthalat

İHRACAT	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Yatırım (Sermaye) Malları	16.725.376.991	11.116.832.424	11.771.080.047	14.191.696.382	13.733.633.986	15.592.481.893	16.107.108.526	15.391.912.632	15.891.426.284	18.352.258.252	19.843.315.516	20.431.175.929	18.693.137.327	23.386.092.665
Hammadde (Aramaları)	67.733.801.599	49.734.011.868	56.380.660.914	67.941.697.273	82.655.801.376	74.817.206.282	75.171.304.405	68.432.756.293	66.890.193.261	73.062.987.586	79.264.031.988	80.146.062.395	75.247.199.371	108.334.536.249
Tüketim Malları	47.076.908.589	40.733.029.335	45.320.505.753	52.218.849.432	55.556.261.919	60.732.210.540	65.088.272.245	59.145.648.389	58.876.813.421	64.877.907.372	68.030.599.113	69.743.680.152	65.605.829.960	80.670.537.659
Diğerleri	491.108.447	558.738.976	410.972.470	554.625.743	516.039.275	660.738.372	1.243.472.514	868.554.114	871.150.842	699.787.204	782.666.838	1.144.026.117	1.110.485.429	1.284.659.124
İTHALAT	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Yatırım (sermaye) malları	28.020.665.407	21.462.823.387	28.818.241.904	37.270.610.670	33.925.388.972	36.771.126.999	35.995.906.918	34.904.939.732	35.918.942.468	33.116.138.969	29.303.659.371	25.766.631.990	30.916.099.845	35.053.045.138
Hammadde (aramaları)	151.747.101.303	99.509.820.926	131.445.426.338	173.140.242.682	174.930.330.755	183.811.325.436	176.721.668.830	143.316.884.780	134.315.400.510	171.461.764.783	170.048.066.804	157.895.566.625	156.206.982.342	202.822.155.901
Tüketim malları	21.489.236.077	19.289.706.894	24.734.929.660	29.692.267.562	26.699.251.631	30.415.893.985	29.006.394.130	28.586.784.147	27.947.075.535	28.487.529.419	22.878.096.382	18.492.019.057	21.806.942.048	22.416.454.927

Kaynak: TÜİK’ten yazar tarafından derlenmiştir. (2021 yılı verileri geçici verilerdir.)

Grafik 4: Geniş Ekonomik Grupların Sınıflaması Göre Türkiye’de İhracat ve İthalat

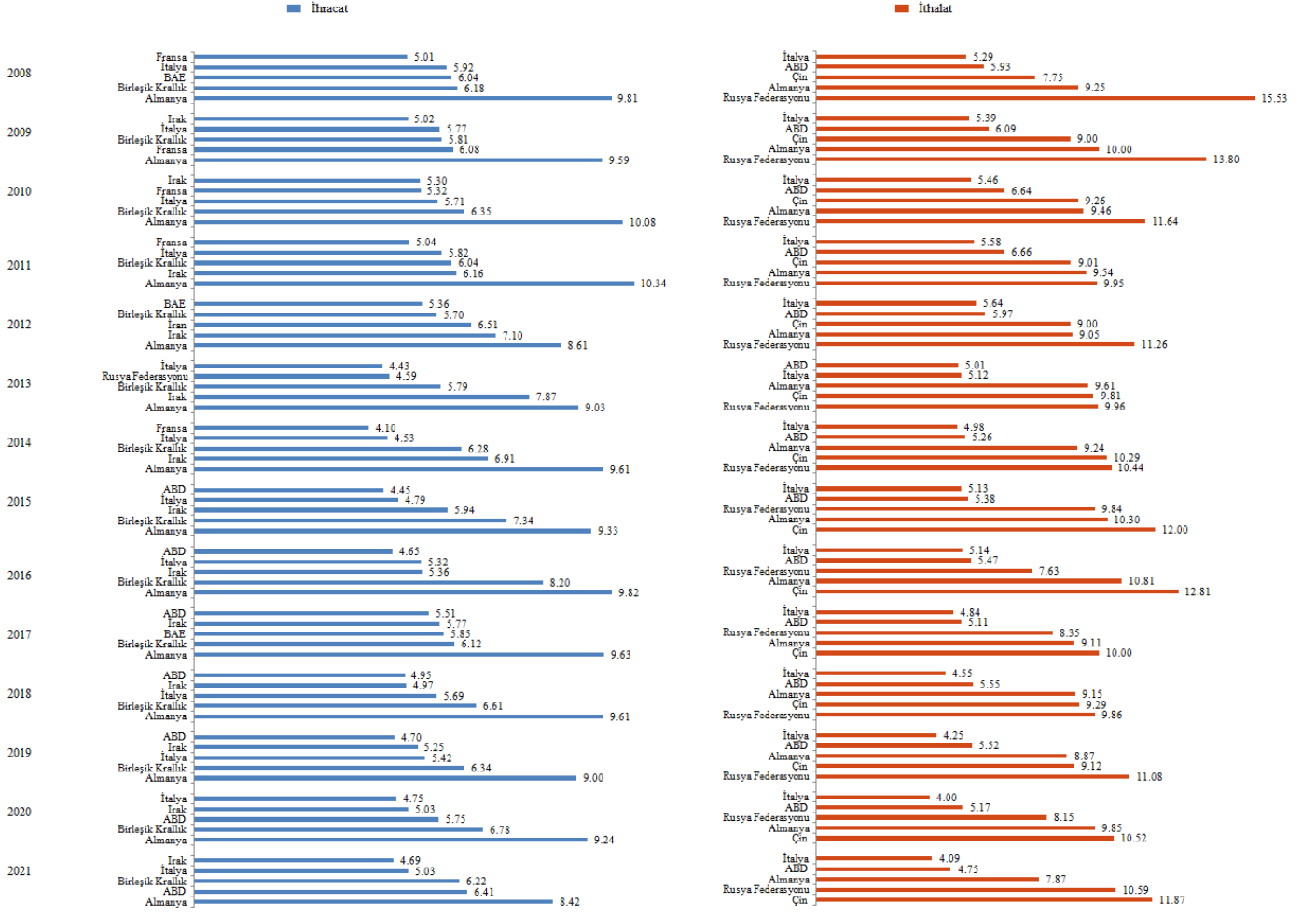
Kaynak: TÜİK’ten derlenen veriler kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur. (2021 yılı geçici verilerdir.)

Tablo 16: Sektörel Dış Ticaret

Sektörel İhracat														
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Tarım ve ormancılık	3.936.710.995	4.347.482.539	4.934.710.445	5.166.596.368	5.188.858.291	5.653.322.533	6.029.749.423	5.756.596.081	5.397.249.276	5.287.136.952	5.556.333.051	5.515.506.987	5.878.285.528	7.196.318.439
Balıkçılık	240.330.015	188.990.250	156.013.664	186.017.098	190.340.054	258.177.483	346.537.482	368.234.935	413.904.461	450.685.357	485.591.843	517.101.513	555.158.133	650.635.982
Madencilik ve taşocakçılığı	2.155.150.170	1.682.915.410	2.687.123.511	2.805.448.969	3.160.765.459	3.879.449.004	3.406.108.389	2.798.895.593	2.676.814.917	3.509.311.322	3.399.632.368	3.194.714.613	2.943.049.071	4.091.371.513
İmalat sanayi	125.187.659.337	95.449.246.361	105.466.686.234	125.962.536.831	143.193.910.843	141.358.198.550	147.059.418.469	134.389.890.067	133.595.801.395	147.138.203.143	157.705.154.313	161.552.341.586	150.616.445.316	200.656.697.575
Elektrik, gaz ve su	73.323.606	139.740.389	181.375.409	148.789.051	190.211.350	28.970.428	88.883.916	73.861.281	13.590.440	81.881.495	99.680.003	104.451.913	81.810.332	248.373.532
Toptan ve perakende ticaret	430.464.769	330.549.708	451.656.433	631.900.793	534.800.144	605.984.367	672.861.391	445.281.698	423.718.674	510.030.298	648.072.061	563.484.614	568.859.308	815.595.482
Gayrimenkul, kiralama ve iş faaliyetleri	1.881.649	1.247.627	2.036.521	583.055	543.759	3.421.689	2.555.967	1.966.987	793.756	760.438	577.332	680.690	132.124	165.886
Diğer sosyal, toplumsal ve kişisel hizmetler	1.675.085	2.440.319	3.616.967	4.996.665	2.306.656	15.113.033	4.042.653	4.144.786	7.710.889	14.931.409	25.572.484	16.662.677	12.912.275	16.667.288
Sektörel İthalat														
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Tarım ve ormancılık	6.391.914.331	4.593.838.826	6.456.706.762	8.895.184.029	7.446.640.922	7.718.045.344	8.588.522.684	7.176.330.107	7.041.367.700	8.986.754.920	9.284.090.887	9.466.458.333	9.626.404.820	11.692.862.888
Balıkçılık	41.125.372	31.217.058	33.322.261	48.716.525	56.205.643	58.014.991	69.365.389	88.365.912	55.956.236	57.996.258	50.893.220	52.392.986	33.307.455	48.868.773
Madencilik ve taşocakçılığı	35.649.704.280	20.624.649.690	25.932.549.298	37.331.370.037	42.246.824.752	38.205.123.994	37.126.089.938	27.608.839.519	19.008.898.953	26.078.566.294	28.967.958.523	31.747.903.110	22.337.321.362	40.145.607.697
İmalat sanayi	150.252.334.893	111.030.524.833	145.366.974.702	183.930.286.514	176.235.026.566	196.822.807.261	187.742.214.816	166.821.237.438	167.243.394.686	190.748.101.799	175.979.177.846	154.254.057.288	169.390.832.540	194.734.809.878
Elektrik, gaz ve su	15.491.804	17.256.218	20.471.344	86.575.866	255.376.633	334.203.876	438.828.643	325.171.406	213.614.469	85.501.108	57.030.872	40.606.430	55.572.093	54.009.253
Toptan ve perakende ticaret	9.578.986.866	4.608.026.176	7.703.896.289	10.496.278.400	10.258.093.645	8.468.455.929	8.153.866.545	5.175.931.177	5.010.751.893	7.727.938.768	8.601.151.881	7.091.337.673	8.032.538.980	13.933.979.640
Gayrimenkul, kiralama ve iş faaliyetleri	1.696.150	1.344.586	2.283.633	4.462.118	837.817	1.143.209	3.036.163	2.646.684	1.856.026	3.139.712	1.583.182	441.367	278.674	479.012
Diğer sosyal, toplumsal ve kişisel hizmetler	32.320.413	21.563.824	28.127.563	48.802.785	46.134.931	53.455.506	55.192.895	35.836.373	42.395.084	111.652.375	105.208.071	51.122.346	58.068.980	68.850.329

Kaynak: TÜİK'ten yazar tarafından derlenmiştir. (2021 yılı verileri geçici verilerdir.)

Türkiye'nin en çok dış ticaret gerçekleştirdiği 5 ülkenin toplam içerisindeki paylarına bakıldığında da dikkat çekici bilgilere ulaşılmaktadır. Aşağıdaki Grafik 5'te bu durum net olarak görülebilmektedir. İlgili dönemde dış ticaret akımları ülke bazlı incelendiğinde, her yıl toplam ihracatın yaklaşık %10'unun Almanya'ya, toplam ithalatın ise önemli bir kısmının Rusya ve Çin'den gerçekleştiği dikkat çekmektedir. Bu noktada belirtilmelidir ki, çekim modelinde belirtildiği gibi, ticaret partneri ülkelerin büyüklükleri ve aralarındaki mesafenin etkili olduğu buradan da belli ölçüde anlaşılabilmektedir. Bununla ilişkili olarak, Tablo 17'de dış ticaret akımlarının bölgesel dağılımlarına bakıldığında, benzer tespitlerin yapılması mümkün olmaktadır. Tablo 17 incelendiğinde hem ihracatta hem de ithalatta en fazla payın Avrupa ile Yakın ve Orta Doğu'ya olduğu görülmektedir. Bunlara ilave olarak, ilgili dönemde Türkiye'nin AB ülkeleri ile ihracatı, toplam ihracatın %33-%42'lik kısmını oluştururken, bu ülkelerle ithalat ise toplam ithalatın %31-37'lik kısmını oluşturmaktadır.

Grafik 5: En Çok Dış Ticaret Yapılan 5 Ülke

Kaynak: TÜİK'ten derlenen veriler kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur. (2021 yılı geçici verilerdir.)

Tablo 17: Türkiye’de Dış Ticaretin Bölgesel Dağılımı

	2008		2009		2010		2011		2012		2013		2014		2015		2016		2017		2018		2019		2020		2021	
	Toplam İhracat İçindeki Pay	Toplam İthalat İçindeki Pay	Toplam İhracat İçindeki Pay	Toplam İthalat İçindeki Pay	Toplam İhracat İçindeki Pay	Toplam İthalat İçindeki Pay	Toplam İhracat İçindeki Pay	Toplam İthalat İçindeki Pay	Toplam İhracat İçindeki Pay	Toplam İthalat İçindeki Pay	Toplam İhracat İçindeki Pay	Toplam İthalat İçindeki Pay	Toplam İhracat İçindeki Pay	Toplam İthalat İçindeki Pay	Toplam İhracat İçindeki Pay	Toplam İthalat İçindeki Pay	Toplam İhracat İçindeki Pay	Toplam İthalat İçindeki Pay	Toplam İhracat İçindeki Pay	Toplam İthalat İçindeki Pay	Toplam İhracat İçindeki Pay	Toplam İthalat İçindeki Pay	Toplam İhracat İçindeki Pay	Toplam İthalat İçindeki Pay	Toplam İhracat İçindeki Pay	Toplam İthalat İçindeki Pay	Toplam İhracat İçindeki Pay	Toplam İthalat İçindeki Pay
Avrupa Birliği 27	42.07	34.29	40.42	37.71	40.13	36.49	40.35	35.54	33.25	34.68	35.74	34.24	37.19	34.21	37.15	35.29	39.75	36.34	40.96	33.64	43.38	32.89	42.17	31.55	41.09	33.14	41.08	31.11
Diğer Avrupa (AB Hariç)	17.81	24.43	16.68	20.76	16.12	18.75	15.48	17.23	14.99	18.11	15.15	18.91	15.92	17.47	17.17	16.24	15.03	13.71	12.36	16.22	13.58	16.52	13.61	17.60	14.51	15.85	14.01	16.43
Kuzey Afrika	4.43	1.75	7.26	1.59	6.17	1.67	4.97	1.39	6.19	1.40	6.62	1.39	6.19	1.42	5.93	1.45	5.44	1.61	4.79	1.77	5.64	2.06	6.01	1.90	5.45	2.19	5.81	1.99
Diğer Afrika	2.43	1.02	2.68	1.21	1.98	0.93	2.69	1.42	2.57	1.10	2.70	1.00	2.54	1.03	2.73	1.01	2.56	1.08	2.64	1.30	2.96	1.10	3.25	0.87	3.57	1.10	3.54	1.06
Kuzey Amerika	3.64	6.64	3.50	6.75	3.73	7.13	4.05	7.20	4.37	6.38	4.33	5.54	4.63	5.71	4.91	5.82	5.19	6.01	6.18	6.04	5.70	6.44	5.22	6.29	6.34	5.64	7.17	5.17
Orta Amerika ve Karayipler	0.63	0.28	0.61	0.34	0.53	0.34	0.46	0.38	0.50	0.45	0.66	0.54	0.60	0.46	0.59	0.50	0.59	0.49	0.75	0.41	0.88	0.35	0.95	0.41	0.83	0.45	1.01	0.38
Güney Amerika	0.68	1.61	0.66	1.62	1.09	1.59	1.36	1.87	1.44	1.72	1.40	1.46	1.18	1.62	0.91	1.77	0.77	2.06	0.83	2.54	1.06	3.49	1.03	2.56	1.15	2.61	1.63	2.86
Yakın ve Orta Doğu	19.26	6.51	18.79	5.06	20.46	7.01	20.71	8.49	27.84	9.05	23.43	8.83	22.45	8.46	21.61	6.55	21.96	6.93	22.51	8.46	17.54	8.01	18.60	7.55	17.59	9.31	16.32	5.65
Diğer Asya	5.36	18.63	6.56	20.40	7.53	21.74	7.56	22.07	6.94	20.97	7.92	21.72	7.35	23.19	7.17	25.74	6.79	27.32	7.18	24.45	7.36	23.10	7.30	22.63	7.39	22.30	7.47	24.93
Avustralya ve Yeni Zelanda	0.33	0.43	0.35	0.46	0.35	0.27	0.36	0.34	0.32	0.36	0.35	0.52	0.38	0.26	0.43	0.29	0.52	0.33	0.41	0.96	0.48	0.50	0.44	0.52	0.50	0.20	0.50	0.43
Diğer Okyanusya ve Kutup Böl. Ülkeleri	0.22	0.00	0.11	0.00	0.08	0.00	0.11	0.00	0.07	0.01	0.09	0.00	0.14	0.00	0.07	0.02	0.09	0.01	0.11	0.01	0.11	0.01	0.12	0.01	0.20	0.02	0.08	0.01
Belirlenemeyen Ülke ve Bölgeler	0.86	3.75	0.44	3.42	0.01	3.61	0.01	3.65	0.01	5.32	0.01	5.33	0.00	5.64	0.01	4.72	0.01	3.39	0.01	3.52	0.00	4.95	0.00	7.50	0.00	6.54	0.00	9.38
Serbest Bölgeler	2.28	0.66	1.92	0.68	1.83	0.47	1.89	0.43	1.51	0.44	1.59	0.50	1.44	0.52	1.33	0.59	1.28	0.72	1.27	0.67	1.30	0.59	1.31	0.62	1.38	0.65	1.39	0.61
Sınır Ticaret Merkezleri	0.01	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00

Kaynak: TÜİK’ten derlenen veriler kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur. (2021 yılı geçici verilerdir.)

4. AMPİRİK ANALİZ

4.1. Veri Seti

Bu çalışmada, 2008-2017 döneminde Türkiye'nin en çok dış ticaret gerçekleştirdiği ilk 50 ülkeden verilerine eksiksiz ulaşılabilen 41 ülke¹³⁴ ile olan ikili ticaret akımları genişletilmiş panel çekim modeli kapsamında analiz edilmektedir. Bu kapsamda, Türkiye'nin ticaret partneri ülkelerle karşılıklı olarak gerçekleştirdiği ticaretin belirleyicileri ele alınmakta ve söz konusu belirleyiciler arasından ticaretin kolaylaştırılması ile ilgili olanların ticaret akımlarına etkisi incelenmektedir. Ayrıca Türkiye ekonomisinin dış ticareti, Linder Hipotezi açısından da ele alınmaktadır. Bu noktada belirtilmelidir ki, analiz dönemi olarak 2008-2017 döneminin belirlenmesinin sebebi, ticaretin kolaylaştırılmasına ilişkin olarak kullanılan değişkenlerin Dünya Ekonomik Forumu tarafından belirli yıllarda metodoloji değişikliğine gitmesi ve değişken değerlerindeki farklılaşmadır. Benzer şekilde Türkiye'nin ticaret partneri olan söz konusu 41 ülkenin seçilmesinin sebebi ise ticaretin kolaylaştırılması verilerinin eksiksiz olarak sağlanabildiği ülkelerin bu ülkeler olmasıdır. Ayrıca aşağıda bahsedilecek olan kukla değişkenlerden OECD üyeliği konusunda, analiz döneminde hali hazırda üye olanların analiz edilmesi, kukla değişkeninin kullanılabilmesi için gerekli olduğundan, Slovenya ve İsrail ülkeleri ile olan ticaret akımları analizden çıkarılmak durumunda kaldığı belirtilmelidir. Diğer bir ifade ile, söz konusu iki ülkenin analiz dönemi içerisinde (iki ülke de 2010 yılında OECD'ye üye olmuşlardır) üye olmaları, bu ülkelerin kukla değişken konusunda analiz dışı bırakılmasını gerekli kılmıştır.

Çalışmada ticaretin kolaylaştırılmasını yansıtan değişkenler olarak World Economic Forum'un Küresel Rekabet Gücü Raporu'nda yer alan rekabet gücü alt bileşenlerinden olan "Liman Kalitesi", "Yolların Kalitesi", "Demiryollarının Kalitesi", "Hava Taşımacılığı Kalitesi" ve "Gümrük Prosedürlerinin Verimliliği" istatistikleri kullanılmıştır. Bu noktada, Tablo 18'de görüldüğü üzere, analizde yer alan değişkenlerin aralarındaki korelasyon değerlerinin yüksek olması, ticaretin kolaylaştırılması değişkenlerinin endeks olarak analize dahil edilmesini gerekli kılmış

¹³⁴ İlgili ülkelere çalışmanın sonunda yer alan ülkeler listesinden ulaşabilmektedir.

ve bahsedilen değişkenler, Temel Bileşenler Analizi (Principal Component Analysis) kapsamında endeks olarak hesaplanmış ve modele dahil edilmiştir.

Dış ticaret verileri TÜİK'ten, kişi başına düşen GSYH, Dünya Bankası veri tabanından, ülkeler arası mesafe verileri Research and Expertise on the World Economy (CEPII)'den elde edilmiş ve reel efektif döviz kuru verileri Bruegel veri setinden elde edilmiştir. Bu değişkenlere ek olarak Linder Hipotezi'ne yönelik olarak Benzerlik Endeksi hesaplanmış ve analize dahil edilmiştir. Son olarak Ekonomik Serbestlik Endeksi verileri ise The Heritage Foundation'dan elde edilmiştir. Bu çalışmadaki modelde endeks olarak yer alan değişkenlerin hesaplamalarına ve açıklamalarına alt başlıklar halinde yer verilecektir.

Tablo 18: Değişkenler Arasındaki Korelasyon

	qualityport _i	qualityroads _i	qualityairtransport _i	qualityrailroad _i	burdencustomsprocedures _i	lntrade _{ij}	lnpergdp _i	lnpergdp _j	lndistcap _{ij}	lnsimilarityindex _{ij}	lnrealxcrate _i	lnecofreedomindex _i	lnecofreedomindex _j	oecd	eumember
qualityport _i	1.0000														
qualityroads _i	0.7854	1.0000													
qualityairtransport _i	0.7640	0.8592	1.0000												
qualityrailroad _i	0.7502	0.5599	0.4586	1.0000											
burdencustomsprocedures _i	0.7639	0.5874	0.5015	0.7472	1.0000										
lntrade _{ij}	0.2154	0.0772	0.0364	0.3739	0.1447	1.0000									
lnpergdp _i	0.6391	0.6466	0.5917	0.5668	0.6459	0.2314	1.0000								
lnpergdp _j	-0.0396	0.0306	0.0403	-0.1033	-0.0969	0.1913	-0.0271	1.0000							
lndistcap _{ij}	0.0937	0.1545	0.1258	0.0306	0.0318	-0.2734	0.0070	0.0070	1.0000						
lnsimilarityindex _{ij}	-0.1358	-0.1182	-0.1457	-0.1711	-0.1201	0.0340	0.0052	0.0052	-0.1237	1.0000					
lnrealxcrate _i	-0.1351	-0.2348	-0.1970	0.0761	0.0260	0.0071	-0.1270	-0.0683	0.0546	-0.1254	1.0000				
lnecofreedomindex _i	0.2191	0.3478	0.3795	0.0427	0.2458	-0.0702	0.5055	0.0583	-0.1808	0.0080	-0.2228	1.0000			
lnecofreedomindex _j	0.1343	-0.0000	-0.0237	0.2047	0.1699	0.2212	0.0583	0.5055	-0.1808	0.0080	0.0816	-0.1412	1.0000		
oecd	0.3348	0.3904	0.3769	0.2714	0.3576	0.1655	0.5719	0.5719	0.0344	-0.0837	-0.1797	0.3815	0.3815	1.0000	
eumember	0.3545	0.1189	0.0917	0.4217	0.5558	0.2274	0.5228	-0.0990	-0.3140	0.0823	-0.0561	0.2952	0.1635	0.3504	1.0000

Kaynak: Stata15 programında yazar tarafından gerçekleştirilen analizden elde edilmiştir.

4.1.1. Temel Bileşenler Analizi ve Ticaretin Kolaylaştırılması Endeksi

Temel bileşenler analizi, bir dizi korelasyonlu değişkeni bir dizi korelasyonsuz ortogonal temel bileşenlere çevirmeyi amaçlamaktadır. Boyut azaltmanın yanı sıra, bu analiz orijinal değişkenler arasında var olan olası bağımlılıkları ve ilişkileri keşfetmek ve yorumlamak için de kullanılabilir. ¹³⁵ Bir başka ifade ile temel bileşenler analizi, birden fazla göstergeyi orijinal göstergelerin bilgilerinin çoğunu yansıtabilen birkaç kapsamlı endekse dönüştürebilen kapsamlı bir istatistiksel yöntem olarak tanımlanabilir. ¹³⁶

Temel bileşenler analizi, bir değişken setinin varyans-kovaryans yapısını bu değişkenlerin birkaç doğrusal kombinasyonları aracılığıyla açıklamakla ilgilenmektedir. Bu yöntemin, veri azaltma ve yorumlama gibi temel amaçları bulunmaktadır. ¹³⁷

Temel bileşenler analizine ilişkin Kaiser-Meyer-Ohlin (KMO) ve Bartlett Küresellik Testleri'nin sonuçları önem arz etmektedir. Zira bu testler, yürütülen analize yönelik durum/değişken oranını kontrol etmek için önerilen bir örneklem yeterliliği ölçüsüdür. Söz konusu testler örneklem yeterliliğinin kabul edilmesinde önemli rol oynamaktadır. ¹³⁸

Bu kapsamda, çalışmada yürütülen temel bileşenler analizine ilişkin KMO ve Bartlett Küresellik Testleri'ne ilişkin sonuçlar aşağıdaki Tablo 19 ve Tablo 20'de yer almaktadır. Sonuçları değerlendirmeye geçmeden önce belirtmelidir ki, KMO 0 ve 1 arasında değerler almaktadır ¹³⁹ ve değerlerin yer aldığı aralıklar şu şekilde farklı isimlerle değerlendirilmektedir: ¹⁴⁰ Manoj Kumar Sinha'ya göre, 0.6'nın üzerindeki değerler kabul edilebilir niteliktedir. ¹⁴¹

¹³⁵ Bogdan Mihai Niculescu ve Gina Andrei, Principal Component Analysis as a Tool for Enhanced Well Log Interpretation, **Romanian Geophysical Journal**, Vol. 60, 2016, sf.49.

¹³⁶ Huang Shaowei ve Zhang Jixiang, Analysis of the Main Causes of the Imbalance of International Payments and Risk Prediction, **Advances in Economics, Business and Management Research**, Vol. 26, 2017, sf. 450.

¹³⁷ Richard A. Johnson ve Dean W. Wichern, **Applied Multivariate Statistical Analysis**, 6th edition, New Jersey: Pearson Prentice-Hall, 2007, sf.430.

¹³⁸ Manoj Kumar Sinha, Do Macro-Economic Variables Affect Foreign Trade of India? Panel Regression Approach, **Journal of Commerce and Accounting Research**, Vol. 5, Issue. 1, 2016, sf. 49.

¹³⁹ Henry F. Kaiser, An Index of Factorial Simplicity, **Psychometrika**, Vol. 39, No. 1, March, 1974, sf. 31.

¹⁴⁰ Henry F. Kaiser, sf. 35.

¹⁴¹ Manoj Kumar Sinha, sf. 49.

0.90-1.00	Harika
0.80-0.89	Değerli
0.70-0.79	Orta
0.60-0.69	Vasat
0.50-0.59	Çok Kötü
0.00-0.49	Kabul Edilemez

Buna göre, çalışmada elde edilen KMO değeri, Tablo 19’da görüldüğü üzere 0.80 çıkarak “Değerli” olarak adlandırılan kategoride yer almakta ve örneklemin yeterli olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 19: KMO Değerleri

Değişken	KMO
qualityport _i	0.8204
qualityroads _i	0.8092
qualityairtransport _i	0.7272
qualityrailroad _i	0.8177
burdencustomsprocedures _i	0.8516
Overall	0.8037

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Son olarak, çalışmadaki temel bileşenler analizine ilişkin Bartlett Küresellik test sonuçlarına göre, “Değişkenler birbirleriyle ilişkili değildir” H_0 hipotezinin reddedildiği, dolayısıyla temel bileşenler analizinin çalışmada kullanımı açısından herhangi bir engelin olmadığı anlaşılmaktadır.

Tablo 20: Bartlett Küresellik Testi

KMO Değeri		0.804
Bartlett Küresellik Testi	Chi-Square	3575.409
	Degrees of Freedom	10
	Prob	0.000
	H_0 : Değişkenler Birbirleriyle İlişkili Değildir.	

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Temel bileşenler analizi yöntemindeki önemli sorunlardan bir tanesi, verilerin kaç ana bileşen ile temsil edilmesi gerektiğidir. Buna yönelik, genel olarak en yaygın kabul gören kurallardan birisi, birden büyük özdeğer(eigenvalue) sayısı kadar temel bileşen seçmek gerektiği şeklindedir.¹⁴² Örneğin “Türkiye’de İller Arası Göç: Mekânsal Panel Model Yaklaşımı” çalışmasında Hayri Abar bu yaklaşımı benimseyerek, analizinde tüm yıllar için özdeğerleri birden büyük olan dokuz adet faktör türetmiştir.¹⁴³

Bu çerçevede, çalışmada yukarıda açıklanan korelasyon değerleri yüksek çıkan ticaretin kolaylaştırılmasına ilişkin değişkenlere yönelik olarak temel bileşenler analizi yapılmış, bu sayede daha düşük korelasyon değerine sahip bileşen(ler) elde edilerek modeldeki değişkenlerin arasındaki yüksek korelasyon durumunun yol açacağı sorunların önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Yapılan analiz neticesinde ilk olarak aşağıdaki Tablo 21’de görülen sonuçlara ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre, yukarıda da belirtildiği üzere, özdeğeri 1’den büyük bileşen sayısı kadar temel bileşen seçilmesi gerekmektedir. Diğer bir deyişle, ticaretin kolaylaştırılması ile ilgili 5 değişkeni kullanarak bir temel bileşen elde edilmektedir. Ayrıca, elde edilen sonuçlara göre, birinci temel bileşenin, söz konusu 5 değişkenin sahip olduğu bilgilerin %74’üne sahip olduğu da anlaşılmaktadır.

Tablo 21: Temel Bileşenler Analizi-Eigenvalue Değerleri

Component	Eigenvalue	Difference	Proportion	Cumulative
Comp1	3.72208	2.96498	0.7444	0.7444
Comp2	0.757101	0.505452	0.1514	0.8958
Comp3	0.251649	0.0962926	0.0503	0.9462
Comp4	0.155357	0.0415457	0.0311	0.9772
Comp5	0.113811		0.0228	1.0000

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Netice itibariyle, yapılan temel bileşenler analizi ile ticaretin kolaylaştırılmasına yönelik değişkenlerin bir endeks olarak modele eklenmesi mümkün olmaktadır. Bu şekilde beş ticaretin kolaylaştırılması değişkeninin tek bir endeks olarak modele eklenmesiyle değişkenlerin arasındaki yüksek korelasyon probleminin önüne

¹⁴² Ayhan Seyfullahoğulları, Ülkelerin Sanayileşmelerinde Etkili Olan Bileşenler, **Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt. 18, Sayı. 1, 2003, s. 401.

¹⁴³ Hayri Abar, Türkiye’de İller Arası Göç: Mekânsal Panel Model Yaklaşımı, **Basılmamış Doktora Tezi**, Erzurum, 2014, sf. 68.

geçilmiştir. Son durum itibariyle değişkenler arasındaki korelasyon durumu aşağıdaki Tablo 22’de görülebilmektedir. Buna göre, değişkenler arasında sorun teşkil edecek ölçüde korelasyon durumu görülmemektedir.

Tablo 22: Temel Bileşenler Analizi Sonrası Değişkenler Arası Korelasyon Değerleri

	lntrade _{ij}	lnpergdp _i	lnpergdp _j	lndistcap _{ij}	tradedfacilitationindex _i	lnsimilarityindex _{ij}	lnrealxcrate _i	lnecofreedomindex _i	lnecofreedomindex _j	oecd	eumember
lntrade _{ij}	1.0000										
lnpergdp _i	0.2314	1.0000									
lnpergdp _j	0.1913	-0.0271	1.0000								
lndistcap _{ij}	-0.2734	0.0070	0.0070	1.0000							
tradedfacilitationindex _i	0.2154	0.6391	-0.0396	0.0937	1.0000						
lnsimilarityindex _{ij}	0.0340	0.0052	0.0052	-0.1237	-0.1358	1.0000					
lnrealxcrate _i	0.0071	-0.1270	-0.0683	0.0546	-0.1351	-0.1254	1.0000				
lnecofreedomindex _i	-0.0702	0.5055	0.0583	-0.1808	0.2191	0.0080	-0.2228	1.0000			
lnecofreedomindex _j	0.2212	0.0583	0.5055	-0.1808	0.1343	0.0080	0.0816	-0.1412	1.0000		
oecd	0.1655	0.5719	0.5719	0.0344	0.3348	-0.0837	-0.1797	0.3815	0.3815	1.0000	
eumember	0.2274	0.5228	-0.0990	-0.3140	0.3545	0.0823	-0.0561	0.2952	0.1635	0.3504	1.0000

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.1.2. Reel Efektif Döviz Kuru

Bir ülkenin ulusal para biriminin reel değerinin o ülkenin ticaret partnerlerinin sepeti karşısındaki gelişimini ölçen Reel efektif döviz kuru, hem teorik hem de uygulamalı ekonomik araştırma ve politika analizlerinde sıklıkla kullanılan bir değişkendir. Reel efektif döviz kuru, bir para biriminin denge değerinin değerlendirilmesi, fiyat veya maliyette rekabet gücünün değişimi, ticaret akımlarının dinamikleri veya ticarete konu olan sektörler ve ticarete konu olmayan sektörler arasında üretimin yeniden tahsisi için teşvikler gibi çok çeşitli amaçlar için kullanılmaktadır.¹⁴⁴

Reel efektif döviz kuru değişkeni, aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$REER_t = \frac{NEER_t \cdot CPI_t}{CPI_t^{(Foreign)}} \quad (4.1.2.1)$$

Burada, $REER_t$ incelenen ülkenin ticaret ortaklarının para birimlerinden oluşan bir sepet karşısındaki reel efektif döviz kurunu, CPI_t incelenen ülkenin tüketici fiyatları endeksini, $NEER_t = \prod_{i=1}^N S(i)_t^{w^{(i)}}$ incelenen ülkenin nominal efektif döviz kurudur. Bu da sırasıyla $S(i)$ nin geometrik ağırlıklı ortalaması, bir birim ulusal paranın yabancı para fiyatı olarak ölçülen incelenen ülke ve i ticaret partneri arasındaki nominal ikili döviz kurudur. $CPI_t^{(Foreign)} = \prod_{i=1}^N CPI(i)_t^{w^{(i)}}$ ticaret partnerlerinin tüketici fiyat endekslerinin geometrik olarak ağırlıklı ortalamalarıdır. $CPI(i)_t$ ticaret partneri i nin tüketici fiyat endeksini, $w^{(i)}$ ticaret partneri i nin ağırlığını ve N ise dikkate alınan ticaret partnerleri sayısıdır. Bu noktada belirtilmelidir ki, ağırlıkların toplamı bire eşittir, yani $\sum_{i=1}^N w^{(i)} = 1$ dir.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Zsolt Darvas, Real Effective Exchange Rates for 178 Countries: A New Database, **Bruegel Working Paper**, 2012/06, s. 1.

¹⁴⁵ Darvas, s.2.

4.1.3. Benzerlik Endeksi

Yeni uluslararası ticaret teorilerinden bir tanesi olan ve Linder Hipotezi olarak bilinen Tercihlerde Benzerlik Teoremi¹⁴⁶,’nde Linder, ticaretin benzer talep yapılarına sahip ülkeler arasında olacağını belirtmiştir. Talep yapısını kişi başına düşen gelir belirlediği ölçüde, kişi başına düşen gelir ne kadar eşitse, ülkeler arasındaki ticaret o kadar yoğun olacaktır.¹⁴⁷

Bu bağlamda, ülkeler arasındaki benzerlik durumları bir endeks aracılığıyla hesaplanmak istenirse aşağıdaki gibi ifade edilebilecektir.

$$BenzerlikEndeksi_{ij} = \ln \left(1 - \left(\frac{GSYH_i}{GSYH_i + GSYH_j} \right)^2 - \left(\frac{GSYH_j}{GSYH_i + GSYH_j} \right)^2 \right) \quad (4.1.3.1)$$

Burada, $GSYH_i$ i ülkesinin gayri safi yurtiçi hasılasını, $GSYH_j$ ise j ülkesinin gayri safi yurtiçi hasılasını göstermektedir. Benzerlik endeksi, GSYH açısından iki ticaret partnerinin büyüklük benzerliği ölçmektedir.¹⁴⁸

Ekanayake, Mukherjee ve Veeramacheneni’nin çalışmalarına paralel olarak, benzerlik endeksinin bu çalışmadaki modelde pozitif işaretli olması beklenmektedir. Çünkü, kişi başına düşen GSYH açısından benzerliğin, farklılaştırılmış mallar sektöründe ülkeye özgü ürün çeşitliliği boyutunda benzerliği artırmakta ve bu da ticaret hacminin artmasına yol açmaktadır.¹⁴⁹

Çalışmada benzerlik endeksinin yer verilmesi, Türkiye ekonomisinde ilgili dönemde Linder Hipotezi’nin geçerliliğinin sınanabilmesine olanak tanımakta, bu da çalışmanın literatüre katkısı konusunda önemli bir destek sağlamaktadır.

¹⁴⁶ Uluslararası ticaret teorileri başlığı altında detaylı olarak bahsedilmiştir.

¹⁴⁷ Linder, sf. 17.

¹⁴⁸ Fritz Breuss ve Peter Egger, “How Reliable Are Estimations of East-West Trade Potentials Based on Cross-Section Gravity Analyses?”, **Empirica**, Vol.26, Kluwer Academic Publishers, (1999), sf. 84.

¹⁴⁹ E. M. Ekanayake, Amit Mukherjee ve Bala Veeramacheneni, “Trade Blocks and the Gravity Model: A Study of Economic Integration among Asian Developing Countries”, **Journal of Economic Integration**, Vol. 25, No. 4, December (2010), sf. 636.

4.1.4. Ekonomik Serbestlik Endeksi

The Heritage Foundation, hukuk kuralı, devlet boyutu, düzenleyici verimlilik ve piyasa açıklığı şeklinde ekonomik çevrenin dört temel yönünü dikkate alarak Ekonomik Serbestlik Endeksi'ni oluşturmaktadır. Bahsedilen kategorilerin içerisinde 12 nicel ve nitel faktör bulunmaktadır. Söz konusu dört kategori içerisindeki 12 ekonomik özgürlüğünün her biri 0 ile 100 arasında derecelendirilmekte ve bir ülkenin genel puanı her birine eşit ağırlık verilerek bu on iki ekonomik özgürlüğün ortalaması alınarak elde edilmektedir. İfade edilen 12 ekonomik özgürlük şu şekilde sıralanmaktadır:¹⁵⁰

Hukuk Kuralı:

- *Mülkiyet hakları, Hükümet Bütünlüğü, Yargı Etkinliği*

Devlet Boyutu:

- *Hükümet Harcamaları, Vergi Yükü, Mali Sağlık*

Düzenleyici Verimlilik:

- *İş Serbestliği, Çalışma Serbestliği, Parasal Serbestlik*

Piyasa Açıklığı:

- *Ticaret Serbestliği, Yatırım serbestliği, Finansal Serbestlik*

Ekonomik Serbestlik Endeksi aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır:

$$Ekonomik\ Serbestlik_i = 100 \cdot \frac{(Tariff_{max} - Tariff_i)}{(Tariff_{max} - Tariff_{min})} - NTB_i \quad (4.1.4.1)$$

Burada, $Tariff_{max}$ ve $Tariff_{min}$ sırasıyla en yüksek ve en düşük tarife oranlarını yüzde olarak gösterirken, $Tariff_i$ ise i ülkesindeki ağırlıklı ortalama tarife oranını (%) ifade etmektedir. Minimum tarife doğal olarak sıfır ve maksimum tarife ise %50 olarak belirlenmiştir. Son olarak NTB_i ise tarife dışı engelleri ifade etmektedir.¹⁵¹

¹⁵⁰ Terry Miller, Anthony B. Kim ve James M. Roberts, **2021 Index of Economic Freedom**, Washington, D.C.:The Heritage Foundation, 2021, sf. 453-464.

¹⁵¹ Terry Miller, Anthony B. Kim ve James M. Roberts, sf.461.

Tuna, Tunalı ve Şimşek'in çalışmalarında vurgulamış oldukları üzere, endeks değişkenlerinin dış ticareti pozitif yönde etkileyeceğinin beklenmesine rağmen tarife dışı engellerin hesaplanmasında net verilerin olmaması sebebiyle beklenenin tersine bir etki durumu söz konusu olabilmektedir.¹⁵²

4. 2. Model Tanımlama

Analizde yer alan değişkenlere ilişkin tüm bu açıklamaların ardından, bu aşamada çekim modelinden ve çekim modeli uygulamasından bahsetmek gerekmektedir.

1687 yılında ileri sürmüştüğü “Evrensel Yerçekimi Yasası” nda Newton, i ve j gibi iki nesne arasında çekim ilişkisinin olduğunu şu şekilde ortaya koymuştur.

$$F_{ij} = G \frac{M_i M_j}{D_{ij}^2} \quad (4.2.1)$$

Denklem (4.2.1)'de,

F_{ij} nesneler arasındaki çekim gücünü,

M_i ve M_j sırasıyla i cisminin kütlesini ve j cisminin kütlesini

D_{ij} iki nesne arasındaki uzaklığı ve

G yerçekimsel sabiti ifade etmektedir.¹⁵³

Newton'un “Evrensel Çekim Yasası” Tinbergen tarafından uluslararası ticarete uyarlanmış ve ampirik çalışmalarda kullanılmasının önü açılmıştır. 1962 yılındaki “Shaping the World Economy: Suggestions for an International Economic Policy” çalışmasında Tinbergen çekim modelinin matematiksel formülasyonunu tasarlamış ve 42 ülkenin ticaret akımlarını analiz etmiştir. Söz konusu çalışmada Tinbergen, iki ülke

¹⁵² Yusuf Tuna, Halil Tunalı ve Onur Şimşek, Türkiye'nin Seçilmiş Ülkelerle Olan Dış Ticaretinin Genişletilmiş Çekim Modeli Bulgularıyla Analizi ve Ticaret Potansiyeli, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 Temmuz 2020 (Özel Ek) Prof. Dr. Sabri ORMAN Özel Sayısı, 2020, sf. 106.

¹⁵³ Keith, Head, *Gravity for Beginners*, 2003, <https://vi.unctad.org/tda/background/Introduction%20to%20Gravity%20Models/gravity.pdf> Erişim Tarihi: 30.02.2021, sf. 2.

arasındaki ticaret akımlarını ilgili ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin pozitif, ülkeler arası uzaklık gibi taşıma maliyetlerinin ise negatif etkilediğini ifade etmiş ve analizini buna göre yapmıştır. Ticaret akım denklemini ise şu şekilde oluşturmuştur.

$$E_{ij} = a_0 Y_i^{a_1} Y_j^{a_2} D_{ij}^{a_3} \quad (4.2.2)$$

Burada,

E_{ij} , i ülkesinden j ülkesine yapılan ihracatı

Y_i , i ülkesinin GSYH'sini

Y_j , j ülkesinin GSYH'sini

D_{ij} , i ülkesi ve j ülkesi arasındaki uzaklığı

a_0, a_1, a_2 ve a_3 ise modelin parametrelerini göstermektedir.¹⁵⁴

Temel çekim modeline göre, i ülkesinden j ülkesine yapılan ihracat, bu ülkelerin ekonomik büyüklükleri, nüfusları, doğrudan coğrafi uzaklıklarını ve belirli akımlarda ortak olan bir tür kurumsal özellikleri içeren bir dizi kukla değişken ile açıklanmaktadır.¹⁵⁵ Ayrıca, standart çekim modeli, ticareti açıklamada ilgili olup olmadıklarını test etmek için altyapı donanımı, kişi başına düşen gelirdeki farkların karesi ve reel döviz kuru gibi bir dizi değişkenle genişletilmektedir.¹⁵⁶

Bu bağlamda Türkiye'nin ticaret partneri 41 ülke ile ikili ticaret akımları genişletilmiş panel çekim modeli ile analiz edilirken aşağıdaki denklem kullanılmaktadır.

¹⁵⁴ Jan Tinbergen, **Shaping the World Economy: Suggestions for an International Economic Policy**, Newyork: Twentieth Century Fund, 1962, s. 264.

¹⁵⁵ Raymund Macanas, **Augmented Gravity Model of International Trade: An Empirical Application to ASEAN Intra-and Extra- Regional Trade of Textiles and Clothing**, SSRN, <https://ssrn.com/abstract=2695945>, Erişim Tarihi: 26.04.2022, October, 2015, sf. 8.

¹⁵⁶ Inmaculada Martinez-Zarzoso and Felicitas Nowak-Lehmann, Augmented Gravity Model: An Empirical Application to Mercosur-European Union Trade Flows, **Journal of Applied Economics**, Vol. VI, No. 2, Nov. 2003, sf. 292.

$$\begin{aligned}
lntrade_{ij} = & \beta_0 + \beta_1 lnpergdp_i + \beta_2 lnpergdp_j + \beta_3 lndistcap_{ij} + \beta_4 lnrealxcrate_i \\
& + \beta_5 lnsimilarityindex_{ij} + \beta_6 lnecofreedomindex_i \\
& + \beta_7 lnecofreedomindex_j + \beta_8 tradefacilitationindex_i + \beta_9 oecd \\
& + \beta_{10} eumember + error\ term
\end{aligned}
\tag{4.2.3}$$

Burada,

$lntrade_{ij}$ i ülkesinden j ülkesine yapılan ihracatın doğal logaritmasını, (Türkiye’den ilgili ülkelere, ilgili ülkelerden Türkiye’ye) (ABD doları cinsinden)

$lnpergdp_i$ i ülkesinin -ihracat yapan ülkenin-kişi başına düşen GSYH’sının doğal logaritmasını, (ABD Doları cinsinden)

$lnpergdp_j$ j ülkesinin -ithalat yapan ülkenin-kişi başına düşen GSYH’sının doğal logaritmasını, (ABD Doları cinsinden)

$lndistcap_{ij}$ i ülkesinin -ihracat yapan ülkenin- başkenti ile j ülkesinin -ithalat yapan ülkenin- başkenti arasındaki mesafenin doğal logaritmasını,

$lnrealxcrate_i$ i ülkesinin -ihracat yapan ülkenin- reel döviz kurunun doğal logaritmasını,

$lnsimilarityindex_{ij}$ i ve j ülkesinin –ticaret partneri ülkelerin- büyüklüklerindeki benzerliği ölçen benzerlik endeksi değerinin doğal logaritmasını,

$lnecofreedomindex_i$ i ülkesinin -ihracat yapan ülkenin- ekonomik serbestlik endeksi değerinin doğal logaritmasını,

$lnecofreedomindex_j$ j ülkesinin -ithalat yapan ülkenin- ekonomik serbestlik endeksi değerinin doğal logaritmasını,

$trade\,facilitation\,index_i$ i ülkesinin -ihracat yapan ülkenin- ticaretin kolaylaştırılması endeks değeri,

$oecd$ i ve j ülkelerinin –ihracat ve ithalat yapan ülkelerin- her ikisi de OECD üyesi ise 1, yoksa 0 şeklindeki kukla değişken,

$eumember$ i ülkesinin -ihracat yapan ülkenin- AB üyesi ise 1 yoksa 0 şeklindeki kukla değişkeni ifade etmektedir.

4. 3. Ekonometrik Metodoloji

Ticaretin kolaylaştırılmasının Türkiye'nin dış ticaret akımları üzerindeki etkisine yönelik bu çalışmada, öncelikle Havuzlanmış En Küçük Kareler, Sabit Etkiler ve Rassal Etkiler yöntemleri ile analiz edilmiş ve bu üç yöntemden hangisinin daha uygun olacağı sınanmıştır. İkinci olarak, Hausman Taylor Tahmincisi ile değişkenler analiz edilmiş ve son olarak Stokastik Sınır Analizi yapılmıştır. Uygulanan yöntemlerin ortak noktası üç yöntemin de panel veri yöntemlerinden olmalarıdır. Analizde Hausman-Taylor Tahmincisi'nin kullanılmasının sebebi, ilk aşamada sabit etkiler yönteminde hesaplanmayan ve zamanla değişmeyen değişken olarak ifade edilen ülkeler arası mesafe değişkeni gibi değişkenleri analize dahil ederek daha doğru bir analiz gerçekleştirebilmektir. Stokastik sınır analizi ile ise hem ilk aşamadaki tahmincilerin hem de daha kapsamlı sonuçlar elde edilmesine olanak sağlayan Hausman-Taylor Tahmincisinin dirençliliği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bir başka ifadeyle, stokastik sınır analizi ile incelenen değişkenlerin farklı yöntemlerde işaret ve anlamlılıkları açısından birbirleri ile tutarlılıkları ele alınmıştır.

Analizdeki yöntemlerin ortak noktası olan panel veri analizinin bir takım faydaları bulunmaktadır. Baltagi'ye göre bu faydalar şu şekilde sıralanabilmektedir:¹⁵⁷

- *Bireysel heterojenliğin kontrol edilmesi:* Panel veri bireylerin, firmaların, bölgelerin veya ülkelerin heterojenliğini varsaymaktadır. Fakat bu heterojenliği kontrol etmeyen zaman serisi ve yatay kesit çalışmaları sapmalı sonuçlar elde etme riskini taşımaktadır.
- *Panel veri daha açıklayıcı veri, daha çeşitli, değişkenler arasında daha az doğrusal bağlantı, daha fazla özgürlük ve etkinlik sağlamaktadır.*

¹⁵⁷ Badi,H, Baltagi, **Econometric Analysis of Panel Data**, 3rd Edition, England: John Wiley & Sons Ltd., 2005, s. 4-7.

- Panel veri uyarlanma dinamiklerini daha iyi inceleyebilmektedir.
- Panel veri saf yatay kesit veya saf zaman serisi verilerinde basitçe saptanamayan etkilerin ölçümünü ve tanımlanmasını daha iyi yapabilmektedir.
- Panel veri modelleri salt yatay kesit veya salt zaman serisi verilerinden daha karmaşık davranışsal modelleri test etme ve inşa etmeye izni vermektedir.
- Bireyleri, firmaları ve hane halklarını toplayan mikro panel veri, makro seviyede benzer değişkenlerin ölçümünden daha doğru ölçüm yapabilmektedir. Firmalar veya bireyler üzerinde toplanmadan kaynaklanan sapmalar azaltılabilmekte veya yok edilebilmektedir.
- Diğer taraftan makro panel veri daha uzun bir zaman serilerine sahiptir ve zaman serisi analizlerinde tipik birim kök testlerinin standart olmayan dağılım problemlerinden farklıdır.

Bu çerçevede, analizde kullanılan ekonometrik yöntemlerin detaylı şekilde açıklanması çalışmanın metodolojisinin daha iyi anlaşılabilmesi açısından oldukça önem arz etmektedir. Bu sebeple, kullanılan yöntemler ayrı başlıklar altında ele alınacaktır.

4.3.1. Havuzlanmış En Küçük Kareler Yöntemi

Doğrusal ve statik panel veri modellerinin tahmin edilmesinde birçok yöntem kullanılmaktadır. Bunlar, havuzlanmış model, sabit etkiler modeli ve rassal etkiler modeli olmak üzere temel olarak üç gruba ayrılmaktadır.¹⁵⁸

Panel veriler, N sayıda birimin ve her birime ait T sayıda gözlemin birlikte ele alınması ile oluşturulmaktadır. Genel olarak doğrusal panel veri modeli:

$$Y_{it} = \beta_{0it} + \beta_{1it}X_{1it} + \beta_{2it}X_{2it} + \dots + \beta_{kit}X_{kit} + u_{it} \quad i=1,\dots,N; t=1,\dots,T \quad (4.3.1.1)$$

veya kısaca ifade etmek gerekirse;

$$Y_{it} = \beta_{0it} + \sum_{k=1}^K \beta_{kit} X_{kit} + u_{it} \quad i=1,\dots,N; t=1,\dots,T \quad (4.3.1.2)$$

şeklinde ifade edilebilmektedir. Burada alt indislerden i; hanehalkı, birey, firma, şehir, ülke gibi birimleri, t ise gün, ay ve yıl gibi zamanı ifade etmektedir. Diğer bir ifade ile, i, yatay kesit boyutunu; t ise, zaman boyutunu göstermektedir. β_{0it} , sabit terimi; β_{kit} ,

¹⁵⁸ Süleyman Sözeri, Türk İmalat Sanayinde Enerji Yoğunluğunu Etkileyen Faktörler, **Basilmamış Doktora Tezi**, Ankara, 2020, s. 66.

Kx1 boyutlu parametreler vektörünü; X_{kit} , k. açıklayıcı değişkenin t zamanında i. birim için değerini; Y_{it} , bağımlı değişkenin t zamanında i. birim için değerini ifade etmektedir. Panel veri modelleri, parametrelerin birim ve/veya zamana göre değer almasına bağlı olarak şu şekilde sınıflandırılabilir:

- “*Klasik Model*” olarak ifade edilen hem sabit, hem de eğim parametrelerinin birimlere ve zamana göre sabit olduğu modeller:

$$Y_{it} = \beta_0 + \sum_{k=1}^K \beta_k X_{kit} + u_{it} \quad (4.3.1.3)$$

- “*Birim Etkiler Modeli*” olarak ifade edilen eğim parametresinin sabit, sabit parametrenin birimlere göre değişken olduğu modeller:

$$Y_{it} = \beta_{0i} + \sum_{k=1}^K \beta_k X_{kit} + u_{it} \quad i=1, \dots, N; t=1, \dots, T \quad (4.3.1.4)$$

- Hem birim hem de zaman etkisini içermesi nedeniyle “*Birim ve Zaman Etkileri Modeli*” olarak bilinen, eğim parametresinin sabit, sabit parametrenin birimlere ve zamana göre değişken olduğu modeller:

$$Y_{it} = \beta_{0it} + \sum_{k=1}^K \beta_k X_{kit} + u_{it} \quad i=1, \dots, N; t=1, \dots, T \quad (4.3.1.5)$$

- Tüm parametrelerin birimlere göre değişken, zamana göre sabit olduğu modeller:

$$Y_{it} = \beta_{0it} + \sum_{k=1}^K \beta_{ki} X_{kit} + u_{it} \quad i=1, \dots, N; t=1, \dots, T \quad (4.3.1.6)$$

- Tüm parametrelerin hem birimlere hem de zamana göre değişken olduğu modeller:

$$Y_{it} = \beta_{0it} + \sum_{k=1}^K \beta_{kit} X_{kit} + u_{it} \quad i=1, \dots, N; t=1, \dots, T \quad (4.3.1.7)$$

Eğim parametresi sabitken, sabit katsayının değişken olduğu (4.3.1.4) ve (4.3.1.5) numaralı modeller panel veri analizinde en çok kullanılan modeller olup, “*Değişken Sabit Katsayılı Modeller*” ya da “*Sabit Parametresi Değişken Modeller*” olarak isimlendirilmektedir.¹⁵⁹

Sabit katsayılar modeli olarak da ifade edilebilen klasik modelde, ne önemli ülke, ne de önemli zamansal etkiler olmaması durumunda, bütün veri havuzlanarak

¹⁵⁹ Ferda Yerdelen Tatoğlu, **Panel Veri Ekonometrisi**, 2. Baskı, İstanbul: Beta Yayınevi, 2013, sf. 37-39.

klasik en küçük kareler yöntemi uygulanabilmektedir. Bu sebeple de Havuzlanmış En Küçük Kareler olarak da adlandırılabilir. ¹⁶⁰

Havuzlanmış En Küçük Kareler yönteminin en önemli özellikleri şu şekilde sıralanabilmektedir: ¹⁶¹

- *Hata teriminde birim ve/veya zaman etkileri yoksa havuzlanmış en küçük kareler iyi bir tahmin yöntemidir, tutarlı tahminciler sunmaktadır.*
- *Hata teriminde birim ve/veya zaman etkileri varsa; havuzlanmış en küçük kareler yönteminde hata terimi $v_{it} = \mu_i + \lambda_t + u_{it}$ 'dir, yani birleşik (karma) hatadır (burada μ_i : birim etkileri, λ_t ise zaman etkisini göstermektedir).*
- *Eğer hata teriminde birim ve/veya zaman etkileri varsa; havuzlanmış en küçük kareler tahmincileri, sadece bu etkiler bağımsız değişkenler ile korelasyonsuzsa [$E(X_{it}\mu_i) = 0$ ve $E(X_{it}\lambda_t) = 0$] tutarlıdır. Bu da $E(X_{it}u_{it}) = 0$ ve $E(X_{it}v_{it}) = 0$ varsayımlarının sağlanması ile mümkün olmaktadır. Örneğin, otoregresif modellerde bağımsız değişkenler ile birim etki korelasyonludur, bu nedenle dışsalılık varsayımı bozulmaktadır. Bu varsayım sağlansa bile, her bir hata teriminde birim etkiler olması nedeniyle, otokorelasyonla karşılaşmaktadır. Dolayısıyla tutarlılık sağlansa bile, tahminciler (genelde) etkin değildir. Bu nedenle, dirençli standart hataları kullanmak gibi bir yöntem seçilmelidir.*
- *Hata terimi heteroskedastik ise, etkin tahminciler elde edilememektedir. Bu durumda, dirençli standart hataların kullanılması ya da genelleştirilmiş en küçük kareler (GEKK) yöntemi kullanılarak tahminler yapılması gibi bir yöntem seçilmelidir.*

¹⁶⁰ Robert Yaffee, **A Primer for Panel Data Analysis**, Social Science, Statistics and Mapping, New York University Information Technology Services, 2003, sf. 3.

¹⁶¹ Tatoğlu, sf. 42.

4.3.2. Sabit Etkiler Yöntemi

Panel veri analizinde kullanılan diğer bir yöntem olarak sabit etkiler yöntemi ile karşılaşılmaktadır. Sabit etkiler yöntemi, farklı bireyler için regresyon doğrusunun farklı sabitlerine çevrilen bireysel farklılıkları hesaba katmaktadır. Bu durumda, model, denklem (4.3.2.1)'de gösterildiği üzere, i alt simgesini, β_1 sabit terimine atamaktadır. Bu şekilde hesaplanan sabit terimler sabit etkiler olarak ifade edilmektedir.¹⁶²

$$Y_{it} = \beta_{1i} + \beta_2 X_{2it} + \beta_3 X_{3it} + e_{it} \quad (4.3.2.1)$$

Sabit etkiler, yalnızca zaman içinde değişen değişkenlerin etkisini analiz etmek için kullanılan bir yöntem olarak dikkat çekmektedir. Sabit etkiler yöntemi, ülke, kişi, şirket gibi bir birim içindeki tahminci ve çıktı değişkenleri arasındaki ilişkiyi keşfetmektedir. Her birim, tahminci değişkenlerini etkiyebilecek veya etkileyemeyecek kendi bireysel karakteristiklere sahiptir. Örneğin, erkek veya kadın olmak belirli bir konuya yönelik görüşü etkileyebilmekte; belirli bir ülkenin politik sistemi ticaret veya GSYH üzerinde bir miktar etkiye sahip olabilmekte; veya bir şirketin ticari uygulamaları şirketin hisse senedi fiyatını etkileyebilmektedir. Bu noktada, sabit etkiler yöntemi kullanılırken bir takım varsayımlarda bulunmak gerektiğini de belirtmek gerekmektedir. Sabit etkiler yöntemi, bu zamanla değişmeyen özelliklerin etkilerini ortadan kaldırdığı için, tahmincilerin çıktı değişkenleri üzerindeki net etkisini değerlendirebilme olanağı vermektedir. Bu yöntemin diğer bir önemli varsayımı, bu zamanla değişmeyen özelliklerin bireye özgü olduğu ve diğer bireysel özelliklere ilişkilendirilmemesi gerektiğidir. Her birim farklıdır, bu sebeple de birimin hata terimi ve sabiti (bireysel özellikleri yansıtan) diğerleri ile ilişkilendirilmemesi gerekmektedir. Şayet, hata terimleri bağlantılı ise, çıkarımlar doğru olmayabileceği için ve bu ilişkinin muhtemelen rassal etkiler kullanarak modellenmesi gerektiği için sabit etkiler yöntemi uygun olmamaktadır.¹⁶³

¹⁶² Constantin Colonescu, **Principles of Econometrics with R**, <https://bookdown.org/ccolonescu/RPoE4/RPoE.pdf>, Erişim Tarihi: 28.11.2021, sf. 220.

¹⁶³ Oscar Torres-Reyna, **Panel Data Analysis Fixed and Random Effects Using Stata (v. 4.2)**, Data & Statistical Services, Princeton University, 2007, s. 9.

4.3.3. Tesadüfi Etkiler Yöntemi

Çalışmada uygulanacak bir diğer yöntem tesadüfi etkiler yöntemidir. Bireysel etkiler tahmincilerle kesinlikle ilişkisizse, o zaman bireysel spesifik sabit terimleri, kesit birimleri arasında tesadüfi bir şekilde dağılmış olarak modellemek uygun olabilmektedir.¹⁶⁴

Tesadüfi etkiler yöntemi, paneldeki bireyler tesadüfi olarak seçildiği için β_{1i} sabiti ile ölçülen özelliklerinin de tesadüfi olması gerektiğini kabul ederek sabit etkiler yöntemini genişletmektedir. Böylece, tesadüfi etkiler yöntemi, $\bar{\beta}_1$ 'in popülasyon ortalamasını, u_i 'nin ise bireye özgü tesadüfi terimi temsil eden denklem (4.3.3.1)'de görülen sabit biçimini almaktadır. Sabit etkiler durumunda olduğu gibi tesadüfi etkilerin de zamanla değişmez olduğunu belirtmek gerekmektedir.¹⁶⁵

$$\beta_{1i} = \bar{\beta}_1 + u_i \quad (4.3.3.1)$$

Sabitin bu formu denklem (4.3.2.1)'de değiştirilirse, sonuç denklem (4.3.3.2)'deki gibi olmaktadır.

$$Y_{it} = \bar{\beta}_1 + \beta_2 X_{2it} + v_{it} \quad (4.3.3.2)$$

Sabit burada, bireyler arasında sabit olan sabit etkiler modelinin aksinedir, fakat hata terimi denklem (4.3.3.3)'te gösterildiği gibi hem bireysel özellikleri hem de ilk regresyon hata terimini içermektedir.

$$v_{it} = u_i + e_{it} \quad (4.3.3.3)$$

Böylece tesadüfi etkiler modeli, hata teriminin özel yapısıyla ayırt edilmektedir: hataların ortalaması sıfırdır, varyansı $\sigma_u^2 + \sigma_e^2$, bireyler arasında ilişkisiz ve zamansal kovaryans σ_u^2 'ye eşittir.

Tesadüfi etkiler yönteminin önemli bir özelliği, denklem (4.3.3.4)'te görüldüğü üzere, hatalardaki zamansal korelasyonun zamanla azalmamasıdır.

¹⁶⁴ William H. Greene, **Econometric Analysis**, Fifth Edition, New Jersey: Prentice Hall, 2003, sf. 293.

¹⁶⁵ Colonescu, sf. 223-224.

$$\rho = \text{corr}(v_{it}, v_{is}) = \frac{\sigma_u^2}{\sigma_u^2 + \sigma_e^2} \quad (4.3.3.4)$$

Tesadüfi etkilerin test edilmesi, bireyler arasında hiçbir farklılık yoktur hipotezini test etmek anlamına gelmektedir. Bu durum, bireye özgü tesadüfi değişkenin sıfır varyansa sahip olduğu anlamına gelmektedir. Denklem (4.3.3.5) test edilen hipotezi göstermektedir.

$$H_0 : \sigma_u^2 = 0, H_A : \sigma_u^2 > 0 \quad (4.3.3.5)$$

Bu noktada, sabit etkiler ve tesadüfi etkiler yöntemlerinin arasındaki temel ayrımın, gözlenmeyen bireysel etkinin, bu etkinin stokastik olup olmadığı değil, modeldeki tahmincilerle ilişkilendirilen unsurları içerip içermediği olduğunu belirtmek gerekmektedir.¹⁶⁶

4.3.4. Hausman-Taylor Yöntemi

J. Hausman ve W. E. Taylor “Panel Data and Unobservable Individual Effects” başlıklı çalışmalarında uyguladıkları farklı bir yöntemle panel veri analizine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Söz konusu çalışmada, zaman serileri ve yatay kesit verilerinin birleştirilmesindeki önemli bir amacın diğer açıklayıcı değişkenlerle ilişkilendirilebilecek bireye özgü gözlenemeyen etkileri kontrol etmek olduğunu vurgulamışlardır. Bu kapsamda çalışmada, gizli değişkenin dışsalılık kısıtlamalarını ve zamanla değişmeyen özelliklerini kullanarak, *i) bu etkinin varlığı ve kullandıkları aşırı tanımlayıcı kısıtlamalar için bir test türetilmektedir; ii) tanımlama için gerekli ve yeterli şartları ve iii) asimtotik olarak etkin araç değişkenler tahmincisini ve grup içi tahmincisiden farklı olduğu koşulları kullanmışlardır.*¹⁶⁷

Hausman-Taylor yöntemi, dahil edilen değişkenler ile hata terimi arasındaki korelasyonu ortadan kaldırmak için yalnızca modelde yer alan bilgileri kullanan bir tesadüfi etkiler, araç değişken tekniğidir. Sonuç olarak, zamanla değişen değişkenler için tahminlerden ödün vermeden zamanla değişmeyen değişkenlerin tahmini mümkün

¹⁶⁶ William H. Greene, **Econometric Analysis**, Seventh Edition, England: Pearson, 2012, sf. 387.

¹⁶⁷ Jerry A. Hausman ve William E. Taylor, “Panel Data and Unobservable Individual Effects”, **Econometrica**, Vol. 49, No. 6, (Nov. 1981), sf. 1377.

olmaktadır. Böylece, sabit etkiler tekniğinin (zamanla değişen değişkenlerin tutarlı tahminleri ve tesadüfi etkiler modelinin (zamanla değişmeyen değişkenlerin dahil olması ve örnek dışı tahminin geçerliliği) en çekici özellikleri birleştirilmektedir.¹⁶⁸

Tesadüfi etkiler yönteminin denklemi şu şekilde ifade edildiğini düşünelim:

$$Y_{ijt} = \alpha_0 + \beta'X_{ijt} + \delta'Z_{ij} + \varepsilon_{ijt} + \mu_{ij} \quad (4.3.4.1)$$

Burada, α_0 tahmin edilecek genel bir sabiti, X zamanla değişen açıklayıcı değişkenlerin bir vektörünü, Z zamanla değişmeyen açıklayıcı değişkenlerin bir vektörünü, β ve δ tahmin edilecek katsayıların vektörlerini ve ε_{ijt} beklenen değeri 0 olduğu varsayılan hata terimini ifade etmektedir. Son olarak, μ_{ij} ise, $E[\mu_{ij}] = 0$, $\text{Var}[\mu_{ij}] = \sigma_\mu^2$ ve $\text{Cov}[\mu_{ij}, \varepsilon_{ijt}] = 0$ olduğu varsayılan, ülke çiftine özgü bir hata terimini belirtmektedir.¹⁶⁹

Hausman-Taylor yönteminin temel varsayımı, μ_{ij} olarak tanımlanan ülke çiftine özgü hata terimi ile ilişkilendirilen açıklayıcı değişkenlerin tanımlanabilmesidir. Tesadüfi etkiler yöntemine ilişkin denklemin (4.3.4.1)'de olduğu durumda, Hausman-Taylor yöntemine ilişkin denklem şu şekilde yazılabilmektedir:

$$Y_{ijt} = \alpha_0 + \beta_1'X1_{ijt} + \beta_2'X2_{ijt} + \delta_1'Z1_{ij} + \delta_2'Z2_{ij} + \varepsilon_{ijt} + \mu_{ij} \quad (4.3.4.2)$$

Burada, $X1$, zamanla değişen ve μ_{ij} ile ilişkilendirilmeyen değişkenleri, $X2$, zamanla değişen ve μ_{ij} ile ilişkilendirilen değişkenleri, $Z1$, zamanla değişmeyen ve μ_{ij} ile ilişkilendirilmeyen değişkenleri ve $Z2$, zamanla değişmeyen ve μ_{ij} ile ilişkilendirilen değişkenleri ifade etmektedir.¹⁷⁰

Hausman-Taylor yönteminin uygulanabilmesi için zamanla değişen dışsal(egzojen) değişkenlerin sayısı ($X1$ değişkenleri), zamanla değişmeyen içsel(endojen) değişkenlerin sayısına ($Z2$ değişkenleri) eşit veya fazla olması

¹⁶⁸ Matthew Q. McPherson ve William N. Trumbull, "Rescuing Observed Fixed Effects: Using the Hausman-Taylor Method for Out-of-Sample Trade Projections", **The International Trade Journal**, Vol. 22, No. 3, (July-September, 2008), sf. 318.

¹⁶⁹ McPherson ve Trumbull, sf. 320.

¹⁷⁰ McPherson ve Trumbull, sf. 323.

gerekmektedir. Ancak bu durumda Hausman-Taylor yöntemi ile tutarlı bir tahmin yapmak mümkün olabilmektedir.¹⁷¹

Hausman-Taylor yöntemi, bir tesadüfi etkiler yöntemi olması sebebiyle zaman içinde değişmeyen değişkenleri denklemden atmamakta, diğer taraftan tesadüfi etkiler yönteminin dezavantajı olan, tesadüfi etkilerin bağımsız değişkenlerle korelasyonunda kaynaklanan sapmaları da gideren bir yöntem olarak oldukça dikkat çekmektedir.¹⁷²

Zamanla değişmeyen değişkenleri dikkate alma olanağı tanınması ve tesadüfi etkiler yönteminin de dezavantajlı durumunu giderebiliyor olması sebebiyle Hausman-Taylor yöntemi, çekim modeli için de oldukça kullanışlı alternatif bir yöntem olarak birçok önemli çalışmada kullanılmıştır. Örneğin Carrere, 2006 yılındaki çalışmasında, bir çekim modeli ile expost bölgesel ticaret anlaşmalarını değerlendirme amacıyla 130 ülkeyi kapsayan ve 1962-1996 dönemine ilişkin tahmin gerçekleştirmektedir.¹⁷³ Hausman Taylor yönteminin de uygulandığı çalışmada, değişkenlerin endojen ve egzogen olarak tanımlanabilmesi için Hausman Aşırı Özdeşleşme Testi (Hausman Test of Over-Identification) ve bir takım farklı testler uygulanmıştır. Bu farklı testlere göre, “nihai” regresyon GSYH, nüfus, altyapı ve yedi bölgesel ticaret anlaşması içi ticaret kukla değişkenlerini endojen olarak değerlendirmektedir.¹⁷⁴ Yapılan analiz sonunda Hausman-Taylor tahmincisinin verimli ve Aşırı Özdeşleşme Testi’nin uygun olduğu sonucuna ulaşılmıştır.¹⁷⁵

Bu yöntemi kullanan bir diğer çalışma olarak Shepotylo’nun 2010 yılındaki çalışması öne çıkmaktadır. Söz konusu çalışmada, 2000-2007 yıllarında Ukrayna’nın AB’ye entegre olmamasının maliyetlerine ulaşmak için çekim modeli tahmini gerçekleştirmektedir. Yapılan analiz ile iki aşamalı Hausman Taylor ve iki aşamalı çift sabit etki yöntemlerinin benzer tahminler ürettiği, basit bir OLS yönteminin ise oldukça

¹⁷¹ Hausman ve Taylor, sf. 1383.

¹⁷² Güzin Bayar, “Türkiye’nin Kalkınmış Ülkelere ve Orta Doğu-Kuzey Afrika Ülkelerine İhracatı: Karşılaştırmalı Yer Çekimi Analizi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. VII, Sayı. 2, (Ekim 2014), sf. 137.

¹⁷³ Celine Carrere, Revisiting the Effects of Regional Trade Agreements on Trade Flows with Proper Specification of the Gravity Model, *European Economic Review*, Vol. 50, Issue. 2, February 2006, sf. 223.

¹⁷⁴ Celine Carrere, sf. 231-232.

¹⁷⁵ Celine Carrere, sf.245.

mantıksız sonuçlar ürettiği gösterilmektedir.¹⁷⁶ Çalışmada, i ülkesinin AB'ye aday olarak ilan edilmişse 1, i ülkesi AB üyesi ise 2, aksi takdirde 0 değerini alan EU kukla değişken ve i ve j ticaret partneri ülkelerin her ikisinin AB üyesi olmaları durumunda 1, aksi takdirde 0 değerini alan $bothEU$ isimli kukla değişken endojen değişken olarak yer almaktadır.¹⁷⁷

Son olarak Brodzicki ve Uminski ise 2013 yılındaki çalışmalarında 1999-2011 döneminde bir panel çekim modeli kullanarak Polonya bölgelerinin uluslararası ticaret partnerleriyle olan ikili ticaret akımlarının belirleyicilerini analiz etmektedir. Çalışmanın amacına yönelik olarak yazarlar, örneğin panel değişken varyans ile ilgili bazı ekonometrik problemleri çözmek için Hausman Taylor tahmincisi uygulamaktadır.¹⁷⁸

4.3.5. Stokastik Sınır Yöntemi

Çekim denklemleri, literatürdeki teorik tartışmalara dayalı olarak daha anlamlı bir tahmin sağlamak için stokastik sınır yaklaşımıyla tahmin edilebilmektedir. İhracat için sınır çekim denklemi şu şekilde tahmin edilebilmektedir:

$$X_{ij} = f(Z_i; \beta) \exp(-u_i + v_i) \quad (4.3.5.1)$$

Burada, X_{ij} i ülkesinden j ülkesine fiili ihracatı, $f(Z_i; \beta)$ terimi, potansiyel ikili ticaretin (Z_i) belirleyicilerinin bir fonksiyonunu ve β ise bilinmeyen parametrelerin bir vektörünü ifade etmektedir. Tek taraflı hata terimi, u_i Roemer'in 1977 yılındaki ve Anderson'un 1979 yılındaki çalışmalarında atıfta bulunulan içsel "ekonomik mesafe" yanlılığının birleşik etkileridir. İhracatçı ve ithalatçı ülkelere özgü olan bu yanlılık, ilgili iki ülke arasındaki fiili ve potansiyel farklılıkları oluşturmaktadır. $\exp(u)$ 0'dan farklı (ancak 1'e eşit veya 1'den küçük) bir değer aldığı anda, bu "ekonomik mesafe" yanlılığı veya ülkeye özgü faktörlerin birleşik etkilerinin önemli olduğu ve bunların fiili ihracatın potansiyel ihracata ulaşmasını engellediği anlamına gelmektedir. Böylece, ikili gözleme

¹⁷⁶ Oleksandr Shepotylo, A Gravity Model of Net Benefits of EU Membership: The Case of Ukraine, **Journal of Economic Integration**, Vol.25, No. 4, December, 2010, sf.700.

¹⁷⁷ Oleksandr Shepotylo, sf. 686.

¹⁷⁸ Tomasz Brodzicki and Stanislaw Uminski, International Trade Relations of Enterprises Established in Poland's Regions: Gravity Model Panel Estimation, **Institute for Development Working Papers**, No. 001/2013, 2013, sf.13.

özgü, u_i terimi, ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin kontrolünde olan verimsizliklerin bir fonksiyonu olan logaritmik değerlerde potansiyel ve fiili çıktı arasındaki farkı yansıtmaktadır. Böylece, geleneksel yaklaşımdan farklı olarak, çekim modeli tahmininin stokastik sınır yöntemi, iki ülke arasındaki ticaret akımlarında “ekonomik mesafe” yanlılığının etkisini dışlamamaktadır. Çift taraflı hata terimi v_i ise, örnekte gözlemler arasında tesadüfi olarak dağılan ölçüm hatalarını içeren, diğer değişkenlerin ticaret akımlarına etkisini yakalamaktadır.¹⁷⁹

Stokastik sınır tahmin yöntemi, EKK yönteminin aksine, üretim fonksiyonları ve maliyet fonksiyonları için kullanılmaktadır. Çekim denklemi, uluslararası ticarette işlem veya taşıma maliyetlerinin minimizasyonunun bir sonucu olarak görüldüğünden stokastik sınır tahmini, çekim denklemleri için uygun ve yeterli olarak görülmektedir.¹⁸⁰

Rassal etkiler ve sabit etkiler yöntemleri en küçük kareler varsayımına göre çalışan modeller iken, iktisatçılar tarafından genellikle üretim fonksiyonlarına dayandırılan ancak Kalirajan’ın 2008 yılındaki çalışması sonrasında, ticaret çalışmalarında da kullanılır hale gelen stokastik sınır analizleri, en yüksek olabilirlik varsayımına göre çalışmaktadır.¹⁸¹ Ayrıca, en yüksek olabilirlik metotları stokastik çekim modellerinin tahminin yanı sıra bu modelin yanlılığı için de kullanılabilir.¹⁸²

Örneğin Armstrong and Drysdale, bölgeler arası ticaret ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının performansını değerlendirmek için ticaret ve yatırımın sınırlarını tahmin ederek performans kıyaslaması yapmaktadır. Bu çerçevede, söz konusu çalışmada, ticaretin bir çekim modeli ve bir mekansal doğrudan yabancı sermaye yatırımları modeli kullanarak ve stokastik sınır analizi uygulanarak, ticaret ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının belirleyicilerine dayalı sınırlar tahmin edilmektedir.¹⁸³

¹⁷⁹ Kaliappa Kalirajan, “Gravity Model Specification and Estimation: Revised”, **Applied Economics Letters**, Vol. 15, Issue. 13, (2008), sf. 1038-1039.

¹⁸⁰ Heejoon Kang ve Michele Fratianni, **International Trade Efficiency, the Gravity Equation, and the Stochastic Frontier**, 2006, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=952848, Erişim Tarihi: 07.12.2021, sf. 9.

¹⁸¹ Memduh Alper Demir, Uluslararası Enerji Fiyatlarının Dünya Ticareti Üzerine Etkisi, **Basılmamış Doktora Tezi**, İzmir, 2019, sf. 112.

¹⁸² Kalirajan, sf. 1039.

¹⁸³ Shiro Armstrong and Peter Drysdale, The Influence of Economics and Politics on the Structure of World Trade and Investment Flows, **EABER Working Paper Series**, Paper No. 61, 2009, sf. 2.

Kumar and Prabhakar ise 2017 yılındaki çalışmalarında, Hindistan’da ihracat ve ithalat verimlilik seviyelerini belirlemede Serbest Ticaret Anlaşmaları’nın rolünü analiz etmek amacıyla çekim modelinin stokastik sınır versiyonunu kullanmaktadır. Çalışmada Hindistan’ın seçilmiş Serbest Ticaret Anlaşmaları’nın ve mevzuat kalitesinin 2000-2014 dönemi boyunca ihracat ve ithalat verimliliğine etkisi tahmin edilmektedir.¹⁸⁴ Son olarak, Aynı yılda Demir, Bilik ve Utkulu ise yaptıkları çalışmalarında stokastik sınır çekim modelinin uygulayarak seçilmiş 14 Asya ülkesinin ikili makine ve ulaşım ekipmanı ticaret etkinliğini incelemektedir.¹⁸⁵

Bu çalışmada ise, stokastik sınır yöntemi, farklı yöntemlerle elde edilen sonuçların tutarlılığını veya yanlılığını görebilmek amacıyla kullanılmıştır. Diğer bir ifadeyle, stokastik sınır yöntemi, sonuçların dirençliliğini test etmek amacıyla kullanılmıştır.

4.4. Analiz Bulguları

Çalışmada yapılan tüm analiz sonuçları aşağıdaki Tablo 24, Tablo 26, Tablo 27 ve Tablo 28’de yer almaktadır. Analizlerle ilgili önemli notlara ve sonuçlara ilişkin değerlendirmelere tabloların üst kısımlarında yer verilmiştir. Panel veri analizlerinde en çok kullanılan yöntemler olan, havuzlanmış EKK, sabit etkiler ve tesadüfi etkiler çekim modeline ilişkin bulgular Tablo 24’te gösterilmiştir. Ancak bunlara geçmeden önce tahminlere ilişkin diagnostik testlerin ele alınması gerekmektedir.

Yatay kesit bağımlılığı, otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarının olup olmadığının tespiti yapılan analiz için oldukça önem arz etmektedir. Bu kapsamda, ilk olarak yatay kesit bağımlılığı ve otokorelasyon sorunlarına bakılmadığının belirtmek gerekmektedir. Zira, Torres-Reyna’nın 2007 yılındaki çalışmasında belirttiği üzere, Baltagi’ye göre yatay kesit bağımlılık sorunu 20-30 yıllık uzun dönem serilerde ortaya çıkan bir sorundur.¹⁸⁶ Yine, aynı çalışmada belirtildiği üzere, otokorelasyon sorunu da

¹⁸⁴ Surender Kumar and Prerna Prabhakar, India’s Trade Potential and Free Trade Agreements: A Stochastic Frontier Gravity Approach, **Global Economy Journal**, Vol. 17, No. 1, 2017, sf. 1.

¹⁸⁵ Memduh Alper Demir, Mustafa Bilik and Utku Utkulu, The Impact of Competitiveness on Trade Efficiency: The Asian Experience By Using the Stochastic Frontier Gravity Model, **Eurasian Journal of Economics and Finance**, Vol.5, No.4, 2017, sf. 1.

¹⁸⁶ Oscar, Torres-Reyna, sf. 33.

20-30 yıl gibi uzun dönem serilerinde ortaya çıkmaktadır.¹⁸⁷ Son olarak, değişen varyans sorunu incelendiğinde, aşağıdaki Tablo 23'te de yer alan test sonuçlarına ulaşılmıştır. Buna göre, klasik modelde değişen varyans sorunu olup olmadığını tespit etmek amacıyla uygulanan White Testi sonucunda klasik modelde değişen varyans sorununun olduğu anlaşılmıştır. İkinci olarak, sabit etkiler için Değiştirilmiş Wald Testi sonucunda sabit etkiler için de değişen varyans sorununun varlığı görülmüştür. Son olarak tesadüfi etkiler için Levene, Brown ve Forsythe Testleri yapılmış ve tesadüfi etkiler yöntemi için de değişen varyans sorununun olduğu anlaşılmıştır. Bu durumda, çalışmadaki analizde Huber, Eicker ve White tahmincisinin kullanılması gerekmektedir.¹⁸⁸ Dolayısıyla Tablo 24'te yer alan sonuçlar da bu tahminci sonuçlarıdır.

Tablo 23: Değişen Varyans Sorunu Test İstatistiği Sonuçları

Test	Test İstatistiği	Prob > chi2
White Testi	286.08	0.000
Değiştirilmiş Wald Testi	45170.46	0.000
Levene, Brown ve Forsythe'nin Testleri	$W_0 : 5.5395$	0.000
	$W_{50} : 4.0027$	0.000
	$W_{10} : 5.0074$	0.000
H_0 : Değişen Varyans Yoktur. H_1 : Değişen Varyans Yoktur.		

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bu kapsamda, havuzlanmış EKK sonuçlarına göre, çekim modelinin temel değişkenleri olan karşılıklı olarak ticaret yapan ülkelerin GSYH büyüklükleri, ticaret akımları üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye bulunmaktadır. Bir başka ifadeyle, Türkiye'nin dış ticaret akımlarında Türkiye'nin ve ticaret partneri ülkenin büyüklüğü

¹⁸⁷ Oscar Torres-Reyna, sf. 36.

¹⁸⁸ Tatoğlu, sf.242.

pozitif bir etkiye sahiptir. Ayrıca, yine çekim modelinin temel değişkenlerinden olan ticaret partneri ülkeler arasındaki mesafe de ticaret akımları üzerinde etkili olmakta, mesafe artışı ticaret akımlarını olumsuz yönde etkilemektedir. Diğer bir ifadeyle, mesafe değişkeni de teorik beklentiyle uyumlu olarak negatif ve anlamlı çıkmıştır. Yani Türkiye'nin ticaret partneri ülkeler ile olan mesafenin fazla olması dış ticaret akımlarını negatif yönde etkilemektedir.

Bu tezin esas ilgi alanına giren ticaretin kolaylaştırması konusuyla ilgili yapılan çalışmalardan ihracat yapan ülkede ticaretin kolaylaştırılmasının ticaret akımlarına pozitif katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, temel bileşenler analizi ile düzenlenmiş olan *tradedfacilitationindex_i* değişkeni sonuçlarına bakarak anlaşılabilmektedir. Söz konusu değişken pozitif ve anlamlı çıkmıştır. Havuzlanmış EKK yönteminde benzerlik endeksi ve reel döviz kuru değişkenleri anlamsız çıkarken, ticaret partneri ülkelerin ekonomik serbestlik endeksi değerleri konusunda negatif ve anlamlı sonuçlar gerçekleştiği görülmektedir. Son olarak, ticaret partnerlerinin OECD'ye üyelik durumlarına ilişkin kukla değişken anlamlı ve negatif çıkarken, ticaret partneri ülkenin AB üyesi olması durumunu ifade eden kukla değişken değeri ise pozitif ve anlamlı çıkmıştır.

İkinci olarak, sabit etkiler yöntemi sonuçlarına bakıldığında GSYH değişkenlerinin havuzlanmış EKK ile benzer ve dolayısıyla da teorik beklenti ile uyumlu çıktığı ancak çekim modelinin temel değişkenlerinden birisi olan zamanla değişmeyen nitelikteki mesafe değişkenini bu yöntemde hesaplanmadığı görülmüştür. Bunun yanında, kukla değişkenlerin de yine hesaplanmadığı dikkat çekmektedir. Diğer taraftan, ihracat yapan ülkenin ticaretin kolaylaştırılması ve ithalat yapan ülkenin ekonomik serbestlik endeksini ifade eden değişkenlerin sonuçları havuzlanmış EKK ile aynı şekilde çıktığı görülmüştür. Bu yöntem sonuçlarında bir önceki yöntemden farklı olarak benzerlik endeksi değişkeninin anlamlı ve pozitif olduğu, ihracat yapan ülkenin reel döviz kuru değişkeninin ise anlamlı ve negatif olduğu görülmüştür. Son olarak, ihracat yapan ülkenin ekonomik serbestliğini ifade eden değişken bu yöntemde anlamsız çıkmıştır.

Tablo 24 ile ilgili son olarak, tesadüfi etkiler yöntemi sonuçları dikkat çekmektedir. Zira bu yöntemde çekim modelinin zamanla değişen ve değişmeyen tüm değişkenleri hesaplanabilmektedir. Buna göre, GSYH ve mesafe değişkenlerinin teorik beklenti ile uyumlu çıktığı bu sonuçlardan da görülebilmektedir. Diğer taraftan, ihracat yapan ülkenin ticaretin kolaylaştırılması değişkeni ve benzerlik endeksi değişkeninin pozitif ve anlamlı, ihracat yapan ülkenin reel döviz kuru değişkeni, ithalat yapan ülkenin ekonomik serbestlik endeksi değişkeni ve OECD üyeliği ile ilgili kukla değişkenin ise negatif ve anlamlı olduğu görülmektedir. Bu durum bize ihracat yapan ülkede ticaretin kolaylaştırılmasının ve ülkelerin benzerlik seviyelerinin Türkiye ile olan dış ticaret akımlarını pozitif yönde etkilediğini, ihracat yapan ülkenin reel döviz kuru, ithalat yapan ülkenin ekonomik serbestlik seviyesi ve OECD üyeliği durumunun ise negatif yönde etkilediğini göstermektedir. Bunun yanında, ihracat yapan ülkenin ekonomik serbestlik endeksi değişkeni ile AB üyeliği konusundaki kukla değişkenin anlamsız çıktığı anlaşılmaktadır.

Tablo 24: Havuzlanmış EKK, Sabit Etkiler ve Tesadüfi Etkiler Analiz Bulguları

Değişkenler	Havuzlanmış EKK				Sabit Etkiler				Tesadüfi Etkiler			
	Katsayı	Dirençli Standart Hata	T Değeri	Prob	Katsayı	Dirençli Standart Hata	T Değeri	Prob	Katsayı	Dirençli Standart Hata	Z Değeri	Prob
Sabit	40.59038	4.114238	9.87	0.000	13.39874	3.507689	3.82	0.000	17.28433	3.571599	4.84	0.000
lnpergdp _i	0.6001458	0.0801441	7.49	0.000	0.6344532	0.1653286	3.84	0.000	0.6023955	0.1224723	4.92	0.000
lnpergdp _j	0.5434105	0.0593924	9.15	0.000	0.8124555	0.129013	6.30	0.000	0.7982991	0.1041051	7.67	0.000
lnDISTCAP _{ij}	-0.4905673	0.0473744	-10.36	0.000	0	(omitted)			-0.3397428	0.1560191	-2.18	0.029
tradeFacilitationIndex _i	0.1357413	0.0439384	3.09	0.002	0.0780192	0.035259	2.21	0.030	0.0881545	0.0360205	2.45	0.014
lnsimilarityIndex _{ij}	-0.060164	0.1436587	0.42	0.675	0.5429238	0.2719186	2.00	0.049	0.4498008	0.2458104	1.83	0.067
lnrealxrate _i	0.1788429	0.4093029	0.44	0.662	-0.711236	0.2871701	-2.48	0.015	-0.6361784	0.2612316	-2.44	0.015
lnecofreedomIndex _i	-5.179869	0.6218737	-8.33	0.000	0.6504616	0.7128502	0.91	0.364	0.505635	0.690326	0.73	0.464
lnecofreedomIndex _j	-0.920893	0.4613977	-2.00	0.046	-1.12188	0.3776104	-2.97	0.004	-1.123615	0.3695192	-3.04	0.002
oecd	-0.4393373	0.1137607	-3.86	0.000	0	(omitted)			-1.025987	0.3160468	-3.25	0.001
eumember	0.2325277	0.0955147	2.43	0.015	0	(omitted)			0.3076585	0.3099383	0.99	0.321
	Gözlem 820 F İstatistiği 31.98 Prob > F 0.0000 R ² 0.2818				Gözlem 820 F İstatistiği 19.53 Prob > F 0.0000 R ² 0.0776				Gözlem 820 Wald chi2 İstatistiği 171.14 Prob > chi2 0.0000 R ² 0.1562			

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bu noktada, tahmincilerden birisinin seçilerek sonuçlar hakkında değerlendirme yapılması gerekmektedir. Bu kapsamda, tahminciler arasında seçim yapılırken, klasik model ile tesadüfi etkiler yöntemi arasında seçim yapmak için Breusch Pagan Lagrange Çarpanı ve Düzeltilmiş Lagrange Çarpanı testleri; sabit etkiler ve tesadüfi etkiler arasında seçim yaparken ise Hausman Testi uygulanması gerekmektedir. Tablo 25’te görülebilen söz konusu testlerin sonuçlarına göre, çalışmada sabit etkiler yöntemine göre değerlendirmeler yapılması gerekmektedir. Ancak yukarıda da bahsedildiği üzere, sabit etkiler yönteminde, ülkeler arası mesafe gibi zamanla değişmeyen değişkenler ile ilgili tahmin elde edilememektedir. Bu da çekim modeli ile ilgili temel bir değişkenin değerlendirme dışı kalmasına yol açmaktadır.

Tablo 25: Tahminci Seçimine Dair Test Sonuçları

Breusch Pagan Lagrange Çarpanı ve Düzeltilmiş Lagrange Çarpanı Testleri	Hausman Testi (Dirençli)
Tesadüfi Etkiler, Çift Yönlü: LM(Var(u)=0) = 2970.79 Prob>chi2(1) = 0.000 ALM(Var(u)=0) = 2166.09 Prob>chi2(1) = 0.000 Tesadüfi Etkiler, Tek Yönlü: LM(Var(u)=0) = 54.50 Prob>N(0,1) = 0.000 ALM(Var(u)=0) = 46.54 Prob>N(0,1) = 0.000	Sargan-Hansen İstatistiği = 35.459 Prob = 0.000

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Böyle bir duruma ilişkin Kumar and Ahmed’in 2015 yılında yaptıkları çalışmalarında yer alan analizde, ticaret anlaşmalarında mesafe ve kukla değişkenler gibi zamanla değişmeyen değişkenler içerdiği, bu değişkenlerin de panel içinde belirli bir varlığa özgü olduğu ve diğer özelliklerle ilişkilendirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Buna ek olarak, hata terimlerinin zamanla değişmeyen bu değişkenlerle ilişkilendirilmesinin de oldukça olası olduğunu ve böylece bunun sabit etkileri seçmemek için bir sebep verdiğini ifade etmektedir. Son olarak tesadüfi etkiler ile EKK

arasında karar vermeye yardımcı olan Breusch-Pagan Lagrange çarpanı uygulaması sonucunda tesadüfi etkilerin uygun olduğunu belirtmektedir.¹⁸⁹

Literatürde tahmincilerin seçimi ile ilgili bu sorunu çözüme kavuşturan farklı bir yaklaşım olarak bir nevi tesadüfi etkiler yöntemi olan Hausman-Taylor yöntemi ile analiz yapılarak zamanla değişmeyen değişkenlerin hesaplanabilmesinin mümkün olduğu çeşitli çalışmalarla ortaya konulmuştur. Bu tür çalışmalara ilişkin örneklerle Hausman-Taylor yönteminin ele alındığı başlık altında yer verildiği için burada tekrara düşmeme adına yer verilmeyecektir.

Bu bağlamda, çalışmada daha doğru bir değerlendirme yapabilmek amacıyla Hausman-Taylor yöntemi kullanılarak, çekim modelinin tüm temel değişkenlerini kapsayacak şekilde ticaretin kolaylaştırılmasının Türkiye'nin dış ticaret akımlarına etkisi analiz edilmektedir.

Hausman-Taylor yöntemi kapsamında elde edilen sonuçlar Tablo 26'da yer almaktadır. Bu noktada bir kez daha hatırlatmak gerekir ki, Hausman Taylor yönteminde yukarıda da belirtildiği üzere, bu yöntemin tutarlı bir tahmin yapabilmesi için değişken gruplarında yer alan değişken sayıları önem arz etmektedir.¹⁹⁰ Bu duruma ilişkin analizde yer alan değişkenlerin söz konusu kritere uygun olduğu belirtilmelidir. Öte yandan, değişken gruplarında yer alan değişkenlerin hangilerinin içsel kabul edileceğinin de belirlenmesi gerekmektedir. Çalışmada içsel değişkenlerin tespiti için Carrere'nin 2006 yılındaki çalışmasında da uygulanan Hausman Aşırı Özdeşleşme Testi (Hausman Test of Over-Identification) ile hangi değişkenlerin içsel olması gerektiği belirlenmiş ve $\ln pergdp_i$, $trade facilitation index_i$ ve $\ln eco freedom index_j$ değişkenlerinin zamanla değişen içsel değişken, $oecd$ ve $eumember$ değişkenlerinin ise zamanla değişmeyen içsel değişkenler olmasının uygun olduğuna karar verilmiştir.

Zamanla değişen ve zamanla değişmeyen tüm değişkenlere ilişkin tahminlerin yapılabilirdiği görülen bu yöntem sonuçlarına göre, çekim modelinin temel değişkenlerinin teorik beklenti ile uyumlu çıktığı görülmektedir. Ticaretin

¹⁸⁹ Sushil Kumar and Shahid Ahmed, Gravity Model by Panel Data Approach: An Empirical Application with Implications for South Asian Countries, **Foreign Trade Review**, Vol.50, Issue. 4, 2015, sf. 237.

¹⁹⁰ Hausman ve Taylor, sf. 1383.

kolaylaştırılması konusunda beklendiği gibi, bu alandaki çalışmaların dış ticaret akımlarını artırdığı tespit edilmiştir. Ayrıca, benzerlik endeksi değişkeninin pozitif ve anlamlı çıkması, Linder Hipotezi'nin geçerliliğini göstermektedir. Tüm bunlara ilave olarak, ihracat yapan ülkenin reel döviz kuru, ticaret partneri ülkelerin serbestlik endeksi değişkenleri ve zamanla değişmeyen içsel bir değişken olarak analizde yer alan OECD'ye üyelik durumuna ilişkin kukla değişkenin anlamlı sonuçlar verdiği fakat AB'ye üyelik ile ilgili kukla değişkenin anlamsız çıktığı görülmektedir.

Tablo 26: Hausman-Taylor Yöntemi Analiz Bulguları

Değişkenler	Hausman-Taylor (H-T) Model
Sabit	20.71249* (6.18)
$\ln \text{pergdp}_i$	0.633058* (6.39)
$\ln \text{pergdp}_j$	0.81137* (10.03)
$\ln \text{distcap}_{ij}$	-0.735026** (-2.20)
$\text{tradefacilitationindex}_i$	0.079756* (3.08)
$\ln \text{similarityindex}_{ij}$	0.507289* (2.94)
$\ln \text{realxcrate}_i$	-0.705814* (-4.67)
$\ln \text{ecofreedomindex}_i$	0.645572* (2.58)
$\ln \text{ecofreedomindex}_j$	-1.126575* (-4.53)
oecd	-1.615678* (-2.90)
eumember	-2.26334 (-1.50)
Gözlem	820
Wald chi2 İstatistiği	369.93
Prop > chi2	0.0000

Not-1: $\ln \text{pergdp}_i$ ve $\ln \text{pergdp}_j$ değişkenlerinin zamanla değişen içsel değişken, *oecd* ve *eumember* değişkenlerinin ise zamanla değişmeyen içsel değişkenler olarak kabul edilip Hausman Aşırı Özdeşleşme Testi (Hausman Test of Over-Identification) yapıldığında Sargan-Hansen Test İstatistiği = 1.075 ve P-value = 0.5842 çıkmaktadır. Bu sonuçlar söz konusu değişkenlerin içsel değişken olarak analize dahil edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Not-2: * %1 düzeyinde anlamlılığı, ** %5 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Parantez içindeki değerler z istatistik değerlerini göstermektedir.

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Son olarak, Hausman-Taylor yöntemi ile elde edilen tahmin sonuçlarının dirençlilik testinin yapılması, diğer bir deyişle sonuçların tutarlı olup olmadığını tespit etmek amacıyla, En Yüksek Olabilirlik yöntemlerinden olan Stokastik Sınır Yöntemi ile tahmin yapılmıştır. Tablo 27’de bu yöntemle yapılan analiz sonuçları görülebilmektedir.

Tablo 27’deki stokastik sınır analizi Battase-Coelli (1988) modeline göre yapılan analizden elde edilen tahmin sonuçlarının tümünün anlamlılık ve etki yönleri açısından Hausman-Taylor yöntemindeki sonuçlar ile uyumlu olduğu görülebilmektedir. Bu durum, çalışmadaki değerlendirmelerin Hausman-Taylor yöntemi ile elde edilen tahminler üzerinden yapılmasının uygun olacağını göstermektedir.

Tablo 27: Stokastik Sınır Analizi Battese-Coelli (1988) Modeli Analiz Bulguları

Değişkenler	Battese-Coelli (1988)
Sabit	20.34331* (2.295577)
lnpergdp _i	0.6043612* (0.0882755)
lnpergdp _j	0.8015622* (0.0732192)
lndistcap _{ij}	-0.3305086** (0.1623736)
tradefacilitationindex _i	0.0871486* (0.025436)
lnsimilarityindex _{ij}	0.46293* (0.1673277)
lnrealxcrate _i	-0.6425704* (0.146087)
lnecofreedomindex _i	0.5226447** (0.2489931)
lnecofreedomindex _j	-1.123555* (0.2467142)
oecd	-1.046185* (0.2823088)
eumember	0.3120334 (0.3468039)
lnsigma2	0.219703 (0.157968)
ilgtgamma	3.039065* (0.1739309)
mu	3.199428* (0.39977)
Log-Likelihood	-206.8798
Gözlem	820
Wald chi2 İstatistiği	374.45
Prop > chi2	0.0000

Not: * %1 düzeyinde anlamlılığı, ** %5 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Parantez içindeki değerler z istatistik değerlerini göstermektedir.

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Analizde yer alan tüm değişkenlerin kullanılan bütün yöntemlere göre sonuçlarına ise Tablo 28'den ulaşmak mümkündür. Tablo 28, bir taraftan Hausman-Taylor yönteminin aslında seçilmesi gereken sabit etkiler yönteminin eksikliğini giderdiğini, bunun yanında stokastik sınır analizinin ise sonuçların tutarlı olduğunu net bir şekilde yansıttığını göstermektedir.

Tablo 28: Değişkenlerin Tüm Regresyon Yöntemlerine Göre Sonuçları

Değişken / Yöntem	Havuzlanmış EKK	Sabit Etkiler	Tesadüfî Etkiler	Hausman-Taylor	Stokastik Sınır
$\ln\text{pergdp}_i$	+	+	+	+	+
$\ln\text{pergdp}_j$	+	+	+	+	+
$\ln\text{distcap}_{ij}$	-	0	-	-	-
$\text{tradefacilitationindex}_i$	+	+	+	+	+
$\ln\text{similarityindex}_{ij}$	Anlamsız	+	+	+	+
$\ln\text{realxcrate}_i$	Anlamsız	-	-	-	-
$\ln\text{ecofreedomindex}_i$	-	Anlamsız	Anlamsız	+	+
$\ln\text{ecofreedomindex}_j$	-	-	-	-	-
oecd	-	0	-	-	-
eumember	+	0	Anlamsız	Anlamsız	Anlamsız

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

SONUÇ

Yirminci yüzyılın ortalarında, GATT'ın Cenevre Turu'nda 23 ülke ile tarifelerin azaltılmasına yönelik başlayan görüşmeler, 1986-1994 döneminde 123 ülkenin katılım sağladığı ve tarifelerden tarife dışı engellere, fikri mülkiyet ile ilgili düzenlemelerden DTÖ'nün kurulması gibi konuların tartışıldığı geniş katılımlı görüşmeler sonunda dünya ekonomisinde dış ticaret akımlarında önemli artışlar meydana gelmiştir. DTÖ'nün kurulmasından sonra küresel ticarete büyümenin yavaşlamaya başlaması ile TKA, 1994 yılında gündeme gelmiştir. 1994 yılından sonra yapılan görüşmelerin ardından üye ülkelerin iç onay sürecinin de tamamlanmasıyla 2017 yılında yürürlüğe girmiştir. Anlaşma ile dış ticaret akımlarında gerçekleştirilen işlemlerin basitleştirilmesi ve standardize hale getirilmesiyle küresel ticaretin artırılması hedeflenmiştir. Tarifelerden farklı olarak dış ticaret işlemlerini belli bir düzen ve sistemde işleterek ihracat ve ithalatın zaman ve maliyetinde azalma fırsatı sunan düzenlemelere odaklanılmaktadır.

DTÖ üyesi olarak Türkiye'de de hem tarifeler ve tarife dışı engellerin azaltılmasına hem de ticaretin kolaylaştırılmasına yönelik önemli adımlar atılmış ve atılmaya devam etmektedir. Başta DTÖ ve diğer farklı ulus üstü kurumların ticaretin kolaylaştırılması konusunda yaptıkları tavsiyeler çerçevesinde gerçekleştirilen düzenlemelerle yıllar içerisinde Türkiye'nin dış ticaret akımlarında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ancak yaşanan bu olumlu gelişmelere rağmen halen dış ticaret akımlarını artırma potansiyeline sahip olan düzenlemelerin olduğu da bir gerçektir. OECD'nin yüksek gelir grubundaki ülkelere kıyasla Türkiye'nin dış ticaret işlemlerini gerçekleştirme süresi ve maliyeti oldukça yüksek durumdadır. Dolayısıyla dış ticaret akımlarını artırabilmek için ticaretin kolaylaştırılmasına yönelik daha fazla çaba sarf edilmesi gerekmektedir.

Bu kapsamda çalışmada, ticaretin kolaylaştırılması konusunda bir durum tespiti yapmak ve bir takım politika önerileri sunabilmek adına Türkiye'nin dış ticaret akımlarında ticaretin kolaylaştırılmasının etkisi analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarının yanlış yorumlanması gibi önemli bir soruna sebep olabilecek ticaretin kolaylaştırılması değişkenlerinin aralarındaki korelasyon değerlerinin yüksek olması durumuna ilişkin olarak korelasyon değerleri kontrol edilerek analize başlanmıştır. Yapılan kontrol

neticesinde söz konusu değişkenler arasında yüksek korelasyon değerleri tespit edilmiş, sonuçların yanlış yorumlanmasının önüne geçebilmek amacıyla bu değişkenler Temel Bileşenler Analizi ile bir endeks şeklinde analize dahil edilmiş ve böylece önemli bir problemin önüne geçilmiştir. Bu noktadan itibaren yapılan analizlerde ticaretin kolaylaştırılması ile ilgili değişkenler bir endeks içerisinde yer almışlardır. Çalışmada tahmin yöntemi olarak ilk aşamada klasik panel veri analiz yöntemleri olan Havuzlanmış EKK, sabit etkiler ve tesadüfi etkiler yöntemleri kullanılmış, yapılan analiz sonucunda zamanla değişmeyen değişkenleri tahmin edemeyen sabit etkiler tahmincisinin sonuçlarına göre yorum yapmak gerekmiştir. Oysa ülkeler arası mesafe gibi çekim modelinin temel bir değişkeninin tahmin edilmesi çalışma için oldukça önemli bir husustur. Böyle durumlarla karşılaşılması durumunda tesadüfi etkiler yöntemi sonuçlarına göre yorum yapılmasının uygun olacağı bazı çalışmalarda belirtilse de farklı bir yöntemle, zamanla değişen ve zamanla değişmeyen tüm değişkenlerin tahmininin yapılması daha etkin bir analiz için elzem olmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada, farklı bir tahmin yöntemi olarak, zamanla değişmeyen değişkenleri de tahmin etme olanağı tanıyan Hausman-Taylor yöntemi ile daha etkin bir tahmin yapma yoluna gidilmiştir.

Hausman-Taylor yöntemi ile yapılan ve dirençliliğinin Stokastik Sınır Analizi ile incelendiği genişletilmiş panel çekim modeli analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre;

i) İhracat yapan ülkede (ikili ticaret olarak bakıldığından dolayı partnerlerin tümünde) ticaretin kolaylaştırılmasına yönelik yapılan havayolu, karayolu, demiryolu ve liman kalitesini artırmaya yönelik çabaların ve gümrük prosedürlerinin azaltılmasının Türkiye'nin en büyük ticaret partneri 50 ülkenin 41 ile olan dış ticaret akımlarını artırıcı etkide bulunduğu,

ii) Türkiye'nin söz konusu ticaret partneri ülkeler ile olan dış ticaret akımlarında Linder Hipotezi'nin geçerli olduğu,

iii) Kişi başına düşen GSYH, ticaret partneri ülkeler arası mesafe ve reel efektif döviz kurunun dış ticaret akımları üzerindeki etkilerinin literatür ile uyumlu yönde etkide bulunduğu,

iv) İhracat yapan ülkenin ekonomik serbestlik seviyesinin dış ticaret akımlarını artırdığı, ancak ithalat yapan ülkenin ekonomik serbestlik seviyesinin dış ticareti akımlarını olumsuz yönde etkilediği tespit edilmiştir. Son bulgudaki durumun özellikle tarife dışı engellerin ölçümünde yaşanabilen sorunlar nedeniyle çıkabileceği belirtilmektedir.

Elde edilen bulgular çerçevesinde,

- Türkiye ekonomisinde dış ticaret akımlarının geliştirilmesi ve böylece refah artışı sağlamak amacıyla ticaretin kolaylaştırılması çabalarına daha fazla odaklanılması
- Altyapı yatırımlarına ve dış ticaret işlemlerinin daha hızlı şekilde gerçekleştirilebilmesi için Tek Pencere Sistemi gibi uygulamaların daha da geliştirilmesi
- Gümrük prosedürlerinde var olan olumsuzlukların hızlı bir şekilde giderilmesi
- Gümrük işlemlerini yürütmekle görevli personele yönelik çeşitli çalışmalarla eğitim seviyesinin yükseltilmesi
- Yeni teknolojilerin ticaretin kolaylaştırılmasına yönelik çalışmalarda daha fazla kullanılmasına olanak sağlayacak ortamın oluşturulması
- Ticaretin kolaylaştırılması ile ilgili çalışmalarda kurumlar arası koordinasyonun geliştirilmesi
- Hem süre hem de maliyet olarak gereksiz şekilde uzun ve çeşitli evrak işlemlerinin azaltılmasının gerekli olduğu düşünülmektedir.

Bu noktada belirtmelidir ki, dış ticaret akımlarının geliştirilmesinde istikrarlı bir ekonomik yapının ve makro ekonomi politikalarının önemi hiç kuşkusuz yadsınamaz bir gerçektir. Dolayısıyla istikrarlı bir ekonomik yapı içerisinde makro ekonomi politikaları ile ticaretin kolaylaştırılmasına dair bahsedilen çalışmaların eşgüdümlü olarak uygulanması durumunda dış ticaret akımlarında daha fazla artış, bu yolla da ülke refahında önemli bir ilerlemenin sağlanabileceği düşünülmektedir.

EKLER

Ek-1: Analize Konu Türkiye'nin Ticaret Partneri Ülkeler Listesi

Tablo 29: Analize Konu Türkiye'nin Ticaret Partneri Ülkeler

1. Almanya
2. Amerika Birleşik Devletleri
3. Avustralya
4. Avusturya
5. Azerbaycan
6. Belçika
7. Birleşik Krallık
8. Brezilya
9. Bulgaristan
10. Cezayir
11. Çek Cumhuriyeti
12. Çin
13. Danimarka
14. Endonezya
15. Fas
16. Fransa
17. Güney Afrika
18. Güney Kore
19. Gürcistan
20. Hindistan
21. Hollanda
22. İrlanda
23. İspanya
24. İsveç
25. İsviçre
26. İtalya
27. Japonya
28. Kanada
29. Kolombiya
30. Macaristan
31. Malezya
32. Mısır
33. Polonya
34. Portekiz
35. Romanya
36. Rusya Federasyonu
37. Suudi Arabistan
38. Tayland
39. Ukrayna
40. Vietnam
41. Yunanistan

Ek-2: GATT Madde-5: Geçiş Özgürlüğü

GATT'ın beşinci maddesi, uluslararası ticarete konu olan malların taşınması esnasında sözleşme tarafları ülkelerin topraklarından geçişi ve bu geçişle ilgili çeşitli kuralları belirtmektedir. Bu maddeye göre:¹⁹¹

1. Mallar (bagaj dâhil), ve ayrıca gemiler ve aktarma, depolama, yük boşaltma veya taşıma şeklinde bir değişim olsun veya olmasın bu tür bir bölgeden geçişte sözleşme tarafının bölgesi boyunca transit geçiş kabul edilmesi gereken taşımanın diğer araçları, trafiğin geçtiği bölgesi boyunca sözleşme tarafının sınırının ötesinde başlayan ve sona eren tam bir yolculuğun yalnızca bir kısmıdır. Bu nitelikteki bir trafik, makalede “transit geçişte trafik” olarak adlandırılmaktadır.

2. Diğer anlaşma taraflarının topraklarından veya transit geçiş trafiğine yönelik olarak uluslararası geçiş için en uygun yollar aracılığıyla, her bir anlaşma taraflarının topraklarından geçiş özgürlüğü olacaktır. Gemilerin bayrağına, menşe yerine, giriş, çıkış veya varış yerlerine veya malların, gemilerin veya diğer taşıma araçlarının mülkiyeti ile ilgili herhangi bir duruma dayalı hiçbir ayırım yapılmayacaktır.

3. Anlaşma taraflarından herhangi biri, kendi topraklarından geçen trafiğin uygun gümrük dairesine girmesini isteyebilir. Fakat geçerli gümrük kanunlarına ve yönetmeliklerine uyulmaması durumları haricinde, diğer anlaşma taraflarının topraklarından gelen veya bu bölgelere giden bu tür trafik, herhangi bir gereksiz gecikme ve kısıtlamalara konu olmayacak ve gümrük vergilerinden, geçiş ile ilgili olarak uygulanan tüm geçiş vergilerinden veya diğer masraflardan, nakliye ücretleri veya geçiş için gereken yönetsel masraflar veya verilen hizmetlerin masrafları ile orantılı olanlar hariç olmak üzere muaf tutulacaktır.

4. Diğer sözleşme taraflarının bölgelerine veya bölgelerinden transit geçişte uygulanan tüm ücretler ve düzenlemeler, trafik koşullarını dikkate alarak makul olacaktır.

¹⁹¹ World Trade Organization, **General Agreement on Tariffs and Trade (GATT 1947)**, https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47_01_e.htm#art5, Erişim Tarihi:29.04.2022.

5. Transit geçişle ilgili tüm masraf, yönetmelik ve formalitelerde, her sözleşme tarafı, herhangi üçüncü ülkeden veya ülkeye geçişe tanınan muameleden daha az elverişli olmayacak şekilde herhangi diğerk sözleşme taraflarının topraklarından veya topraklarına geişı kabul edecektir.

6. Her sözleşme tarafı, söz konusu diğerk sözleşme tarafın topraklarından geçmeden menşeyerlerinden varışyerlerine taşındıklarında uyumlu hale getirilenden daha az elverişli olmayan muameleyi diğerk her hangi sözleşme tarafın topraklarından geçen ürünlerde de uyumlu hale getirecektir. Buna rağmen, bu tür doğrudan sevkiyatın tercihli vergi oranlarındaki malların girişı için uygunluğun zorunlu bir şartı olduğuna veya sözleşme tarafının belirtilen vergi amaçları için değerkleme metotlarıyla ilişkisi olmasına gelince herhangi mallar hususunda herhangi bir sözleşme tarafı, bu Anlaşmanın tarihinde var olan doğrudan teslimin gerekliliklerini sürdürmek için zgr olacaktır.

7. Bu madde hükümleri, geişı halinde uçağın kullanımına değil, bagajı içeren, malların hava geçişine uygulanacaktır.

Ek-3: GATT Madde-8: İthalat ve İhracata İlişkin Harç ve Formaliteler

GATT'ın sekizinci maddesi ithalat ve ihracata uygulanacak olan harçları, formaliteleri, prosedürel gereksinimleri vb konularla ilgili düzenlemeleri ve işlemlerin kurallarını belirlemiştir. Bu maddeye göre:¹⁹²

1. (a) Sözleşme taraflarınca uygulanan (ithalat ve ihracat vergileri hariç ve III. madde kapsamındaki vergiler hariç) ihracata ve ithalata ilişkin her türlü nitelikteki tüm ücret ve harçlar, verilen hizmetlerin yaklaşık maliyeti ile sınırlı olacak ve yerli ürünlere dolaylı bir koruma veya mali amaçlarla ithalat veya ihracatta vergilendirmeyi yansıtmayacaktır.

(b) Sözleşme tarafları (a) paragrafında belirtilen ücret ve harçların sayısını ve çeşitliliğinin azaltması ihtiyacının farkındadır.

(c) Sözleşme tarafları ithalat ve ihracat formalitelerinin karmaşıklığı ve oranının minimize edilmesi ve ithalat ve ihracat dosya gereksinimlerinin azaltılması ve basitleştirilmesi ihtiyacının da farkındadır.

2. Bir sözleşme tarafı, diğer sözleşme tarafının veya Sözleşme Taraflarının talebi üzerine, bu maddenin hükümleri ışığında kanunların işleyişini ve düzenlemelerini gözden geçirecektir.

3. Hiçbir sözleşme tarafı, gümrük düzenlemelerine veya prosedürel gereksinimlere yönelik küçük ihlaller için önemli cezalar vermeyecektir. Özellikle, gümrük belgelerinde herhangi bir ihmal veya hata ile ilgili olarak kolayca düzeltilebilen ve açıkça hileli kasıt veya ağır ihmal olmaksızın yapılan hiçbir ceza, sadece bir uyarı olarak hizmet etmek için gereğinden fazla olmayacaktır.

4. Bu sözleşmenin hükümleri, aşağıdakilerle ilgili olanlar da dahil olmak üzere, ithalat ve ihracatla bağlantılı hükümet yetkilileri tarafından uygulanan ücret, harç, formalite ve gereksinimleri kapsayacaktır:

¹⁹² World Trade Organization, **General Agreement on Tariffs and Trade (GATT 1947)**, https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47_01_e.htm#art5, Erişim Tarihi:29.04.2022.

- Konsolosluk faturaları ve sertifikaları gibi konsolosluk işlemleri
- Nicel kısıtlamalar
- Lisanslama
- Değişim kontrolü
- İstatistiksel hizmetler
- Evraklar, dosyalama ve sertifikasyon
- Analiz ve denetim
- Karantina, sanitasyon ve fümigasyon.

Ek-4: GATT Madde-10: Ticaret Düzenlemelerinin Yayımlanması ve Yönetimi

GATT'ın onuncu maddesi, uluslararası ticaretle ilgili düzenlemelerin ulusal ve uluslararası olarak tüm ilgililere bildirilmesi, her bir sözleşme tarafı ülkede, yasaların, yönetmeliklerin, tüzüklerin tek tip ve tarafsız olarak yönetilmesi vb. konulara dair kuralları belirlemektedir. Bu maddeye göre:¹⁹³

1. Gümrük amaçları için ürünlerin değerlendirilmesi veya gümrük vergileri, vergiler veya diğer harçlar veya ihracat veya ithalatta veya onun ödemelerinin transferi hakkında veya onların satışını, dağıtımını, nakliyesini, sigortasını, ambar denetimini, teşhirini, işlenmesini, karıştırılmasını veya diğer kullanımlarını etkileyen istekleri, kısıtlamaları ve yasakları ile ilgili olarak herhangi bir sözleşme tarafı tarafından yürürlüğe konan kanunlar, yönetmelikler, adli karar ve genel uygulamaya ilişkin idari hükümler, haberdar olmaları için hükümetlere ve tüccarlara hemen duyurulacaktır. Herhangi bir sözleşme tarafın hükümet veya devlet kurumu ile diğer herhangi bir akit tarafın hükümeti veya devlet kurumu arasında yürürlükte olan uluslararası ticaret politikasını etkileyen anlaşmalar da yayımlanacaktır. Bu paragrafın hükümleri, hiçbir sözleşme tarafın, kanuni yaptırımını engelleyecek veya kamu yararına başka bir şekilde aykırı olacak veya kamu veya özel belirli işletmelerin meşru ticari çıkarlarına zarar verecek gizli bilgileri ifşa etmesini gerektirmez.

2. Yerleşik ve tekdüze uygulamalar altında ithalatta bir vergi oranında veya diğer harçlarda bir artışı etkileyen, veya ithalatta veya onun transfer ödemelerinde yeni bir veya daha sıkı istek, kısıtlama veya yasağı uygulayan herhangi bir sözleşme tarafından alınan genel uygulama tedbiri, böyle bir tedbiri resmi olarak yayımlamadan önce uygulanmayacaktır.

3. a) Herbir sözleşme tarafı, bu maddenin birinci paragrafında ifade edilen türden tüm yasalarını, yönetmeliklerini, kararlarını ve hükümlerini tek tip, tarafsız ve makul bir şekilde yönetecektir.

¹⁹³ World Trade Organization, **General Agreement on Tariffs and Trade (GATT 1947)**, https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47_01_e.htm#art5, Erişim Tarihi:29.04.2022.

b) Her bir sözleşme tarafı, diğer husuların yanısıra, gümrük konularıyla ilgili idari işlemlerin derhal gözden geçirilmesi ve düzeltilmesi amacıyla, mümkün olan en kısa sürede adli, tahkim veya idari mahkemeler veya usulleri sürdürecektir. Böyle mahkemeler veya prosedürler idari yaptırımla görevli kurumlardan bağımsız olacak ve onların kararları, ithalatçılar tarafından yapılacak temyiz başvuruları için öngörülen süre içinde bir yüksek yargı yetkisine sahip bir mahkeme veya mahkemeye itirazda bulunulmadıkça bu tür kurumlar tarafından uygulanacak ve bu kurumların uygulamalarını yönetecektir; bu tür bir kurumun merkezi idaresinin, kararın yerleşik hukuk ilkeleri veya fiili olgularla tutarsız olduğuna inanmak için iyi bir nedeni varsa, başka bir yargılamada konunun incelenmesini sağlamak koşuluyla adımlar atabilir.

c) Bu paragrafın (b) alt paragrafının hükümleri, bu Anlaşmanın yapıldığı tarihte bir sözleşme tarafın topraklarında yürürlükte olan prosedürlerin ortadan kaldırılmasını veya değiştirilmesini gerektirmez; böyle prosedürler idari yaptırımla görevli kurumlardan tamamen veya resmi olarak bağımsız olmasalar da bunlar, gerçekte idari işlemin tarafsız ve adil bir şekilde incelenmesini sağlar. Böyle prosedürleri uygulayan herhangi bir sözleşme tarafı, talep üzerine, bu alt paragrafın gereklerine uygun olup olmadığını belirleyebilmeleri için Sözleşme Taraflarını tam bilgi ile donatacaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Appleyard, Dennis, Field, Jr., Alfred J. and Cobb, Steven L., **International Economics**, McGraw-Hill Irwin, Fifth Edition, New York, 2005.

August, Ray, Mayer, Don and Bixby, Michael, **International Business Law-Text, Cases, and Readings**, Pearson Education Limited: England, Six Edition, 2013.

Baltagi, B.H. **Econometric Analysis of Panel Data**, John Wiley & Sons Ltd. 3rd Edition, England, 2005.

Deardorff, Alan V., Determinants of Bilateral Trade: Does Gravity Work in a Neoclassical World?, (Ed.). **The Regionalization of the World Economy**, içinde (7-32). London: The University of Chicago Press, 1998.

Ertürk, Emin, **Uluslararası İktisat**, 3. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınevi, Nisan 2010.

Greene, William H, **Econometric Analysis**, Fifth Edition, Prentice Hall: New Jersey, 2003.

Greene, William H, **Econometric Analysis**, Seventh Edition, Pearson: England, 2012.

Johnson, Richard A. and Wichern, Dean W., **Applied Multivariate Statistical Analysis**, 6th edition, New Jersey: Pearson Prentice-Hall, 2007.

Kar, Muhsin ve Taban, Sami, “Dünya Bankası: Yapısı, İşleyişi ve Türkiye ile İlişkileri”, Osman Küçükahmetoğlu, Hamza Çeştepe ve Şevket Tüylüoğlu (Ed.), **Ekonomik Entegrasyon Küresel ve Bölgesel Yaklaşım**, içinde, Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım, 2013, ss.181-210.

Karluk, Rıdvan, **Uluslararası Ekonomi: Teori-Politika**, 10. Baskı, İstanbul: Beta Yayınevi, Mart 2013.

Kleitz, Anthony, Costs and Benefits of Trade Facilitation, Carol Cosgrove-Sacks and Mario Apostolov (Ed.), **Trade Facilitation: The Challenges for Growth and Development**, içinde. New York and Geneva: United Nations, 2003, ss. 164-173.

Linder, Staffan Burenstam, **An Essay on Trade and Transformation**, Almqvist & Wiksells, Uppsala, 1961.

Linnemann, Hans, **An Econometric Study of International Trade Flows**, North Holland Publishing Company, Amsterdam, 1966.

Negishi, Takashi, **Developments of International Trade Theory**, Springer Science+Business Media, New York, 2001.

Parasız, İlker ve Ekren, Nazım, **Uluslararası İktisat**, 1. Baskı, Bursa: Ezgi Kitabevi, Eylül 2013.

Ricardo, David, **On the Principles of Political Economy and Taxation**, Canada, Kitchener: Batoche Books, 2001.

Seyidoğlu, Halil, **Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama**, 17. Baskı, İstanbul: Güzem Can Yayınları, 2009.

Tatoğlu, Yerdelen, Ferda, **Panel Veri Ekonometrisi**, Beta Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2013.

Tinbergen, Jan, **Shaping the World Economy: Suggestions for an International Economic Policy**, Newyork, Twentieth Century Fund, 1962.

Akça, Emre Eray, Determinants of Export Flows from Turkey to BRICS Countries: The Findings from the Augmented-Gravity Model Approach, **Ekonomik Yaklaşım**, Vol. 32, Issue. 118, 2021, pp. 27-46.

Anderson, James E., A Theoretical Foundation for the Gravity Equation, **The American Economic Review**, Vol. 69, No. 1, Mar. 1979, pp. 106-116.

Anderson, James E. and Wincoop, Eric Van, Gravity with Gravitas: A Solution to the Border Puzzle, **The American Economic Review**, Vol. 93, No. 1, Mar. 2003, pp. 170-192.

Bayar, Güzin, Türkiye'nin Kalkınmış Ülkelere ve Orta Doğu-Kuzey Afrika Ülkelerine İhracatı: Karşılaştırmalı Yer Çekimi Analizi, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt. VII, Sayı. 2, Ekim 2014, pp. 119-164.

Beckerman, W., Distance and the Pattern of Intra-European Trade, **The Review of Economics and Statistics**, Vol. 38, No. 1, Feb., 1956, pp. 31-40.

Bergstrand, Jeffrey H., The Gravity Equation in International Trade: Some Microeconomic Foundations and Empirical Evidence, **The Review of Economics and Statistics**, Vol. 67, No. 3, Aug. 1985, pp. 474-481.

Breuss, Fritz and Egger, Peter, How Reliable Are Estimations of East-West Trade Potentials Based on Cross-Section Gravity Analyses?, **Empirica**, Vol.26, Kluwer Academic Publishers, 1999, pp. 81-94.

Carrere, Celine, Revisiting the Effects of Regional Trade Agreements on Trade Flows with Proper Specification of the Gravity Model, **European Economic Review**, Vol. 50, Issue. 2, February 2006, pp. 223-247.

Chipman, John S., Factor Price Equalization and The Stolper-Samuelson Theorem, **International Economic Review**, Vol. 10, No. 3, October 1969, pp. 399-406.

Cipollina, Maria and Salvatici, Luca, Reciprocal Trade Agreements in Gravity Models: A Meta Analysis, **Review of International Economics**, Vol. 18, No. 1, 2010, pp. 63-80.

Crowley, Meredith, An Introduction to the WTO and GATT, **Economic Perspectives**, Federal Reserve Bank of Chicago, Vol. 27, No. 4, November 2003, pp. 42-57.

Değer, Mustafa Kemal, Doğanay, Muharrem Akın ve Telatar, Osman Murat, Türkiye'nin Avrupa Birliği Ülkeleri ile Endüstri-içi Ticaretinin Belirleyicileri: Çekim Modeli Sonuçları (1996-2013), **International Conference on Eurasian Economies**, Kazan, Russia, 9-11 September 2015, pp.423-430.

Demir, Memduh Alper, Bilik, Mustafa and Utkulu, Utku, The Impact of Competitiveness on Trade Efficiency: The Asian Experience By Using the Stochastic Frontier Gravity Model, **Eurasian Journal of Economics and Finance**, Vol.5, No.4, 2017, pp.1-15.

Dennis, Allen and Shepherd, Ben, Trade Facilitation and Export Diversification, **The World Economy**, Vol. 34, Issue. 1, January 2011, pp. 101-122.

Doumbe, Eric Doumbe and Belinga, Thierry, A Gravity Model Analysis for Trade Between Cameroon and Twenty-Eight European Union Countries, **Open Journal of Social Sciences**, Vol.3, No.8, August 2015, pp. 114-122.

Ekanayake, E. M., Mukherjee, Amit and Veeramacheneni, Bala, Trade Blocks and the Gravity Model: A Study of Economic Integration among Asian Developing Countries, **Journal of Economic Integration**, Vol. 25, No. 4, December 2010, pp. 627-643.

Feenstra, Robert, C. ve Ma, Hong, Trade Facilitation and The Extensive Margin of Exports, **The Japanese Economic Review**, Vol. 65, No. 2, June 2014, pp. 158-177.

Frede, Julian and Yetkiner, Hakan, The Regional Trade Dynamics of Turkey: A Panel Data Gravity Model, **The Journal of International Trade & Economic Development**, Vol. 26, No. 6, 2017, pp. 633-648.

Freund, Caroline and Rocha, Nadia, What Constrains Africa's Exports?, **The World Bank Economic Review**, Vol. 25, No. 3, May 2011, pp. 361-386.

Garman, George, Petersen, Janis and Gillard, Debora, Economic Integration in The Americas: 1975-1992, **The Journal of Applied Business Research**, Vol.14, Number 3, 1998, pp. 1-12.

Grancay, Martin and Szikorova, Nora, History of the Principle of Comparative Advantage Revisited: What Makes A Satisfactory Definition?, **History of Economic Ideas**, Vol. 21, No. 3, 2013, pp. 43-68.

Jerry A. Hausman and William E. Taylor, Panel Data and Unobservable Individual Effects, **Econometrica**, Vol. 49, No. 6, Nov. 1981, pp. 1377-1398.

Hausman, Warren H., Lee, Hau L. and Subramanian, Uma, The Impact of Logistics Performance on Trade, **Production and Operations Management**, Vol. 22, No. 2, March-April 2013, pp. 236-252.

ICSID, **History of ICSID Convention**, ICSID, Volume I, Washington, D.C., 1970.

Iwanow, Tomasz and Kirkpatrick, Colin, Trade Facilitation and Manufactured Exports: Is Africa Different?, **World Development**, Vol. 37, No. 6, 2009, pp.1039-1050.

Kaliappa Kalirajan, Gravity Model Specification and Estimation: Revised, **Applied Economics Letters**, Vol. 15, Issue. 13, 2008, pp. 1037-1039.

Kaiser, Henry F., An Index of Factorial Simplicity, **Psychometrika**, Vol. 39, No. 1, March, 1974, pp. 31-36.

Keesing, Donald B., Labor Skills and International Trade: Evaluating Many Trade Flows with a Single Measuring Device, **The Review of Economics and Statistics**, Vol. 47, No. 3, August, 1965, pp. 287-294.

Krugman, Paul, New Theories of Trade Among Industrial Countries, **The American Economic Review**, Vol. 73, No. 2, May 1983, pp. 343-347.

Kumar, Surender and Prabhakar, Prerna, India's Trade Potential and Free Trade Agreements: A Stochastic Frontier Gravity Approach, **Global Economy Journal**, Vol. 17, No. 1, 2017, pp. 1-19.

Kumar, Sushil and Ahmed, Shahid, Gravity Model by Panel Data Approach: An Empirical Application with Implications for South Asian Countries, **Foreign Trade Review**, Vol.50, Issue. 4, 2015, pp. 233-249.

Leontief, Wassily, Domestic Production and Foreign Trade: The American Capital Position Re-Examined, **Proceedings of the American Philosophical Society**, Vol. 97, No. 4, Sep. 28, 1953, pp. 332-349.

Maneschi, Andrea, Ricardo's International Trade Theory: Beyond the Comparative Cost Example, **Cambridge Journal of Economics**, Vol. 16, No. 4, December 1992, pp. 421-437.

Martinez-Zarzoso, Inmaculada and Nowak-Lehmann, Felicitas, Augmented Gravity Model: An Empirical Application to Mercosur-European Union Trade Flows, **Journal of Applied Economics**, Vol. VI, No. 2, Nov. 2003, pp. 291-316.

Matthew Q. McPherson and William N. Trumbull, Rescuing Observed Fixed Effects: Using the Hausman-Taylor Method for Out-of-Sample Trade Projections, **The International Trade Journal**, Vol. 22, No. 3, July-September, 2008, pp. 315-340.

Niculescu, Bogdan Mihai ve Andrei, Gina, Principal Component Analysis as a Tool for Enhanced Well Log Interpretation, **Romanian Geophysical Journal**, Vol. 60, 2016, pp. 49-61.

Portugal-Perez, Alberto and Wilson, John S., Export Performance and Trade Facilitation Reform: Hard and Soft Infrastructure, **World Development**, Vol. 40, No. 7, 2012, pp. 1295.-1307.

Rybcznski, Tadeus M., Factor Endowment and Relative Commodity Prices, **Economica**, Vol. 22, No. 88, November, 1955, pp. 336-341.

Serrano, Rau I and Pinilla, Vicente, The Long-run Decline in the Share of Agricultural and Food Products in International Trade: A Gravity Equation Approach to Its Causes, **Applied Economics**, Vol. 44, Issue 32, 2012, pp. 4199-4210.

Seyfullahoğulları, Ayhan, Ülkelerin Sanayileşmelerinde Etkili Olan Bileşenler, **Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt. 18, Sayı. 1, 2003, ss. 397-407.

Shaowei, Huang ve Jixiang, Zhang, Analysis of the Main Causes of the Imbalance of International Payments and Risk Prediction, **Advances in Economics, Business and Management Research**, Vol. 26, 2017, pp. 449-455.

Shepotylo, Oleksandr, A Gravity Model of Net Benefits of EU Membership: The Case of Ukraine, **Journal of Economic Integration**, Vol.25, No. 4, December, 2010, pp. 676-702.

Sinha, Manoj Kumar, Do Macro-Economic Variables Affect Foreign Trade of India? Panel Regression Approach, **Journal of Commerce and Accounting Research**, Vol. 5, Issue. 1, 2016, pp. 46-57.

Srivastava, Rajendra K. and Green, Robert T., Determinants of Bilateral Trade Flows, **The Journal of Business**, Vol.59, No.4, Part 1, Oct., 1986, pp. 623-640.

Stolper, Wolfgang and Samuelson, Paul A., Protection and Real Wage, **Review of Economic Studies**, Vol. 9, Issue 1, November 1941, pp. 58-73.

Subasat, Turan, What Does the Heckscher-Ohlin Model Contribute to International Trade Theory? A Critical Assessment, **Review of Radical Political Economics**, Vol. 35, Issue. 2, June 2003, pp.148-165.

Woodward, Richard, The Organization for Economic Cooperation and Development: Global Monitor, **New Political Economy**, Vol. 9, No. 1, March 2004, pp. 113-127.

Tuna, Yusuf, Tunalı, Halil ve Şimşek, Onur, Türkiye'nin Seçilmiş Ülkelerle Olan Dış Ticaretinin Genişletilmiş Çekim Modeli Bulgularıyla Analizi ve Ticaret Potansiyeli, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 19 Temmuz 2020 (Özel Ek) Prof. Dr. Sabri ORMAN Özel Sayısı, 2020, ss. 95-119.

Vernon, Raymond, International Investment and International Trade in the Product Cycle, **The Quarterly Journal of Economics**, Vol. 80, No. 2, May, 1966, pp. 190-207.

Yeates, Maurice H., A note concerning the development of a Geographical Model of International Trade, **Geographic Analysis**, 1969, pp. 399-404.

Zaki, C., An Empirical Assessment of the Trade Facilitation Initiative: Econometric Evidence and Global Economic Effects, **World Trade Review**, Vol. 13, Issue. 1, January 2014, pp. 103-130.

Raporlar

Armstrong, Shiro and Drysdale, Peter, The Influence of Economics and Politics on the Structure of World Trade and Investment Flows, **EABER Working Paper Series**, Paper No. 61, 2009.

APEC, **Best Practices of Trade Facilitation Agreement (TFA) Implementation within APEC Economies: Opportunities and Challenges**, APEC Committee on Trade and Investment, Bali, Indonesia, 2019.

Asian Development Bank and the United Nations, **Designing and Implementing Trade Facilitation in Asia and The Pacific 2013 Update**, Philippines, 2013.

Beverelli, Cosimo, Neumüller Simon and Teh, Robert, Export Diversification Effects of the WTO Trade Facilitation Agreement, **FIW Working Paper**, No. 137, January 2015.

Brodzicki, Tomasz and Uminski, Stanislaw, International Trade Relations of Enterprises Established in Poland's Regions: Gravity Model Panel Estimation, **Institute for Development Working Papers**, No. 001/2013, 2013.

Darvas, Zsolt, Real Effective Exchange Rates for 178 Countries: A New Database, **Bruegel Working Paper**, 2012/06.

Deliçay, Murat, **Dünyada ve Türkiye’de Dış Ticareti Kolaylaştırmaya Yönelik Ulusal Koordinasyon Çalışmaları**, T.C. Kalkınma Bakanlığı İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Yayın No. 2943, Eylül, 2015.

Drzeniek Hanouz, Margareta, Geiger, Thierry and Doherty, Sean, **The Global Enabling Trade Report 2014**, World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2014.

Engman, Michael, The Economic Impact of Trade Facilitation, **OECD Trade Policy Papers**, No. 21, Paris, 2005.

Global Alliance For Trade Facilitation, **The Global Enabling Trade Report 2016**, World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2016.

Hufbauer, Gary, Schott, Jeffrey, Cimino, Cathleen and Muir, Julia, **Payoff From the World Trade Agenda 2013**, Peterson Institute for International Economics, April 2013.

International Finance Corporation, **IFC the First Six Decades Leading the Way in Private Sector Development: A History**, International Finance Corporation, Washington, DC., 2016.

International Trade Center, **Annual Report 2019**, [https://www.intracen.org/uploadedFiles/intracenorg/Content/About ITC/Corporate Documents/Annual Report/ITC AnnualReport2019 ENG 20200630 web reduced.pdf](https://www.intracen.org/uploadedFiles/intracenorg/Content/About%20ITC/Corporate%20Documents/Annual%20Report/ITC%20AnnualReport2019%20ENG%20200630%20web%20reduced.pdf), Erişim Tarihi: 02.12.2020.

Lawrence, Robert Z., et al, **The Global Enabling Trade Report 2008**, World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2008.

Lawrence, Robert Z., et al, **The Global Enabling Trade Report 2010**, World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2010.

Lawrence, Robert Z., Drzeniek Hanouz, Margareta and Doherty, Sean, **The Global Enabling Trade Report 2012: Reducing Supply Chain Barriers**, World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2012.

Lawrence, Robert Z., Drzeniek Hanouz, Margareta and Moavenzadeh, John, **The Global Enabling Trade Report 2009**, World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2009.

Miller, Terry, Kim, Anthony B. and Roberts, James M., **2021 Index of Economic Freedom**, The Heritage Foundation, Washington, DC, 2021.

Moise, Evdokia, The Costs and Challenges of Implementing Trade Facilitation Measures, **OECD Trade Policy Papers**, No. 157, OECD, Paris, 2013.

Rippel, Barbara, Why Trade Facilitation is Important for Africa, **Africa Trade Policy Notes**, Note: 27, November, 2011.

Torres-Reyna, Oscar, **Panel Data Analysis Fixed and Random Effects Using Stata (v. 4.2)**, Data & Statistical Services, Princeton University, 2007.

Thuy, Nguyen Thu, Anh, Nguyen Tu and Giang, Hoang Truong, **Trade Facilitation in Asia Members-A Focus on Logistics Policies Toward ASEAN Economic Community**, SECO/WTI Academic Cooperation Project Working Paper Series, 2014/01.

UNCTAD, **SDG Pulse 2020 Unctad Takes the Pulse of SDGs**, United Nations, Geneva, 2020.

UNCTAD, **Trade Facilitation and Development: Driving Trade Competitiveness, Border Agency Effectiveness and Strengthened Governance**, United Nations, 2016.

United Nations, **Proceedings of the United Nations Conference on Trade and Development, Geneva, 23 March-16 June 1964, Volume I: Final Act and Report**, New York, 1964.

Woo, Yuen Pau, and Wilson, John S., **Cutting through Red Tape: New Directions for APEC's Trade Facilitation Agenda**, Asia Pacific Foundation of Canada, 2000.

World Bank Group, **Making International Trade Work for Developing Countries**, The Trade Facilitation Support Program, <http://pubdocs.worldbank.org/en/425551499436097201/1708846-TFSP-Brochure-Single.pdf>, Erişim Tarihi: 16.05.2018.

World Trade Organization, **Annual Report 2020**, WTO, https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/anrep20_e.pdf, Erişim Tarihi: 28.10.2020.

World Bank, **Trade Facilitation Support Program (TFSP)**, <https://www.worldbank.org/en/programs/trade-facilitation-support-program#1>, Erişim Tarihi: 28.11.2020.

World Bank Group, **Trade Facilitation Support Program Making Trade Faster and More Affordable**, <http://pubdocs.worldbank.org/en/119111561482785120/TFSP-Brochure-2019-web.pdf>, Erişim Tarihi: 28.11.2020.

World Trade Organization, **World Trade Report 2015-Speeding up Trade: Benefits and Challenges of Implementing the WTO Trade Facilitation Agreement**, World Trade Organization, 2015.

Yaffee, Robert, **A Primer for Panel Data Analysis**, Social Science, Statistics and Mapping, New York University Information Technology Services, 2003.

Tezler

Abar, Hayri, Türkiye’de İller Arası Göç: Mekânsal Panel Model Yaklaşımı, **Basılmamış Doktora Tezi**, Erzurum, 2014.

Demir, Memduh Alper, Uluslararası Enerji Fiyatlarının Dünya Ticareti Üzerine Etkisi, **Basılmamış Doktora Tezi**, İzmir, 2019.

Sözeri, Süleyman, Türk İmalat Sanayinde Enerji Yoğunluğunu Etkileyen Faktörler, **Basılmamış Doktora Tezi**, Ankara, 2020.

Resmî Yayınlar

World Bank, **IBRD Articles of Agreement: Article I**, <https://www.worldbank.org/en/about/articles-of-agreement/ibrd-articles-of-agreement/article-I>, Erişim Tarihi: 28.11.2020.

World Trade Organization, **General Agreement on Tariffs and Trade (GATT 1947)**, https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47_01_e.htm#art5, Erişim Tarihi:29.04.2022.

T.C. Cumhurbaşkanlığı, “Milletler Arası Andlaşma”, **Resmi Gazete**, 05.03.2016.

T.C. Cumhurbaşkanlığı, “Genelge”, **Resmi Gazete**, 13.04.2019.

T.C. Ticaret Bakanlığı, **Dünya Gümrük Örgütü**, <https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/cok-tarafli-ve-bolgesel-iliskiler/cok-tarafli-iliskiler/dunya-gumruk-orgutu> Erişim Tarihi: 16.11.2020.

Ticaretin Kolaylaştırılması Koordinasyon Komitesi, **Ticaretin Kolaylaştırılması Türkiye Stratejisi ve Beş Yıllık Eylem Planı (2018-2022)**, <https://kolayticaret.gov.tr/userfiles/files/EylemPlaniFull.pdf>, Erişim Tarihi: 13.07.2021.

Gazete / İnternet Kaynakları

Bahadır, Sercan, Ticaretin Kolaylaştırılması Antlaşması Yürürlüğe Giriyor, **Dünya Gazetesi**, 27.02.2017, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/ticaretin-kolaylastirilmasi-anlasmasi-yururluge-giriyor/351624>, Erişim Tarihi: 31.12.2018.

Colonescu, Constantin, **Principles of Econometrics with R**, <https://bookdown.org/ccolonescu/RPoE4/RPoE.pdf>, Erişim Tarihi: 28.11.2021.

European Commission International Cooperation and Development, **Trade Facilitation**, https://ec.europa.eu/europeaid/sectors/economic-growth/trade/trade-facilitation_en, Erişim Tarihi: 17.04.2018.

Head, Keith, **Gravity for Beginners**, 2003, <https://vi.unctad.org/tda/background/Introduction%20to%20Gravity%20Models/gravity.pdf> Erişim Tarihi: 30.02.2021.

ICSID, **Introduction** ICSID, https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/ICSID_Primer_1.16.19.pdf, Erişim Tarihi: 28.11.2020.

IDA, **History**, <https://ida.worldbank.org/about/history>, Erişim Tarihi: 28.11.2020.

International Trade Centre, **About ITC**, <https://www.intracen.org/itc/about/>, Erişim Tarihi: 02.12.2020.

International Trade Center, **Areas of Work**, <https://www.intracen.org/itc/about/mission-and-objectives/>, Erişim Tarihi: 02.12.2020.

International Trade Center, **Building a Conducive Business Environment**, <https://www.intracen.org/itc/goals/Building-a-conducive-business-environment/>, Erişim Tarihi: 02.12.2020.

Kang, Heejoon and Fratianni, Michele, **International Trade Efficiency, the Gravity Equation, and the Stochastic Frontier**, 2006, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=952848, Erişim Tarihi: 07.12.2021.

Macanas, Raymund, **Augmented Gravity Model of International Trade: An Empirical Application to ASEAN Intra-and Extra- Regional Trade of Textiles and Clothing**, SSRN, <https://ssrn.com/abstract=2695945>, Erişim Tarihi: 26.04.2022, October, 2015.

MIGA, **History**, <https://www.miga.org/history>, Erişim Tarihi: 28.11.2020.

OECD, **Convention on the Organization for Economic Co-operation and Development**, <https://www.oecd.org/general/conventionontheorganisationforeconomicco-operationanddevelopment.htm>, Erişim Tarihi: 29.11.2020.

OECD, **Trade Facilitation**, <http://www.oecd.org/trade/topics/trade-facilitation/>, Erişim Tarihi: 29.11.2020.

OECD, **Trade Facilitation Indicators Simulator**, <https://sim.oecd.org/Simulator.ashx?lang=En&ds=TFI&d1c=oecd&d2c=tur>, Erişim Tarihi: 15.08.2022.

Ugaz, Pamela, **The World Trade Organization's Trade Facilitation Agreement at two: Where do members stand?**, UNCTAD, <https://unctad.org/news/world-trade-organizations-trade-facilitation-agreement-two-where-do-members-stand>, Erişim Tarihi: 31.10.2020.

UNCTAD, **History**, <https://unctad.org/about/history>, Erişim Tarihi: 21.11.2020.

WCO, **Discover the WCO**, <http://www.wcoomd.org/en/about-us/what-is-the-wco/discover-the-wco.aspx>, Erişim Tarihi: 16.11.2020.

WCO, **What is Securing and Facilitating Legitimate Global Trade**, <http://www.wcoomd.org/en/topics/facilitation/overview/customs-procedures-and-facilitation.aspx>, Erişim Tarihi: 16.11.2020.

World Trade Organization, **The GATT years: from Havana to Marrakesh**, https://www.wto.org/English/thewto_e/whatis_e/tif_e/fact4_e.htm, Erişim Tarihi: 06.12.2020.

World Trade Organization, **The WTO**, https://www.wto.org/english/thewto_e/thewto_e.htm, Erişim Tarihi: 28.10.2020.

World Trade Organization, **The WTO and the International Trade Centre (ITC)**, https://www.wto.org/english/thewto_e/coher_e/wto_itc_e.htm, Erişim Tarihi: 06.04.2022.

World Trade Organization, **Trade Facilitation**, https://www.wto.org/english/tratop_e/tradfa_e/tradfa_e.htm#II, Erişim Tarihi: 31.10.2020.

UN Global Survey on Digital and Sustainable Trade Facilitation, **Interactive Chart of UN Global Survey Results**, <https://www.untfsurvey.org/world>, Erişim Tarihi: 15.08.2022.

UNECE, **Global Survey on Digital and Sustainable Trade Facilitation**, <https://unece.org/trade/outreach-support-TF/global-survey-digital-and-sustainable-trade-facilitation?ref=untfsurvey.org>, Erişim tarihi: 01.08.2022.

UNECE, **History**, <http://www.unece.org/oes/history/history.html>, Erişim Tarihi: 23.11.2020.

UNECE, **Trade Facilitation**, <http://www.unece.org/leginstr/trade.html>, Erişim Tarihi: 23.11.2020.

World Bank Group, **Doing Business 2020-Economy Profile Turkey**,
<https://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2020>, Erişim
Tarihi: 13.07.2021.

World Bank Group, **Logistic Performance Index-Country Score Card: Turkey 2018**,
<https://lpi.worldbank.org/international/scorecard/column/254/C/TUR/2018/C/TUR/2016/C/TUR/2014/C/TUR/2012/C/TUR/2010/C/TUR/2007#chartarea>, Erişim Tarihi:
13.07.2021.

World Trade Organization, **Fact Sheet**,
https://www.wto.org/english/tratop_e/tradfa_e/tfa_factsheet2017_e.pdf, Erişim Tarihi:
06.06.2018

World Trade Organization, **The Trade Facilitation Agreement: An Overview**,
https://www.wto.org/english/tratop_e/tradfa_e/tradfatheagreement_e.htm , Erişim
Tarihi: 06.06.2018